

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 811.111-3+811.21/22 (575.3) (81.2Т)

ТАҒОЙМУРОДЗОДА САНИФА ТАҒОЙМУРОД

ОНОМАСТИКАИ «ТАЪРИХИ СИСТОН»

(баррасии луғавӣ ва сохторӣ)

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филология аз рӯйи
ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Роҳбари илмӣ:
доктори илмҳои филологӣ,
профессор Д. Р. Ҳомидов

Душанбе – 2025

МУНДАРИЧА

НОМГҶИ ИХТИСОРАҶО.....	4
МУҚАДДИМА.....	5-10
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ.....	10-15
БОБИ I. БАРРАСИИ МАРҶИЛАҶОИ РУШДИ ОНОМАСТИКА.....	16-58
1.1. Аз таърихи омӯзиши ономастикаи забони тоҷикӣ.....	18-26
1.2. Таҳқиқи ономастика дар забоншиносии Русияву Аврупо.....	27-38
1.3. Баррасии ономастикаи тоҷик дар замони Шуравӣ.....	39-46
1.4. Таҳлили осори ономастикии замони истиқлол.....	47-58
БОБИ II. ТАҲЛИЛИ ОНОМАСТИКАИ АСАР АЗ НИГОҶИ МАВЗУОТ.....	59-112
2.1. Антропонимҳои асар ва баррасии мавзуии онҳо.....	61-62
2.1.1. Антропонимҳои асотирии тоисломӣ ва таърихӣ.....	62-73
2.1.2. Антропонимҳои ифодагари номи ашхоси таърихӣ	73-78
2.1.3. Антропонимҳои ифодагари номи Худоён, паёмбарон, фариштагон ва дигар чехраҳои малакутӣ.....	78-83
2.1.4. Номи шоҳон, шоҳзодагон ва аъёну ашроф.....	83-84
2.1.5. Номи ҳокимон, волиён ва дигар амалдорони давр.....	84-86
2.2. Баррасии қабатҳои луғавии топонимҳои асар	87-88
2.2.1. Ойконимҳо.....	88-95
2.2.2. Комонимҳо.....	95-100
2.2.3. Гидронимҳо.....	100-104
2.2.4. Оронимҳо.....	105-106
2.2.5. Зоонимҳо.....	106
2.2.6. Номи сулолаҳо.....	106-107
2.2.7. Этнонимҳо.....	107-108
2.3. Қабатҳои гуногуни маводи ономастикии асар.....	109-112
БОБИ III. БАРРАСИИ СОҶТОРӢ ВА МАНСУБИЯТИ ЗАБОНИИ НОМВОҶАҶОИ АСАР.....	113-153
3.1. Таҳлили соҳтории ономастикаи асар.....	115-116

3.1.1. Номвожаҳои содаи асар.....	116-122
3.1.2. Онимҳои сохта.....	122-128
3.1.3. Номвожаҳои мураккаб.....	128-131
3.1.4. Ибора-номвожаҳои асар.....	131-136
3.2. Ономастикаи асар аз нигоҳи мансубияти забонӣ.....	137
3.2.1. Номвожаҳои тоҷикӣ.....	137-141
3.2.2. Номвожаҳои арабӣ.....	141-143
3.2.3. Номвожаҳои юнонӣ.....	143-144
3.2.4. Номвожаҳои туркӣ.....	144-145
3.2.5. Номвожаҳои омехта (гибрид).....	145-147
ХУЛОСА.....	148-151
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ	
ТАҲҚИҚ.....	152
РУЙҲАТИ АДАБИЁТ.....	154
НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	174
ЗАМИМА.....	176

НОМГУЌИ ИХТИСОРАҲО

ав. – забони авастой

Ғиёс...- Ғиёс-ул-луғот

лот. – лотинӣ

ЗО – Зебономҳои ориёӣ

ЛД – Луғати Деххудо

наср. – насронӣ

пахл. – пахлави

п.қ. – порсии кадим

п.м. – порсии миёна

санскр. – санскритӣ

слав. – славянӣ

суғд. – суғдӣ

тоҷ. – тоҷикӣ

турк. – туркӣ

у.э. – умумиэронӣ

ҳ.а. – ҳиндуаврупоӣ

юн. – забони юнонӣ

ГЗАҲТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик

ЗАҲТ – Забони адабии ҳозираи тоҷик

ФИЗ – Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ

ФОҶ – Фарҳанги осори Ҷомӣ

ФФА – Фарҳанги форсии Амид

ФНМТ – Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ

ФМШ – Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома»

ФНЭ – Фарҳанги номҳои эронӣ

ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

ЭСТ – Энциклопедияи советии тоҷик

ФФФ – Фарҳанги форсии фарҳефта

ФФМ – Фарҳанги форсии Муин

ЛФА – Луғати Фурси Асадӣ

САФ – Сиҳоҳ-ал-фурс

БА – Баҳори Алям

ЧҲ – Чароғи ҳидоят.

ФҲӮ – Тӯҳфат-ул-аҳбоб ё Фарҳанги Ҳофизи Ӯбаҳӣ

МУЛ – Мунтахаб –ул-луғот

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Забони тоҷикӣ дар байни забонҳои минтақа аз қабилӣ забонҳои пурғановат ва қадимаи забонҳои эронӣ маҳсуб ёфта, дорои таркиби луғавии устувор, ғанӣ ва фарогири қишрҳои гуногун, сохтори устувори дастурӣ аст. Барои такмилу инкишоф ва ғанӣ гардидани таркиби луғавии ин забон саҳми адибон беҳамтост. Аз ин рӯ, ба таври илмӣ омӯзишу таҳлил ва таҳқиқи осори адибони мумтози адабиёти гузаштамон аз аҳаммият ҳолӣ набуда, ба таври бояду шояд баррасии онҳо муҳим аст. Махсусан, таҳлилу таҳқиқ ва баррасии таркиби луғавию семантикаи воҳидҳои забонии осори классикон ва ҷанбаҳои дастурии онҳо аҳаммияти хоса дорад. Таҳқиқи ҷанбаҳои дастурӣ, ба хусус сарфии осори адибони классик, барои муайяну равшан кардани инкишофи забони адабӣ ва роҳҳои пурғановат гардидани онҳо аҳаммияти калон касб намуда, дар асоси маълумоти ин ҷанбаҳои таърихи забонамон масъалаҳои ниҳоят муҳимми таърихи забони адабии тоҷикиро фаҳмидан мумкин аст. Дар ин бобат забоншинос М.Н.Қосимова андешаҳои ҷолиберо дар нигоштаи худ зикр кардаанд: «Вазифаи таърихи забони адабӣ аз ҷудо кардани хусусиятҳои муҳиму ҷолиби забони давраи муайяни таърихӣ, ҷой ва мақоми забони адабӣ дар марҳилаҳои муайяни таърихӣ, паҳншавию вусъати забони адабӣ дар ин ё он давра, гирд овардан, омӯختан, таҳлилу таҳқиқ кардану муқоиса намудани ҳодисаҳои забонӣ, муайян кардани меъёрҳо ва услубҳои муҳталиф дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ иборат аст... Вазифаи таърихи забони адабӣ дараҷа ба дараҷа, марҳила ба марҳила омӯختан ва таҳлилу таҳқиқ кардани таркиби луғавӣ, хусусиятҳои маъноӣ, фразеология, калимасозӣ, морфология, синтаксис ва меъёрҳои забон дар давраҳои гуногун аст» [Қосимова, 2010, 5].

Дар байни осори таърихӣ, ҷуғрофӣ ва адабӣ «Таърихи Систон» ба сифати асари таърихӣ ҷойгоҳи муайяно касб карда, ба сифати куҳантарин сарчашмаи таърихиву манбаи қадимаи фарҳангу адаби миллатамон маҳсуб ёфта, ҷиҳати ошкор кардану барқарор кардани далелҳои ҳаводиси таърихӣ, вижагиҳои таърихи забони адабии тоҷикии садаҳои IX-XI барои муҳаққиқони соҳаи

таърихнигорӣ, адабиётшиносӣ ва забоншиносӣ хидмати мондагорро хоҳад намуд. Асари номбурда дар қатори асарҳои беҳтарини ҷуғрофию таъри- хии ин давр, чун: «Зайн-ул-ахбор»-и Гардезӣ, «Ҳудуд-ул-олам» (маҳсули асри XI муаллифаш номаълум), доништа шуда, бо забони форсии дари тоҷикии асрҳои IX-XI нигошта шудааст.

«Таърихи Систон» чун асари арзишманди таърихӣ ҷиҳати таҳқиқи забони адабии форсии тоҷикии садаҳои X-XI сарчашма ё манбаи муҳиммеро мемонад, зеро муаллифи он бо маҳорати баланди забондонӣ кӯшиш кардааст, ки дар баёни андешааш бештар таъба таркиби луғавии забони дари тоҷикӣ намояд. Аз ин амали муаллифи асар пай бурдан мумкин аст, ки ӯ дар покизагиву асолати забони дари тоҷикӣ саъйу кӯшиш карда, пайваста аз вожаҳои бегона гузешта кардааст. Ин асар ба омӯзиши забону адабиёти форсии садаҳои IX-XI манбаи муҳим ба ҳисоб меравад. Бинобар он, мо тасмим гирифтаем, ки дар доираи ин диссертатсия паҳлуҳои таҳқиқнашудаи ҷиҳати забонӣ, яъне вижагиҳои сохторӣ ва маъноии маводи ономастикий асарро мавриди баррасӣ қарор бидеҳем. Дар воқеъ, дар асари мавриди таҳқиқ маводи зиёди марбут ба ономастика ба назар мерасад, ки онҳо аз таърихи кӯҳани марзу буми мо ва забони номи модариамон гувоҳӣ медиҳад. Месазад онҳоро гирд овард ва баррасӣ намуд, то ки аз онҳо насли навраси кишвари соҳибистиклоламон барои пешбурди корҳои фарҳангӣ ва иҷтимоӣ баҳрабардорӣ кунанд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Омӯзишу баррасӣ ва таҳқиқи ҳаматарафаи маводи ономастикий (номшиносии) осори таърихӣ, ҷуғрофӣ дар Тоҷикистони соҳибистиклол дар солҳои охир ба таври бояду шояд сурат гирифта бошад ҳам, умуман, таҳқиқи ҷойному маводи ономастикий сарзaminaмон дар нимаи дуюми садаи XX оғоз мешавад. Албатта, то ин айём топониму антропонимҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла кишвари маҳбубамон Тоҷикистон, аз тарафи донишмандону шарқшиносон ва номшиносон, чун: С.И. Климчитский (1937), О.И. Смирнова (1970), А.З. Розенфелд (1962), А. А. Фрейман (1952), Н. Г. Маллитский (1945), В. Лившиц (1963), М.И. Боголюбов (1962), Д.И.Эделман

(1990), Т.Н.Пахалина (1975), тоҷикшинос М. С. Андреев (1992), М. Попов (1975), С. Кононов (1999) ва амсоли инҳо мавриди омӯзиши хосса қарор гирифтааст. Инчунин, донишмандону шарқшиносони ватаниву хориҷӣ доир ба вижагиҳои гӯйишҳои мавзеҳои гуногуни забони тоҷикӣ андешаҳои ҷолиби диққат баён карда, ҳамзамон ҷойному номвожаҳои забони тоҷикиро низ ташреҳ дода, бо ин амал бартарии забони тоҷикиро дар минтақа нишон додаанд. Таълифоти эшон барои инкишофи забоншиносии тоҷик, хосатан, номшиносӣ ва гӯйишшиносии он мусоидат мекунад.

Воқеан, мақолаву рисолаҳои илмӣ таълиф намудаи донишмандону муҳаққиқони соҳа, чун: Розенфелд А.З. (1962), Хромов А.Л. (1954), Смирнова О.И. (1954) ва чанде дигарон, ки дар солҳои 50-60-уми садаи ХХ рост меояд, аз он ҷиҳат ҷолиб аст, ки дар нигоштаи онҳо ҳам паҳлуҳои марбут ба ономастика (топониму орониму антропониму этнотопоним) ва ҳам вижагиҳои дастуриву савтӣ ва луғавӣи гӯйишҳои забони тоҷикӣ (гӯйишҳои ҷанубӣ ва шимолӣ) мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд.

Ҳамин анъана дар солҳои минбаъда идома ёфта, аз даҳаҳои 70-80-уми садаи ХХ шуруъ карда, дар таҳқиқоти як қатор олимону номшиносон ҷойномҳои минтақа ва номвожаҳо ҳам аз нигоҳи таърихӣ ва ҳам аз нигоҳи тасвирӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд, ки ба ин гурӯҳ метавон таълифоти чандин муҳаққиқон, ки доир ба шарҳи ҷойномҳои мавзеҳои алоҳида, чун мавзеи Помир [Додихудоев 1983], шаҳру атрофи Ўротеппа [Абдунабиев 1992], минтақаи Кӯлоб [Алимӣ 1995, 1997, 2015], минтақаи Бадахшон [Офаридоев 1993, 2002, 2013], водии Рашт [Исмоилов 1999], дараи Ромит ва водии Ҳисор [Муҳаммадҷонзода 2002, 2012], водии Кешрӯд [Д. Ҳомидов 1999, 2018], водии Яғноб [Тураев 2008, 2010, 2019], номвожаҳои марбут ба оби минтақаи Кӯлоб [Шералиева 2018], мавзеи Норак [Қувватова 2016], воҳаи Сурхон ё Чағонрӯди таърихӣ [Турсунова 2023], шарҳи номвожаҳои осори таърихӣ, ҷуғрофӣ ва бадеӣ [Сулаймонов [1978], Девонакулов А. [1986], Назарзода С. [2006], М. Султонов [2003], Ҳайдаров Ш. [1988, 2010], Шодиев М. [1994], Шоев Р. [1996], Аюбова М. [2004], Абодуллоева С. [2007, 2017], Гулаҳмадшоев Ш. [2008],

Шодиев Р. [2015], Майнусов Ш. [2014], Давлатов Э. [2017], Қурбонмамадов С. [2016], Темиров Ч. [2018], Давлатова Ф. [2019], Саидов М. [2019], Р. Холназаров [2019], Шарипова Ш. [2022], Шамсиддинова М. [2022], С. Имамбердиева [2023] ва чанде дигаронро ном бурдан мумкин аст, ки онҳо дар ин соҳа корҳои илмӣ анҷом дода, асару мақолот, монография ва дастуру китобҳои зиёде ба таъби расонидаанд, ки ин бозгӯии рушди ономастикаи тоҷик маҳсуб меёбад.

Гурӯҳи муайяни пажӯҳишгарон дар ин айём доир ба маводи ҷойномҳо (топонимҳо) ва номвожаҳои (антропонимияи) асарҳои адабию таърихӣ ва бадеии нависандагону шоирони адабиёти мумтоз ва муосири тоҷик диссертатсияҳои номзадиву доктории худро чамъбаст карда, вижагиҳои муайяни забони ҷойному номвожаҳои осори таърихиву ҷуғрофио ошкор кардаанд. Ба ин гурӯҳ метавон таҳқиқоти «Лингвистический анализ топонимов произведений С.Айни»-и М.Шодиев [1994], «Ономастика «Самаки айёр»»-и Р. Шоев [1996], «Ономастикаи «Форснома»-и Ибни Балхӣ» ва «Ономастикон суфийской поэзии: структурный, семантический и функциональный аспекты (на материале произведений Абулмаджа Санаи, Фаридаддина Атгара и Джаладиддина Балхи)»-и С.Абдуллоева ((2003, 2017), «Антропонимы «Шахнаме» Абулкасима Фирдавси (лингвистический аспект)»-и Н. Майнусов [2013], «Семантико-стилистические особенности поэтонимии «Шахнаме» Абулкасыма Фирдоуси»-и С. Қурбонмамадов [2014], «Қасас-ул-анбиё» ва баъзе масъалаҳои ономастикаи он»-и Э. Абдусамадзода [2017], «Таҳқиқи таърихию забоншиносии антропонимияи «Ҳазору як шаб»»-и Ч.Темиров [2018], «Лингвистическое исследование антропонимии «Таърихи Табарӣ» Балъами»-и Ф. Давлатова [2019], «Антропонимияи «Таърихи Систон»»-и Ш. Рустамшо [2021], «Оронимҳои осори бадеӣ, ҷуғрофӣ ва таърихӣ забони адабии тоҷикӣ»-и Ш.Шарифова [2022], «Ономастикаи «Қуръон»»-и М.Саидов [2022], «Топонимияи форсӣ-тоҷикӣ дар сарчашмаҳои ҷуғрофии арабизабони асрҳои IX-XIII» (таҳлили лингвистӣ)-и Ш.Ҳайбуллоев [2022], «Ономастикаи

«Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ»-и С.Имамбердиева [2023] ва амсоли инҳоро мансуб доништан мумкин аст.

Номҳои ашхос ва ё қаҳрамонони асари бадеӣ ба сифати исми хос мавзӯи баҳси омӯзиши баҳши ономастика – антропонимика ба ҳисоб меравад, ки дар забоншиносӣ бар ифодаи ном истилоҳи оним [onim – ном] мавриди истифода қарор дорад, ки истилоҳи мазкур мутааллиқи забони юнонӣ буда, дар таркиби чандин вожагони соҳаи номшиносӣ (ономастика) ба назар мерасад: **хремадоним идеоним, теоним, космоним** (номи минтақаҳои фазои кайҳонӣ, галактика, низоми ситораҳо), **стратоним** (номи кишрҳо ё қабатҳои гуногуни коинот), **астроним** (номи чурмҳои осмонӣ), **абионим** (номи мавзӯҳо (объект)-и ғайризинда ва ё падидаи табиат ё аз ҷониби инсон сохташуда) **топоним** (номвожаҳои ҷуғрофӣ), **агрооним** (саҳро, замин), **акроним** (номҳои ихтисоршуда, чун: ИҶШС, ИМА, ҶТ, АМИТ, ДМТ), **абдроним** (як навъи антропоним), **анойконим** (номи мавзеи ғайримаскунӣ: НБО-и Норақ, Канали Фарғона, Нақби Анзоб, Нақби Шаршар...), антропоним (ному насаб, таҳаллус ва лақаби одамон: Шариф, Қодир, Дилшод Азимӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Аҳмади Калла, Қорӣ-ишқамба) ва амсоли инҳо. Доир ба антропонимҳои асари «Таърихи Систон» муҳаққиқ Шаҳбози Рустамшо рисолаи илмӣ таълиф намуда, дар он ҷиҳатҳои маъноӣ ва луғавии номҳои ашхосу лақабҳо ва номи занонаи асари мазкурро мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Гуфтан ҷоиз аст, ки рӯзе ба забони асари «Таърихи Систон» забоншинос Л.П.Смирнова чандин нигоштаи илмӣ дорад, ки дар онҳо ҷиҳатҳои савтӣ ва дастурии асари номбурда мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.¹

Дар «Луғати энциклопедии забоншиносӣ» истилоҳи **ономастика** чун як баҳши забоншиносӣ арзёбӣ гардидааст, ки номҳои хосро мавриди омӯзиш

---

¹Смирнова, Л. П. Язык «Та'рихи-и Систан» [Текст]: (Грамматика, лексика): Автореферат дис... канд... филолог...наук. – Ленинград, 1965. – 35 с.

қарор медиҳад. Инчунин зимни ташреҳи ономастика зикр шудааст, ки ономастика дар навбати худ маҷмуи номҳои хосро ифода менамояд ва дар ин маврид бо истилоҳи **онимия** ҳамрадиф пазируфта мешавад. Дар иддае аз таҳқиқоти номшиносӣ истилоҳи **ономастика** ба маънӣ ва вазифаи антропонимика омадааст. Ба сифати мавзӯи таҳқиқи диссертатсияи мо қарор гирифтани вижагиҳои сохторӣ ва маъноии ономастикаи «Таърихи Систон» ба нуктаҳои зикршуда алоқаманд буда, барои рафъ намудани холигии мавҷуда дар таҳқиқи ҷойному номвожаҳои осори адабӣ, бадеӣ ва таърихӣ равона карда шудааст. Ин усули таҳқиқ имконият фароҳам меорад, ки тарзи номгузорӣ, вижагиҳои интихоби номҳо, сарчашмаи онҳо, таносуби номвожаҳои худию бегона (вомвожа ё иқтибосӣ), номвожаҳои сохтаи муаллиф ба сифати онимҳо то ҳадди имкон муайян карда шавад.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмиро метавон дар он ифода кард, ки хулосабарориҳо аз таҳқиқи мазкур дар мукамалсозии барномаҳои таълимии муқарраршуда саҳм гирифта метавонанд. Мавзӯи мавриди таҳқиқ қарордодашуда як ҷузъи қорҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи таърихи забону типологияи факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон маҳсуб меёбад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсад аз таҳқиқ муайян кардани вижагиҳои маъноиву сохтории маводи гирдовардаи асар вобаста ба ономастикаи он мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои дастёбӣ ба ин ҳадаф иҷрои вазифаҳои зеринро муҳим меҳисобем:

- гирдоварии маводи ономастикӣ асар ва дастабандии онҳо;
- мураттабсозӣ ва ба низомдарории маводи ҷамъовардашудаи ономастикӣ;

- баррасӣ ва ошкор кардани хусусиятҳои маъноиву луғавии маводи ҷамъ-овардашудаи ономастикии асар;
- баррасӣ ва таҳқиқи ҷиҳатҳои воҷасозии маводи ғирдовардаи ономастикии асар;
- таҳқиқи хусусиятҳои маъноии анҷомаҳои ҷойномсозии асар (топоформантҳои асар);
- таҳлилу таҳқиқи қабатҳои ономастикаи асар, чун: ҷойномҳо (топонимҳо), шаҳрномҳо (астионимҳо), деҳномҳо (комонимҳо), мавзӯҳои сатҳи заминӣ (оронимҳо), обномҳо (гидронимҳо) ва амсоли инҳо;
- нишон додани ҷанбаҳои забонии топоформантҳои антропонимсозу топонимсоз ва навъҳои дигари маводи ономастикии асар;
- таҳлилу баррасии маводи ономастикии асар аз нигоҳи сохту маъноии онҳо;
- таҳлили маводи ономастикии асар аз ҷиҳати нишон додани қолабҳои сарфӣ онҳо;
- таҳлили маводи ономастикии асар аз ҷиҳати мансубияти забонӣ, яъне мутааллиқии онҳо ба забонҳои эронӣ (тоҷикӣ, суғдӣ, бохтарӣ ва ғ.) ва ғайриэронӣ (лотинӣ, юнонӣ, арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ), инчунин, омехта (гибрид).

Объекти таҳқиқ. Маводи ономастикии яке аз асарҳои машҳури таърихӣ – «Таърихи Систон» ба ҳисоб меравад, ки ин асар аз нигоҳи муҳтаво ва банду баст маводи зарурӣ доир ба мавзӯи дода метавонад.

Предмети таҳқиқ. Предмети таҳқиқро маводи ономастикии асари таърихӣ «Таърихи Систон» ташкил медиҳад, ки аз нашриҳои замони истиқлоли ин асари мондагори гирифта шудааст.

Асосҳои назарии таҳқиқиро осори илмӣ ва назариявии муҳаққиқони забоншиносии ватаниву хориҷӣ монанди: С.Айнӣ, А.Мирзоев, Н. Маъсумӣ, К.Бартоломей, А.А.Фрейман, М. Н. Боголюбов, В. Б. Ҳеннинг, В. А. Лившиц, И. М. Оранский, В. С. Расторгуева, А. Хромов, Д. И. Эделман, Л. П. Борисович, С. Нафисӣ, Б. Қариб, М. Муин, А. Деххудо, М. Баҳор, С.Шамисо, З. Қосимӣ, Ж. Омӯзгор, А. Тафаззулӣ, А. Каримов, Д. Саймиддинов, Р.

Гаффоров, Д. Хоҷаев, М. Қосимова, О. Муҳаммадҷонзода, Н. Офаридоев, Ҷ. Алимӣ, Ш. Исмоилов, Д. Ҳомидов, Б. Тураев, Р. Шодиев ва пешгуфтори фарҳангномаҳое, ки доир ба маводи ономастикӣ бахшида шудааст, ташкил мекунад.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Дар таҳқиқи мавзӯ аз метод ва равиши муқоисавӣ-таърихӣ, усули тасвири истифода шудааст. Истифодаи методу усулҳои шарҳдиҳӣ, мушоҳида, омӯри дар қори таҳқиқи мо дида мешавад ва бо ин роҳ ҷанбаҳои савтӣ, маъноӣ ва сохтори маводи ономастикӣ асар мавриди баррасии забонӣ қарор гирифтааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Маводи рисола дар асоси асари таърихӣ ва адабии «Таърихи Систон» гирд оварда шудаанд, ки ин асар бо сайёю кӯшишҳои донишмандон М.Имомзода ва А. Абдусаттор соли 2014*² бо алифбои сирилликӣ нашр гардидааст. Миқдори маводи гирдоварда доир ба ономастикаи асар аз 1000 номгӯӣ маводи ономастикӣ, яъне антропониму топонимҳо, гидрониму оронимҳо ва амсоли инҳо иборат буда, таҳқиқи мазкур дар асоси ҳамин мавод сурат гирифта, вижагиҳои забонии ономастикӣ онҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Гузашта аз ин, мо ҳангоми шарҳу тафсири ин ё он оним аз фарҳангу луғатҳои пешин ва муосир, чун: «Фарҳанги Ҳофизи Ёбаҳӣ»-и Ёбаҳӣ, «Бурҳони қотъ»-и Бурҳониддин Муҳаммад, «Чароғи ҳидоят»-и Орзу, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуд дин, «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [1969], «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» [2008], «Фарҳанги мухтасари истилоҳоти забоншиносӣ» [2015], «Фарҳанги номҳои миллӣ» [2017], «Фарҳанги мухтасари гидронимҳои Мовароуннаҳр»-и Д. Ҳомидов [2018], «Фарҳанги номвожаҳои чуғрофӣ» [2019], «Фарҳанги мухтасари гидронимҳо»-и Д.Ҳомидов [2023] истифода кардаем, ки барои ошкор кардани маънии номҳо маълумоти ин фарҳангҳо басо муфид буд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ дар он дида мешавад, ки нахустинбор дар рисолаи илмӣ мазкур маводи ономастикӣ асари мавриди таҳқиқ аз нигоҳи

---

*2.Таърихи Систон (Таҳияи матн, муқаддима ва тавзеҳоти феҳристҳо: М. Имомов ва А. Абдусаттор). – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форс-тоҷикӣ Сафорати Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар Тоҷикистон, 2014. – 375 с.

сохтор ва маъно ба таври чудогона ва бонизом таҳлилу баррасӣ мегардад. Маводи гирдовардашударо таҳлили сохторӣ ва маъноӣ намуда, вижагиҳои онҳо дар асоси таҳлили лингвистӣ муайян карда мешаванд. Дар навбати худ маводи ономастикии асар ба чандин зергурӯҳҳо: топонимҳо ва бахшҳои он (астионимҳо, полионимҳо ва комониму зоонимҳо), антропонимҳо ва қисматҳои он (лақабу номи мустаору зербахшҳои он) тасниф гардида, ҳар яки он зергурӯҳҳо дорои маводи зарурӣ буда мавриди таҳлили забонӣ қарор мегиранд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Муайян карда шудааст, ки маводи ономастикии асар аз нигоҳи забоншиносӣ ҷалбкунанда буда, нахустин бор дар забоншиносии тоҷикӣ, хосатан, номшиносии он ба таври низомнок таҳқиқ гардидааст.
2. Нишон дода шудааст, ки таҳқиқи сохторӣ ва маъноии маводи ономастикии асар ҷалбкунанда буда, воҳидҳои луғавии марбут ба онимҳо аз нигоҳи сохт сода, сохта, мураккаб ва ибора-онимҳо буда, дар асари мавриди таҳқиқ ба мушоҳида мерасанд.
3. Бештари онимҳои асар ҳангоми баррасии этимологӣ ё решашиносӣ маълум мегардад, ки таърихи қуҳан дошта, ҳоло дар натиҷаи гузашти айём ба дигаргунии маъноиву шаклӣ ба дучор гардидаанд.
4. Нишон дода мешавад, ки онимҳо бо роҳҳои мухталиф рушд карда, аксарияти онҳо тавассути топоформантҳо ва таъсири забонҳои дигар шакл гирифтаанд.
5. Баён мегардад, ки омили пайдоиши як даста онимҳои асар вобаста ба ҳаводиси таърихӣ аст.
6. Дар пояи баррасии маводи гирдовардашуда истифодаи ҷойному номвожаҳои марбут ба забонҳои гурӯҳи эронӣ ва ғайриэронии асар ва пурғановат қардани онҳо таркиби луғавии забон муқаррар карда шудааст.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Чанбаи назариявии диссертатсия ба воситаи пажухишу баррасии ҷиҳатҳои маъноии маводи ономастикии асари мавриди таҳқиқ қароргирифта инъикос ёфта, дар асоси маводи ғирдовардашуда доир ба чанде аз хусусиятҳои савтӣ, лексикӣ ва услубиёти таърихи забони адабии тоҷикӣ, ба вижа, доир ба қабатҳои луғавии забони адабии тоҷикӣ, ки дар инкишофи он маводди ономастикӣ нақши муҳим дорад, қори илмӣ анҷом дода, натиҷаҳои илмии ба даст омадаро дар нигоштани китобҳои дарсии таърихи забони тоҷикӣ, ономастикаи таърихӣ ва ҷуғрофияи таърихию муосир, инчунин, дар мурағабсозии фарҳангу луғатномаҳои топонимӣ ва антропонимӣ метавон қорбурд намуд.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Ономастикаи «Таърихи Систон» (баррасии луғавӣ ва сохторӣ)» барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ бо шиносномаи ихтисоси илмии 10.02.01 – Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Банда чун муаллифи диссертатсия саҳми шахсии худро дар таҳқиқи маводи ономастикии «Таърихи Систон» дар он медонам, ки дар ономастика ё номшиносии тоҷик, ки як бахши забоншиносии тоҷик аст, маводи ғирдовардаамро дар пояи муқаррароту меъёрҳои забони тоҷикӣ таҳлилу баррасӣ қардаам. Ин қори илмии мо низ чун идомаи қорҳои пешини соҳавии баанҷомрасонида буда, диссертатсия ба таври системанок таълиф қардидааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Доир ба муҳтавою мазмуни диссертатсия дар чандин конференсияву ҳамоишҳои илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, шаҳрӣ ва донишгоҳӣ суҳанронӣ анҷом дода шуда, мазмуни муҳтасари онҳо дар маҷмуаҳои алоҳида ба нашр расидааст, ки инъикосқари муҳтавои диссертатсия қардидаанд.

Нашри таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Натиҷаҳои муҳимми бадастомада аз муҳтавои рисола дар 8 таълифоти илмӣ, аз ҷумла 5 адади он дар нашрияву журналҳои номнависшудаи Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия ва Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 3 адад таълифот дар маҷмуамақолати гуногуни илмӣ нашр гардидааст. Муҳокима ва баррасии диссертатсия дар маҷлиси васеи кафедраи таърихи забон ва типологияи факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (24.05.2024, суратмаҷлиси № 12) сурат гирифта, ба ҳимоя тавсия гардидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсияи мо аз 201 саҳифаи ҷопи компютерӣ иборат буда, мундариҷаи онро номгӯйи ихтисораҳо, муқаддима, се боб, хулоса, феҳрасти адабиёт ва замима ташкил медиҳанд.

БОБИ I
БАРРАСИИ МАРҲАЛАҲОИ РУШДИ ОНОМАСТИКА
ДАР ЗАБОНШИНОСИ

Матолиби муқаддимаӣ. Таърихи бостонии забони тоҷикӣ гувоҳӣ медиҳад, ки дар асарҳои зиёди ҷуғрофӣ, таърихӣ ва дигар навъҳои он ҳам афкори забоншиносии донишмандони мо инъикос ёфтаанд ва ҳам дар онҳо доир ба паҳлуҳои мухталифи номҳои ҷуғрофӣ ба забони ноби тоҷикӣ шакл гирифта мавриди баррасӣ қарор гирифта бошанд. Муҳимтарин сарчашма барои таҳқиқи таърихи забони форсии тоҷикӣ асарҳо ё катибаҳои ба хатти мехӣ таълифёфта, сангнавиштаҳои Сосонӣ, навиштаҷоти рӯи сиккаҳо, муҳраҳо, сафолнавиштаҳо, пӯстнавиштаҳо ва папирусҳо, дастнависҳои паҳлавӣ китобҳои дастнависи форсӣ-дарӣ ба ҳисоб меравад. Дар осори қадимаи забонамон доир ба маводи ономастикӣ маълумоти аввалин оварда шудааст, ки онҳоро метавон аз дастовардҳои кӯҳани соҳаи ономастика номид. Тавре маълум аст, дар забони тоҷикӣ ономастикаро бо истилоҳи номшиносӣ ном мебаранд.

Номшиносӣ ё ономастика, ки фарогири қисматҳои гуногун аст, аз як бахшҳои аҳаммиятдори забоншиносии тоҷикӣ маҳсуб ёфта, «дуроӣ сарчашмаҳои хеле муътамаду нодире мебошад, ки таърихи зиёда аз шашҳазорсола доранд ва далели ин гуфтаҳо номҳои шаҳрҳои ориёии қадимии тоҷикон, мисли Саразм, Заврон, Карон, Тахти Сангин, Вағаштон ва ғайра мебошанд, ки соли 2019 бо қарори ЮНЕСКО 5500-солагии Саразми бостонӣ бо тантана ҷашн гирифта шуд» [Тураев, 2023, с. 26].

Дар замони соҳитбистиклолӣ бо ташаббуси Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар феҳрасти ЮНЕСКО чандин номгӯӣ фарҳанги ғайримоддии халқи тоҷик, чун: Наврӯз, Меҳргон, Сада ва амсоли инҳо ворид гардида, аз ин ҷашнҳои бостонии мардуми мо оламиён воқиф гардиданд ва дар ҷашнгирии онҳо саҳм мегузоранд. Имрӯзҳо ба хусус Наврӯз ҳамчун ҷашни кӯҳани мардуми тоҷикон дар тамоми дунё дар фасли баҳорон таҷлил мегардад ва аз файзу баракати он мардуми рӯи замин баҳраманд мегарданд. Номвожаҳои

Наврӯз, Меҳгон, Сада аз нигоҳи мансуби забонӣ форсии тоҷикӣ мебошанд, ҳамчун вожагони ҷашнӣ ва таърихӣ бо ҳамин шакл ба таркиби луғавии чандин забонҳои байналмилалӣ ворид гардида, аз шахомату шукӯҳи забони модарии мо дарак медиҳад. Албатта, дар феҳрасти номгӯӣ фарҳанги ғайримоддӣ созмонҳои байналмилиӣ ҷаҳон дохил гардидани чандин номвожа дар замони муосир ин идомаи бевоситаи муассирии забони форсии тоҷикӣ ба инкишофи забонҳои дигари ҷаҳон мусоидат мекунад. Дар гузаштаи дур ҳам забони форсии тоҷикии мо дар номгузориӣ ҷашну мавзӯҳои гуногун нақши калидӣ дошта буданд ва дар натиҷа дар номгузориӣ мавзӯҳои Осиёи Марказӣ, ки мардумони гуногунзабон будубош доранд, таъсири забони форсии тоҷикӣ беш буда, мувофиқи маълумоти муҳаққиқони соҳа анқариб 80 фисади ҷойномҳо ба ин забон мутааллиқ аст.

Ҳамин тариқ, номшиносӣ яке аз бахшҳои забоншиносӣ маҳсуб ёфта, як соҳаи луғатшиносӣ аст, ки оид ба маънии калима ва ҷилову ҷаззобияти он маълумоти аҷиб ба даст оварда, дар робита будани он бо ихтисосҳои мухталифи илмӣ, мисли: ҷамъиятшиносӣ, таърих, мардумшиносӣ (этнография), маъданшиносӣ (геология), нумизматика (тангашиносӣ), ҷуғрофия (география), бостоншиносӣ (археология), мантиқ (логика), адабиётшиносӣ, равоншиносӣ (психология), забоншиносии иҷтимоӣ (социалингвистика), ҳуқуқ, русумшиносӣ ва ғайра маълум мегардад. Аз ин лиҳоз, олимону мутахассисони соҳаҳои ҷаҳулзикр ба номҳо аз бахши соҳоти худ тавваҷҷуҳ зоҳир намудаанд. Дар боби мазкур раванди инкишофи илми номшиносӣ ё ономастика дар робита ба марҳилаи инкишофи забони форсии тоҷикӣ ва ҳамгироиву иртиботи он бо забонҳои дигар мавриди баррасӣ қарор мегиранд, ки онҳоро вобаста ба вижагиҳояшон ба чунин ҷаслҳо дастабандӣ карда, масъалаҳои марбут ба онҳоро дар пояи ҳамин мавзӯот таҳқиқ кардаем.

1. 1. Аз таърихи омӯзиши ономастикаи забони тоҷикӣ

Номшиносӣ ҳарчанд илми нисбатан ҷавон, яъне нав бошад ҳам, ҳоло ба комёбиҳои хубу назаррас ноил гардидаст. Масоили назариву амалӣ ва илмӣ он аз тарафи гурӯҳи зиёди донишмандону дӯстдорони ин соҳа ба риштаи таҳқиқ кашида шуда ва ин равияи неқфарҷом пайваста идома ва вусъат дорад.

Гирдоварӣ, таҳқиқу баррасӣ, муайян кардани таърихи пайдоиши онимҳои (номҳо) ҳам ҷуғрофӣ ва ҳам одамони асар, маънидоду тавзеҳи онҳо, таҳлили сохтори онҳо, ҷойгоҳи расму суннатҳои мардумӣ дар ташаккул ва санъати номгузорӣ, ба таври муқоиса баррасӣ кардани номҳо, баррасии унвонҳои дар асарҳои хаттии кӯҳан истифодагардида ва истифода шудани онҳо дар лаҳҷаву ғӯйишҳои тоҷикӣ, омода кардану мураббаҷ сохтани луғатномаҳои ҳархелаи ономастикӣ ва дар поён дастраси соҳибони номҳо гардондани асарҳои илмӣ ва мардумӣ доир ба масъалаҳои умумии исмҳо аз вазифаҳои асосию пураърозиши ономастикаи таърихӣ ва тасвирӣ ба ҳисоб меравад.

Дар таърихи фарҳангу адаби мо асарҳоеро дидан мумкин аст, ки роҷеъ ба номҳои пешину ҷаззоби мардумамон муаллифони онҳо андаке бошад ҳам маълумот дода, бо ин амали начибӣ худ дар шаклгирии афкори номшиносӣ саҳм гузоштаанд. Ин қабил осори хаттиро ба зергурӯҳҳои осори ҷуғрофӣ, таърихӣ, тиббӣ, иқтисодӣ ва фарҳангу луғатҳои тафсирию нимтафсирий ҷудо намуда, мазмуну муҳтавои онҳоро шарҳ додан мумкин аст.

Тавре зикраш рафт, дар пояи материали гирдовардашудаи хатти вучуддошта доир ба ҷойҳои ҷуғрофӣ ва онимҳо ё номвожаҳои ба гурӯҳи забонҳои шарқӣ ва ғарбии эронӣ мансуббуда таърихи кӯҳан дошта, ҳанӯз аз даврони кӯҳан донишмандону олимони ва адибон дар осори ҷуғрофию таърихӣ, таърираву саёҳатномаю сафарномаҳо, рисолаҳои илмиву динӣ ва динӣ, санаду катибаҳои мухталиф ҳангоми тавсифу таҳлил ва таҳқиқ ба паҳлуҳои гуногуну алоҳидаи ҷойномҳою номвожаҳои мансуби таҳаллусу лақаб ва номи одамони рабт дошта мувоҳида карда, бо ин роҳ асос ё таҳкурсии ин соҳаро гузоштаанд.

Дар манбаъҳои куҳану қадим, чун «Катибаи Бесутуни Дороюш», «Авесто»-и Зардушт, «Бундаҳишн», «Шаҳристонҳои Эрон», «Pahlavik frahangî», «Динкард», «Бундаҳишн», «Динкард», «Ёдгори Зарирон» ва амсоли инҳо, ки то замони ҷорӣ гардидани дини ислом донишмандону уламо таълиф кардаанд, баробари ҷо додани маълумоти соҳавӣ, инчунин номи ашхосу мавзӯҳои зиёдеро оварда, хазинаи фарҳанги миллии моро пурбор гардондаанд. Дар ин бобат муҳаққиқи таърихи забонҳои эронӣ Д.Саймиддинов дар нигоштаҳои худ маълумоти муфассал оварда, аз ҷумла доир ба мазмуну муҳтавои яке аз ин асарҳои ин давр, яъне «Динкард» чунин баёни андеша кардааст: ««Динкард» яке аз донишномаҳои бузурги диниву фалсафии оини зардуштӣ ба шумор рафта, мавзӯоти гуногунро фаро мегирад. Ин китоб аз комилтарин осори паҳлавӣ дар мавриди таърихи Авесто ва манобеи дигари гумшудаи оини зардуштӣ маҳсуб мегардад. Дар «Динкард» бисёр луғоту истилоҳоти нодиреро метавон пайдо кард, ки онҳо дар осори дигари паҳлавӣ мушоҳида намешаванд» [Саймиддинов, 2001, 45].

Тавре гуфтем, «*Ёдгори Зарирон*» низ аз осори хаттии куҳан буда, муҳтавои онро ҷанги Виштосп – шоҳи Эрон ва Арҷосп – шаҳриёри хиёнон, ки дар Осиёи Миёна ва ё Шарқи Эрон мезистанд, фаро мегирад. Дар дoston аз корзори Зарир – бародари Виштосп, ки сипоҳбади Эрон буд ва Баствар (писари Зарир) бо сипоҳи Арҷосп ва яке аз лашкариёни вай Видрафши ҷодугар нақл рафтааст. Дар ин ҷанг Зарир бо макру ҷоду ба дасти Видрафш кушта мешавад. Пас Баствари ҷавон дар майдони корзор бо Видрафш набард карда ва Видрафшро ҳалок месозад. Ҳамин тавр, сипоҳи Эрон бар сипоҳи хиёнон пирӯз мегардад. Мавзӯи ин дoston таърихи куҳан дошта, ба андешаи Д.Саймиддинов, - бунёди он аз бахшҳои гумшудаи «Яшт»-ҳои Авесто берун омадааст. Чанде аз ашхоси асосии ин дoston аз «Яшт»-ҳои Авесто маълуманд [Саймиддинов 2001, 45].

Манбаи дигар барои омӯзишу баррасии ҷойномҳо ва номвожаҳои таърихӣ маҳсуб меёбад, асари «*Шаҳристонҳои Эрон*» аст. Ин асар фарогири ривояте, ки дар бораи шаҳристонҳои Эроншаҳр ва бунёдгузори онҳо аз гоҳи бoston то фарҷоми замони Сосониён маълумот медиҳад, ки дар ин бора забоншинос

Д.Саймиддинов чунин баёни андеша кардааст: «Нависанда шаҳристонҳоро бинобар мавқеияти ҷуғрофияии онҳо дар чаҳор манотиқи маъмурии Эроншаҳр ёддошт намудааст, ки ин тартиб чунин аст: *Хваросон – Хуросон* (машрик), *Хварбарон* (мағриб), *Нимрӯз* (чануб) ва *Адурбодгон* (шимол). Дар матн аз сиву хафт шаҳристон ва номи ашхоси бунёдгузори онҳо ва ё шаҳриёрон, ки бо фармони эшон ин шаҳристонҳоро эъмор кардаанд, ёд шудааст. Ба таври мисол «бисту як шаҳристон дар сарзамини Газираг» (ал-Ҷазира); «сиву чаҳор шаҳристон дар сарзамини Шому Яман, Фрикову (Африқо) Куфа ва Маккаву Мадина»» [Саймиддинов 2001, 45].

Дар байни манбаъҳои тоисломӣ доир ба шаклгирии номшиносии куҳан ду фарҳанг: «*Фарҳанги авестой ба паҳлавӣ*» ва «*Фарҳанги паҳлавӣ*» мавҷуданд, ки аз куҳантарин фарҳангҳои ба забонҳои эронӣ мурааттабгардида шомиланд. Ин фарҳанги таърихӣ аз калимаи аввали марҳилаи яқум вожаи оим (*oim*), **ки аз ҳолат ё падежи nominativ шакл гирифтааст** ва тарҷумаи форсии миёнаи он *ewag* – «як» шакл гирифта, барои ифодаи ном омадааст. Тартибдихандаи луғат ва овони он то ҳол барои мо аён набуда, аз нигоҳи мазмуну мундариҷа овони мурааттабсозии онро ба замони тарҷумаҳои аз забони порсии миёна ё паҳлавӣ доништан мумкин аст. Ба андешаи забоншинос Д. Саймиддинов «дар фарҳанг бо он ҳама афзудаҳои баъдӣ тақрибан ҳазор вожаи авестой дар тарҷумаву ташреҳи паҳлавӣ танзим гардидааст. Фарҳангнома якҷо бо ташреҳи луғоту истилоҳот масоили грамматикаи забони авестоиро низ фаро мегирад. Нигоранда мухтасари грамматикаи забони Авесторо дар мисоли чанде аз категорияҳои морфологияи чинсият, шумора, ҳолатҳо (падежҳо) ва тасрифи феъл ба форсии миёна ташреҳ намудааст» [Саймиддинов, 2001, 65].

«Фарҳанги паҳлавӣ» дувумин луғати даврони тоисломӣ маҳсуб ёфта, фарогири вожаҳои забони оромӣ ва тарҷумаи паҳлавӣ ва ё фарҳанги хузворишҳои паҳлавӣ мебошад. Таҳлилу баррасӣ ва муназзамии вожаҳо дар «Фарҳанг-и паҳлавӣ» дар асоси равиши луғатнигорӣ дар Ховари Наздик (Шарқи Наздик) анҷом пазируфта, мувофиқи ин равиш калимаҳо аз нигоҳи маъниву мавзӯот дар дастаҳои алоҳида гурӯҳбандӣ мешаванд. Дар луғатномаи

зикршуда зиёда ҳафтод калимаи оромӣ мувозии аккадиرو доро буда, дар дастаи мазкур вомвожаҳои шумерии дар забони аккадӣ мавҷудбуда низ шомиланд. Муаллифи фарҳанг якҷо бо хузворишҳои оромӣ як идда вожаҳои эронии ба истилоҳ «хузвориш»-ро, ки бо доштани вижагиҳои забонӣ ва шаклҳои навишт аз ҳам тафовут доранд, дар радифи вожаҳои оромӣ овардааст. «Фарҳанги паҳлавиг» тайи чандин замони китобат ва нусхабардорӣ то ҳоле аз ҷониби дабирон такмил гардида, ки дар натиҷа матни кунунии он тақрибан **1300** вожаро дар бар мегирад. Дар фарҳанг аз ҷумлаи ҳиссаҳои нутқ феълҳо, ҷонишинҳову зарфҳо, пешвандҳо ва чанде аз шумораҳо дар бахшҳои ҷудогона тасниф шудаанд. Дигар вожаҳо аз рӯйи маъноҳои луғавӣ гурӯҳбандӣ гардидаанд. Инчунин бояд зикр кард, ки дар фарҳанги мазкур чанд номи мавзӯҳои ҷуғрофӣ низ зикри худро ёфтааст, ки ин далолат бар қадима будани ин номвожаҳои ҷуғрофӣ доништан мумкин аст: Эронвеч (Эрон), Сугуда (Суғд), Боктириш (Бохтар), Хваразма (Хоразм), Сакаи (Сакистон, Систон) ва амсоли инҳо.

Дар осори қадима зикр ёфтани ҷойномҳову номвожаҳои умумиэронӣ агар баёни андеша карданӣ шавем, таълифоти як қатор муҳаққиқони ин соҳаро набояд сарфи назар кард, ки дар ин ҷо метавон нигоштаи номшинос Д.Ҳомидовро овард, ки дар он навиштаҷот осори қадимаи фарҳангӣ, таърихӣ ва адабии гузаштагонамон чун сарчашмаи бозётимод зикр ёфтааст. «Дар китобу катибаҳои бостонии чун «Катибаи Бесутун», «Авесто», «Бундаҳишн», «Шаҳристонҳои Эроншаҳр», «Паҳлавик фарҳанги», бозёфти диҷи кӯҳи Муғ ва амсоли инҳо намуду гунаҳои гуногуни ҷойномҳо ва асмой бостонии тоҷикӣ зикр шудаанд, ки барои таҳлилу пажӯҳиши муқоисавии номҷойҳои забонҳои гурӯҳи эронӣ аз нигоҳи решашиносӣ сарчашма ё манбаъҳои эътимодбахш маҳсуб меёбанд. Гузашта аз ин, роҷеъ ба топонимҳои ҷинӣ (хитой), арманӣ, юнонӣ ва дигар забонҳои бостонӣ маълумоти диққатҷалб- кунандаро ба даст овардан мумкин аст» [Ҳомидов, 2014, С.15].

Номшиноси тоҷик Б.Тураев дар як нигоштаи худ, ки бо унвони «Аз таърихи пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули илми ономастикаи тоҷик» дар

мачаллаи «Суханшиносӣ» ба нашр расидааст, доир ба таърихи шаклгирии ономастикаи тоҷик дар асоси манбаъҳои таърихиву ҷуғрофии куҳану асрҳои миёна ва даврони наву навтарин маълумоти ҷолиб дода, аз ҷумла зикр менамояд, ки «таърихи буду боши давлатҳо ва тоифаҳои ориёии эронинаҷод аз сулолаи Пешдодиён шуруъ мешавад. Агар мо ба далелҳои замони Пешдодиён, яъне ба номҳои ашхос ва номвожаҳои ҷуғрофӣи он даврони оғози таърих таъя намоем, таърихи хеле қадимӣ доштани сарчашмаҳои илми ономастикаи эронӣ, аз ҷумла ономастикаи тоҷик равшан аён мегардад. Илми ономастикаи тоҷик дорои сарчашмаҳои муътамадест, ки дар таърихи фарҳанг ва тамаддуни башарӣ назир надорад. Қадимтарин сарчашмаи маводи ономастикӣ тоҷик китоби «Авесто» мебошад, ки китоби муқаддаси оини зардуштӣ буда, куҳантарин қисматҳои он «Яшт»-ҳо ба асрҳои VIII-VII-и қабл аз мелод рост меоянд. Дар матнҳои китоби «Авесто» як қисмати муайяно номҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо) ва номҳои вобаста ба ҳудудҳои муайяни марзии Осиёи Марказӣ ва вилоятҳои атрофи акнофи он ташкил медиҳанд» [Тураев, 2023, с. 20]. Дар ин ростро ҳамчунин маълумоти муҳаққиқ А. Л. Хромовро овард, ки ӯ дар таълифоти худ ба назар расидани теъдоди беши ҷойномҳоро, хосатан, дар бахшҳои «Яштҳо» ва «Видевдот» қайд карда, аз ҷумла менигорад, ки «он топонимҳо, асосан, номҳои кӯҳҳо, қуллаҳои кӯҳҳо, рӯдхонаҳо, дарёҳои кӯҳӣ ва кӯлҳоро ташкил медиҳанд. Аз ин ҷост, ки муҳаққиқони зиёде оид ба таҳқиқи решашиносӣ ва тавзеҳу ҳифзати топонимҳои матнҳои китоби «Авесто» корҳои таҳқиқотӣ ба анҷом расонидаанд» [Хромов, 2010, 101-111].

Пас аз ба сари қудрат омадан хонаводаи Аббосиён дар Хуросону Мовароуннаҳр муносибати махсус барои ҳам мардум ва ҳам кишвар аз тарафи ин хонадон сурат мегирад ва ба тадриҷ шахсони бомаҳорату қобилиятноки зиёдро ба қорҳои давлатӣ кашиданд ва онҳо барои ободии шаҳрҳову мамлакат сайёу кушиши зиёд намудаанд. Ҳангоми будубошаш дар Марв, ал-Маъмун тавачҷуҳ ба илмо пайдо кард, ки нисбат ба падари худ Ҳорун ар-Рашид хеле васеътар буд. Расадхонаи қадими маҳаллӣ таҳти сарпарастии ӯ рушд мекард ва ӯ таҳқиқро дар як қатор соҳаҳои дигар, аз ҷумла муҳандисӣ ва пневматика

дастгирӣ кард. Яке аз асбобҳое, ки бо дастгирии ал-Маъмун сохта шуда буд, то пайдоиши автоматизатсияи пневматикӣ дар асри ХХ бемисл буд. Дар Марв, ӯ инчунин фаъолияти тарҷумониро, ки аз замони таъсиси Бағдод дар он ҷо гузаронида мешуд, таҳия намуд. Дар натиҷа, бисёре аз тарҷумаҳои даврии асарҳои илмӣ ба Бағдод тааллуқдошта бояд, ки дар асл ба доираи илмӣ Марв мансуб доништа шаванд. Дарвоқеъ, тавре ки баъдтар Де Лейси О'Лирӣ дар асоси ҳама далелҳои маълум баҳс кард, «Хуросон канале буд, ки тавассути он маводи астрономӣ ва математикӣ ба Бағдод ворид шуд». Ал-Маъмун оқибат фаҳмид, ки агар ба Бағдод кӯч набандад, ӯ хатари аз даст додани тамоми империяи худро дорад. Вақте ки ӯ ба роҳ баромад, бисёр олимон ва муҳаққиқони Осиёи Марказиро ҳамроҳ ба шаҳри худ бурд. Тибқи гуфтаи Табарӣ: «Ӯ ба таври беҳтарин ҳукмронӣ мекард», вақте ки ҳатто ҳокими (афшин) дурдасти Усрушон Ҳарахара, ки пештар ба касе тобеъ набуд, итоати худро изҳор дошт [Бартолд 1963, 260]. Ин манбаи асримиёнагӣ инчунин хабар медиҳад, ки воли Фазл Бармакӣ тавонистааст дар сафи артиши Аббосиён 500 000 лашкарро ҷамъ кунад, ки 200 000 нафари онҳо ба Бағдод фиристода шуданд [Табарӣ, 1988, 634]. Сарфи назар аз муболиғаи аёнии шумораи ин наваскарон, мо эътироф мекунем, ки эҳёи анъанаҳои империяҳои Ҳахоманишиён ва Сосониён низ вучуд дорад, вақте ки онҳо дар маърақаҳои ғарбии худ, аз ҷумла, ба захираҳои бузурги инсонии минтақаҳои шарқии худ такя мекарданд.

Донишманди маъруф Абулфазли Байҳақӣ дар асари машҳураш «Таърихи Байҳақӣ» роҷеъ ба интиҳобу гузоштани номҳои хушоянд фармудааст: «Бар Худовандон ва падарон беш аз он набошад, ки бандагону фарзандони хешро номҳои неку ва босазо арзонӣ доранд, бад ин вақт эшон дар ҷаҳон пайдо оянд» [ниг.: Тусӣ, 1980, 8].

Бузургмарди дигар Насриддини Тусӣ дар «Ахлоқи Носирӣ» овардааст: «Чун фарзанд дар вучуд ояд, ибтидо тасмия (номгузорӣ)-и ӯ бояд кард ба номи неку, чӣ агар номе номувофиқ бар ӯ ниҳанд, муддати умр аз он нохушдил бошад» [ниг.ба: Насриддини Тусӣ, 1980, 8].

Ин корбарии нигоранда бар муқобили намояндагони қабл аз ӯ дар нигоштани номвожаҳои чуғрофӣ арзиши илмӣ осори ӯро дучанд меафзояд. Дар осори «Муъҷам-ул-булдон»-аш ин муаллиф **12** ҳазору **765** номвожаҳои чуғрофиро зикр менамояд, ки барои омӯзишу баррасии номвожаҳои чуғрофии мавзёҳои Мовароуннаҳру Хуросон аҳаммияти муҳимми илмӣ ва амалиро дорост. Ҳамчунин муаллиф рочё ба номвожаҳои чуғрофӣ маълумоти гуногунро зикр намуда, синоними ин номвожаҳои чуғрофиро, чун Ому – Чайхун, Сир – Сайхун қайд менамояд. Фарҳанги номбурда ба луғати тафсири шабоҳат дошта, чанде аз мулоҳизаҳои мураттиб доир ба сохту муҳтавои ҷойномҳо роҳҳои таҳқиқи анҷомаҳо ё топоформантҳоро ба ёд меорад, дар илми маҳалшиносӣ ё топонимияи тасвирӣ ё муосир аз роҳҳои самардиҳандаву натиҷабарзи таҳқиқ ба ҳисоб меравад [Ҳомидов, 2014, С. 10-12].

Дар мавриди мавҷудияти номвожаҳои чуғрофӣ дар сарчашмаҳои кӯҳани таърихӣ, чуғрофӣ ва адабиву сиёсӣ теъдоди зиёди ҷойному номвожаҳо дар мадракҳои ба забони парфиянӣ (портӣ-ашконӣ) оварда шудааст, ки «аз харобаҳои пойтахти Парфия шаҳри Нисо (асри I қабл аз мелод) ба даст омадаанд ва онҳоро қисман В. А. Лившиц ва И. М. Дяконов шарҳу тавзеҳ додаанд, ки беҳтарин сарчашмаҳои қабл аз мелодии ономастикаи тоҷик маҳсуб мешаванд» [Тураев, 2023, с. 23].

Аз нигоҳи муаллифи мазкур дар радаи дастнавису бозёфтҳои суғдӣ қадим, ки аз Кӯҳи Муғ ба даст оварда шудааст, рочё ба ҷойномҳои кӯҳани сарзамини аҷдодиамон маълумоти ачибе дар онҳо ниҳон будааст. Инчунин ба қавли ӯ «матнҳои суғдӣ аз Шингони таърихии Чин (Син-Тзяни Чин асри VIII м.) ва Муғулистон бадастомадаи суғдӣ, маводи аз забони форсии миёна (пахлавӣ) бо хатти оромиасоси пахлавӣ боқимондаро бебаҳотарин сарчашмаҳои хаттии даврони миёнаи забонҳои эронӣ доништан мумкин аст, ки доир ба номвожаҳои чуғрофиёӣ ва номҳои ашхоси қадим маълумоти нодирро арза медоранд» [Тураев, 2023, 24].

Дар воқеъ, бобҳои XII-XIII ва XX-XXII-и асаре ба забони порсии миёна нигошташуда, ки бо унвони «Бундаҳишн» («Китоб дар бораи нахустофариниш»

маъруф аст, доир ба ҷойномҳои мавзеҳои мухталифи Эрони таърихӣ маълумоти фаровонро фаро мегирад.

Дар радаи манбаҳои этимодбахши ба забонҳои қадимаи эронӣ, аз ҷумла забони порсии миёна ва бо алифбои паҳлавӣ нигошташуда асари хаттии гаронбахову гаронарзише бо номи «Шахристонҳои Эрон» («Šaḡrastānīšhai Ērnānšāgī») маъруф аст, унвони зиёди деҳаву деҳқада (комонимҳо) ва шаҳру шаҳракҳо (астиониму полионимҳо)-и Эронзамини таърихиро фаро гирифта, доир ба онҳо маълумоти арзишманде дар он зикр ёфтааст, ки имрӯз он маълумотро яке аз манбаҳои муътамад доир ба номҳои кӯҳани сарзаминамон донист. Таълифоти дигар дар ин самт, ки дар он маълумоти фаровон доир ба номвожаҳои ҷуғрофии мавзеҳои бостонии кишвари ориёинишин оварда шудааст, ба қалами донишманди арманини қарни 8-и масеҳӣ Мовсес Хоренаси (Мусо Ҳернес) мутааллиқ аст, ки ин асар ба забони арманӣ нигошта шуда, «дар ин асари сайёҳи арманӣ номвожаҳои ҷуғрофиеӣ, аз ҷумла номи шаҳрҳо ва деҳаҳо, номи мавзеҳои гуногуни билоди Эронзамин оварда шудаанд, ки бисёре аз ин шаҳрҳо ва маҳалҳое, ки номашон дар осори ӯ зикр гардидаанд, дар он давру замон онҳо вучуд доштанд» [Тураев, 2023, с. 24].

Инчунин ба радаи манбаъ ва сарчашмаи беҳтарини номвожаҳои ҷуғрофӣ катибаҳои навиштаҷоти замони ҳахоманишиёро мансуб доништан мувофиқи матлаб аст ва ҳоло воқеъ аст дар ҳудуди шаҳри Шероз, «дар қарни 6-и қабл аз солшумории масеҳӣ бо амру фармон ва ҳидояту роҳандозии шоҳаншоҳи империяи ҳахоманишӣ Дориюши I рӯи сутунҳои сангии Кӯҳи Бесутун, ки дар он аҳд Бағистон ном дошт, навишта шудаанд» [Тураев 2023, с. 21]. «Катибаи Бесутун» ё «Катибаи Бағистон»-и даврони ҳахоманишӣ ҳамчун сарчашмаи боэтимод ва кӯҳан дар панҷ сутуни сангӣ ҳаққокӣ гардида, дар навбати худ ҳар як сутун аз сатрҳои муайян таркиб ёфтааст. Маълумоти сангнавиштаҳоро муҳаққиқон дорой арзиши баланд арзёбӣ карда, онҳоро на танҳо барои илми забоншиносӣ, инчунин барои таърихшиносӣ, ҷуғрофия ва иқтисодиёт низ сарчашмаи кӯҳану муфид медонанд.

Бояд гуфт, ки дар робита ба ин масоил дар китоби «Забони миллат-ҳастии миллат» чунин сатрҷоро мехонем: ...муқоисаи охири сангнавишта ба забони бохтари асри Кӯшонӣ (Хайтолиӣ) (сангнавиштаи сеюми Тучӣ), ки бо ду хат, хати юнониасос ва хати арабиасос навишта шудааст ва порчае аз “Муқаддимаи Шоҳнома”-и Абумансурӣ, ки фосилаи байни онҳо камтар аз сад солро (871-967) фаро мегирад, нишон медиҳад, ки ҳар ду матн аз лиҳози сохтори забонӣ фарқи зиёде надоранд. Сангнавиштаи сеюми Тучӣ дар ибтидои давраи исломӣ аз тарафи як шоҳзодаи Кӯшонӣ, ки падараш ислом овардааст, ҳам ба алифбои юнониасоси тахорӣ ва ҳам бо алифбои арабиасос ҳаққоқӣ шудааст. Матни он бо матни “Дар ситоиши дарахт” низ шабоҳати хеле наздик дорад, ҳол он ки давраи таҳияи он аз катибаи Тучӣ дувуним аср фарқ дорад.

Як намунаи дигари забони мо то аҳди ислом шеърест, ки аз Турфон пайдо шудааст ва онро Баҳор намунаи забони дарӣ медонад. Он «Дар ситоиши дарахт» ном дорад. Ин суруд бештар ҳангоми ниёиши монавиён истифода шуда тахмин меравад, ки он ба забони тахорӣ – кӯшонӣ суруда шуда бошад, зеро забони он ба забони сангнавиштаҳои Бағлон (Сурхкутал) ва Тучӣ наздикӣ дорад. Шеъри дигар «Суруди Каркӯй» аст, ки аз даврони охири замони Сосониён ба мо расидааст. Он бо лаҳҷаи сиистонии забони дарӣ суруда шудааст. Маликушшуаро Баҳор дар ин бора менависад: «Ин суруд, зоҳиран, ба забони дарӣ аст, на паҳлавӣ, зеро иттилоъ дорем, ки дар Машриқи Эрон забони адабӣ забони дарӣ буда ва табъан ин шева мамлақати ҷанубии Хуросонро ҳам муассир месохтааст» [Раҳмон, 2018, Ҷ.1, С. 76].

Ҳамин тавр, дар асоси ин нигоштаҳо ба чунин натиҷагирӣ ноил шуд, ки ташаккули номвожаҳои ҷуғрофӣ минтақаҳои тоҷикнишин таърихи хеле бостонӣ дошта, омӯзиши онҳо низ то андозае таърихи қадимаро соҳиб аст, ки дар ин маврид дар боло баёни андеша сурат гирифт.

1.2. Таҳқиқи ономастика дар забоншиносии

Русияву Аврупо

Аз манбаъҳои таърихӣ ва ҷуғрофӣ аён аст, ки дар мамолики Русия ва Аврупо аз даврони бостон бинобар сабаби мавҷуд будани мавзеъҳои зиёди обӣ, чун: кӯлу дарё ва баҳру уқёнус сафарҳои зиёди обиву хушкӣ саёҳату сафарҳои гурӯҳи муайяни одамон сурат гирифта, дар бораи ин ё он мавзеъ маълумот навиштан касб шуда будааст. Маълумоти навиштаи ҳамин қабил одамон дар бобати таърихи мавзеъҳо ва номи одамон сабаби шаклгирии ономастика ё номшиносӣ дар ин кишварҳо гардидааст. Пас худи истилоҳи ономастикӣ ва бахшҳои таркиби он низ зодаи кишварҳои Аврупо ва Русия буда, хосатан аз забони юнонӣ гирифта шуда, дар «Фарҳанги мухтасари истилоҳи забоншиносӣ» ин истилоҳи забоншиносӣ ба таври зайл шарҳу эзоҳ дода шудааст: «Таҳти мафҳуми ономастика (аз юн. *anāmastikās* – номшиносӣ ё номгузорӣ) – як қисмати лексикологияи забоншиносиро мегӯянд, ки ба пажӯҳишу баррасии тамоми навҳо ва шаклҳои исмҳои хос машғул аст. Аз рӯйи ҷанбаи ифодаи мавзеъҳо онома (ном) ба антропонимҳо (юн. *antro* – «одам») – номи одамҳо, топонимҳо (юн. *topos* – ҷой, мавзеъ, макон) – номи мавзеъҳои ҷуғрофӣ, барои ифодаи номи вухуш истилоҳи *zoonim* (зоонимҳо), аз решаҳои *zāā*-и забони юнонӣ (хайвон) – *ānuma*-и юнонӣ (ном, лақаб) гирифта шудааст), *astronim* (астронимҳо) аз решаҳои *astrā*-и лотинӣ ва *ānuma*-и юнонӣ (ном, лақаб) гирифта шуда, маънои истора// ситора, чурмҳои осмониро дорад ва *astrotoponimiya* (астротопонимия) маҷмуи номи мавзеъҳои олиҳаҳо, худоҳо ва фариштаву малоикаҳои гуногуни осмонӣ, *etnonimu etnotoponimiya* (этнониму этнотопонимия) аз решаҳои *etnās* ва *ānuma*-и юнонӣ (халқ, мардум, этнос) гирифта шуда, маънои маҷмуи қамву қабила ва халқияту халқ, навҳои гуногуни номи халқу таҳаллус ва лақабҳои аҳолии ин ё он мавзеи ҷуғрофиро ифода мекунад ва амсоли инҳо метавон дастабандӣ кард. Номшиносиву номгузорӣ, ки истилоҳи байналмилалӣ ономастика аст, дастоварди фарҳангу арзиши маънавии мардумамон дар даврҳои мухталифи рушди ҷомеа, хазинаи

фараҳманду эътимодноки таъриху фарҳанг ва як баҳши аҳаммиятдоштаи захираи луғавии забони ноби модариямон маҳсуб ёфта, чиҳати равшанӣ андохтан ба масоили баҳсноки риштаҳои решашиносӣ (этимология), савтиёт (фонетика ва фонология), воҷасозиву вожапазирӣ, гӯйишшиносии таърихиву тасвирӣ мадади беандоза зиёд мерасонад. Дар номшиносӣ ё ономастика дар ин робита аз методҳои гуногуни забоншиносӣ, чун: муқоисавию таърихӣ, сохторӣ, генетикӣ, ареалӣ, методи харитакашӣ қорбурд менамоянд.

Чуноне маълум аст, номшиносӣ ё маводи ономастикӣ гурӯҳи забонҳои ҳам шарқӣ ва ҳам ғарбии эронӣ аз қабилӣ соҳаҳои назарраси эроншиносӣ маҳсуб ёфта, марҳилаҳои гуногуни инкишофи таърихӣ хешро соҳиб аст ва аз қисматҳои шахсномҳо (антропонимия) ва ҷойномҳо (топонимия) иборат мебошад. Ономастика вобаста ба маводи омӯзиш аз бахшҳои гуногун иборат аст, ки яке аз он антропонимика ном дорад. Антропонимика аз калимаи юнонии *anthropos* – одам, *онума* – номи одамро меомӯзад. Сохт ва созмони антропонимҳо гуногун буда, таҳқиқу баррасии онҳо аҳаммияти калони илмиро доро буда, дар бобати баррасии шакливу номшиносӣ ва моҳияти он забоншинос Роспонд С. ба таври зерин баёни андеша кардааст: «Таҳқиқоти сохторию стратиграфии ономастикӣ ҳам барои забоншиносӣ ва ҳам барои таърих аҳаммияти беандоза калонро моликанд» [Роспонд, 1989, 63].

Бо истифода аз топонимҳо одамон дар бораи маъноӣ семантикӣ номҳои маҳали худ фикр мекарданд. Тафсири баъзе ҷойномҳо чун нахустин кӯшиш барои ташреҳ дар асри XVIII арзи ҳастӣ карда буд, ки ҳоло топонимия чун илм ҳанӯз вучуд надошта бошад ҳам, ин шарҳҳо доир ба ҷойномҳо ҷанбаи амалиро дошт. Барои тартиб додани гербҳо дар соли 1724 дафтари мавъиза ба ҷойҳо нақшаи саволнома фиристодааст: вақте ки шаҳр ба вучуд омад, тафӯвоти масоҳати атрофи он дар чӣ зӯҳур мегардад, дар ин мавзӯ кадом навъи зироату ғаладона ва сабзавот парвариш мегардад, кадом навъи парандаву ҳайвонот дар ин сарзамин вуқуд дорад, мардуми бумии ин кишвар чи унвондоранд ва амсоли инҳо.

Чойномҳои хурду бузург дар иртибот ба чараёни ташаккулу таҳаввул ва инкишофу такомули чомаи инсонӣ дар марҳилаҳои мухталифи таърихӣ арзи ҳастӣ менамоянд ва бахшҳои бартаридоштаи зиндагиву фаъолияти рӯзмарраи мардумро фарогир мебошанд. Бинобар ин, дар симои чойномҳои ҷуғрофии бузургу хурд муассирии соҳоти мухталифи улуми замонавӣ – забоншиносӣ адабиётшиносӣ, таъриху бостоншиносӣ, ҷуғрофиёву заминшиносӣ ва амсоли инҳоро кофтуков кардан мумкин аст, ки дар ин чода топонимистони Русия ва дигар кишварҳо баёни андеша кардаанд. Ба ин маънӣ В. А. Никонов дуруст ва бамаврид зикр менамояд, ки «...шаҳрҳо харобу валангор мешаванд, давлатҳо аз миён мераванд, забонҳо ва худи халқҳо беному нишон мегарданд, вале номҳои онҳо боқӣ мемонад» [Никонов, 1965, 15].

Дар байни донишмандони Русия, хоссатан номшиносон доир ба номвожаҳои ҷуғрофӣ андешаҳои мавҷуданд, ки яке аз онҳоро ин чо меоварем. Ба андешаи бархе аз пажухишгарон илми топонимика ё маҳалшиносӣ фақат ба илми забоншиносӣ мутаалиқ набуда, аз ҷиҳати мавзӯ ва муҳтаво дар риштаи география (ҷуғрофия), топография (харитасозон) ва таърих низ баррасӣ гардида, маводи топонимӣ ҳам барои таърих ва ҳам барои ҷуғрофия мавод медиҳад ва мавзӯи баҳси он илмҳо низ маҳсуб меёбад. Дар ин бобат дар осори доир ба топонимика таълифёфта муҳаққиқони илмҳои гуногун баёни андеша кардаанд. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки равобити забоншиносӣ бо ҷуғрофия хеле қавӣ буда, ин равобит ба ҳеч ваҷҳ нишон намедиҳад, ки топонимия бояд танҳо хоси илми ҷуғрофӣ ҳисобида шавад. Дуюм, фаро гирифтани ҳаводиси географӣ фақат ба он донишманде даст медиҳад, ки маълумоти муайяни географиро дорост. Инчунин муҳим он аст, ки номшинос ба он мавзӯ худ омада, бо дидаи худ ашёҳои он чоро дида, доир ба онҳо маълумоти заруриро ба даст орад. Албатта, дар байни ҷуғрофидонҳо мутахассисоне ҳастанд, ки сайр фақат аз рӯйи харита мекунанд, вале дар байни забоншиносон мутахассисони соҳаи топонимия мавҷуданд, ки ними умри худро дар сайру сафарҳо гузаронидаанд. Дар ин маврид бояд зикр кард, ки номшиноси воқеӣ бояд ҳам забоншинос ва ҳам ҷуғрофидон бошад ҳамеша дар ҷустуҷӯю тақоӣ қарор

дошта, ҷойгоҳи худро дар саҳро бинад. Сеюм, бояд донист, ки на ҳама намуди таҳқиқи топонимӣ маҷмуи донишу биниши хуби воқеятро тақозо дорад. Барои намуна баррасии савтӣ меоварем, ки таҳлили савтӣ инро мутлақо тақозо намекунад.

Дар муқаррар кардану шинохтани мавқеи ҷойномҳо дар байни забоншиносон ва муаррихон низ баҳсу мунозира ва ҳамфикрӣ ба назар мерасад, ки аз ҷумла забоншинос Поспелов Э.М. ҷойномшиносӣ ё топонимикаро чун илми ба пуррагӣ алоҳида эътироф карда, дорои чуни вазифа будани онҳоро нишон медиҳад: «Топонимия илм дар бораи номвожаҳои ҷуғрофӣ, пайдоиш, рушд ва ҳолати муосир, маъноӣ семантикии онҳо, таркиби луғавӣ, ороиши грамматикӣ ва фонетикӣ, дар бораи навиштан, талаффуз ва интиқоли онҳо аз як забон ба забони дигар. Ба соҳаи топонимия инчунин масъалаҳои марбут ба ҷамъоварии номҳо, ба система даровардан ва истифодаи амалии онҳо, масъалаҳои номгузорию ибтидоии объектҳои ҷуғрофӣ ва тағйири номи онҳо дохил мешаванд includes» [Поспелов, 1964].

В. А. Никонов дар бораи пайдоиши номвожаҳои ҷуғрофӣ чунин баёни андеша кардааст: «Тасодуфии намоён дар асл ба қонунҳои шадиди таърихӣ тобеъ аст. Ин, ба назари мо, танҳо тасодуфӣ менамояд, то он даме ки мо ҳамаи сабабҳои мураккаб ва зиддияти онро ошкор карда натавонем» [Никонов 1980, с. 89].

Забоншинос В. А. Никонов он гаҳ муқаррароти асосии аввалро таҳия мекунад доир ба қонуни топонимия: а. «Номвожаи ҷуғрофӣ падидаи оммавӣ мебошад. Он ҷузъи ашёи номбаршуда нест... Алоқаи байни ном ва ашё аслан он гуна нест, ки ба назари содалавҳона «натурализми ҷуғрофӣ» ба назар мерасад» [Никонов, 1965]. Дар китоби «Муқаддимаи топонимика» В. А. Никонов ин муқарраротро такрор карда, танҳо қонуни якуми топонимияро қонуни асосии он меноманд.

Номшиноси Русия В.А.Никонов зикр менамояд, ки: «номҳо ҳеҷ гоҳ танҳо вучуд надоранд, онҳо ҳамеша бо ҳам робита доранд. Барои фаҳмидани пайдоиши ном, пеш аз ҳама фаҳмидан лозим аст, ки он алоҳида ба вучуд

наомадааст ва танҳо дар шумораи муайяни номҳои дигар other мебошанд; номҳо бисёрчанба буда, бо ҷанбаҳои гуногуни худ онҳо ба қатори гуногун дохил карда шудааст; ин, яъне номҳо ҳамеша дар ҷорроҳаи сатрҳо пайдо мешавад. Дарёфти онҳо маънои муайян кардани «координатҳо»-и топонимии ном ва ба ин васила дар ҷаҳорҷӯбаи мушаххаси таърихӣ ворид кардани онҳоро дорад; Моҳиятан, вазифаи ҳар як асари топонимикӣ пайгирии силсила (семантикӣ, ҳосилавӣ ва ғ.) мебошад, ё агар он ба номи алоҳида бахшида шуда бошад, пас нуқтаи буриши силсила аст» [Никонов, 1965].

Аз ин нигоштаҳои ҷавқ чунин натиҷагирӣ кардан мумкин аст, ки унвону номҳо ба қавли ин муҳаққиқ дар як рада ё қатор қиёс мегардад ва дар онҳо нақши маъноӣ роҳҳои калимасозӣ нишон дода мешавад. Ў аз ҷойномҳои муқобилмаъно (тар-хушк, хурд-калон) намунаҳо меоварад ва доир ба паҳну парешон гардидани ҷойномҳо ва шаклгирии онҳо бо як пасванд баёни андеша мекунад.

Дар китоби «Муқаддима ба топонимика» топонимисти Русия Никонов В.А. тасаввуроти хешро оид ба осор ё таъсири манфии нисбӣ рӯшан месозад: «Муқоисаи номҳо таъсири манфии нисбии онҳоро дар назар дорад. Топоним фарқкунанда аст; ворид кардани ашё ба силсилаи муайян, ӯ ҳамзамон онро фарқ мекунад, аз дигарон фарқ мекунад» [Никонов, 1978, 48]. Дар умум, ҳама чиз дар табиату ҷамъият дар пояи қиёс мавриди таҳлил қарор мегирад, аз ҷумла номвожаҳои ҷуғрофӣ низ бар пояи муқоиса таҳлил мегарданд. Дар баробари ин ба таври возеҳ фарқ кардани аломат дар апеллитатсияҳо мавҷуд аст,

Дар Қазоқистон ва Осиёи Миёна номҳои зиёде бо исми умумӣ хуб мавҷуданд. Ба қавли мулоҳизаҳои яке аз номшиносони машҳури Русия В.С.Суперанская «...микротопонимҳо асми фардии ҷойномҳои хурди саноатӣ, кишоварзӣ, сунъӣ ва табииро инъикос намуда, онҳо бевосита исмиҳои аввалияи мавзеъанд, намуд ва ё вижагии конкрет ва намоёни мавзеи номгузоришударо ифода мекунанд. Чунин номвожаҳои ҷуғрофӣ маҳал аз нигоҳи луғавӣ равшану возеҳ ҳастанд. Бинобар ин, чунин натиҷагирӣ кардан ҷоиз аст, ки аксари дигаршавии номвожаҳои ҷуғрофӣ фарогири марҳилаҳои муҳталифи ба

вучудойй, инкишофу рушд ва чараёнҳои рушди чамбият махсуб меёбанд. Ин чихатхоро, асосан, бештар вақт гурӯҳи муайяни истиқоматкунандагони ин ё он маҳал медонанду халос» [Суперанская, 1967, 38]. Ҳамчунин дар таҳқиқи топонимияи Русия ва марбут ба ин соҳа доштаро донишмандони зерин: чун: Абаев В.И. (Историко-этимологический словарь осетинского языка (указатель (1995)), Абрамов М.М. (История Самарканда в её микротопонимах (1971)), Агеева Р.А. (Происхождение имён рек и озёр (1985)), Андреев М. С. (По этнографии таджиков...(1925), Бартольд В.В. (Сочинения.Т.1.(1963)), Безобразов В. (Очерки Шахрисабзкого бекства (1889)), Боголюбов М.Н. (Ягнобский язык (1956), Древнеперсидские этимологии // Древний мир (1962), Согдийские этимологии//Иранское языкознание. Ежегодник. 1980 (1981)), Бондадлетов В. Д. (Русская ономастика (1983)), Васильев В.Л. (Славянские топонимические древности (2006)), Воробьева И.А. (Ещё раз о термине «микротопонимия (1972)), Жучкевич В.А. (Общая топонимика (1968)), Кореланова А.П. (Словообразовательные типы подрегиона бассейна Нижней Десны (1969)), Матвеев А.К. (Некоторые вопросы лингвистического анализа субстратной топонимии (ВЯ,1964, № 2, С. 64-83)), Мезенко А.М. (Урбанонимия Белоруссии (1991)), Мурзаев Э. М. (Очерки топонимики (1974), Словарь народных географических терминов (1982), География в названиях (1982)), Надеждин Н. И. (Опыт исторической географии русского мира (1837)), Роголев А. (Этнотопонимия Белоруссии (1988)), Роспанд С. (Перспективы развития славянской ономастики (ВЯ, № 4, М., 1962, С. 14 – 30)), Селихев А.М. (Из старой и новой топонимики (1968)), Семенов-Тянь-Шанский П. П. (Сборник статей по поводу столетия со дня рождения (1928)), Слоним И.Я. (О происхождении некоторых географических названий (1959)), Смирнов О. В. (Русская топонимия северной части горнозаводского Урала (1997)), Суперанская А.В. (Микротопонимия, макротопонимия и их отличие от собственно топонимии (1967)), Грюнберг Л.Л. (Заметки по топонимии Афганского Бадахшана // Ономастика Востока (1980)), Топонимика и география (1995), Тюркские географические названия (1996)), Ономастика Средней Азии

(1978, 1980), Этимологический словарь ваханского языка (1999), Федченко А. П. (Путешествие в Туркестан (1950)) ва чанде дигарон мавриди пажӯҳиш қарор дода, доир ба таърихи пайдоиши онҳо, тағйироту таҳаввулоти онҳо андешаҳои ҷолиб баён кардаанд. Дар феҳрасти таҳқиқоти олимони Русия ва Аврупо доир ба ономастика ва бахшҳои он овардаамон асарҳоеро мебинем, ки дар асрҳои пеш нигошта шуда, доир ба топонимия ва микротопонимияи марзи Русия нигаронида шуда, барои такмили топонимшиносии ин кишвар мусоидат кардаанд, ки чанде аз онҳоро зикр мекунем: Агеева Р.А. (Происхождение имён рек и озёр (1985)), Бартольд В.В. (Сочинения.Т.1.(1963)), Жучкевич В.А. (Общая топонимика (1968)), Кореланова А.П. (Словообразовательные типы подрегиона бассейна Нижней Десны (1969)), Матвеев А.К. (Некоторые вопросы лингвистического анализа субстратной топонимии (1964)), Мезенко А.М. (Урбанонимия Белоруссии (1991)), Мурзаев Э.М. (Очерки топонимики (1974), Словарь народных географических терминов (1982), География в названиях (1982)), Надеждин Н. И. (Опыт исторической географии русского мира (1837)), Никонов В. А. (Славянский топонимический тип (1962), Введение в топонимику (1965), Научное значение микротопонимии (1967)), Роголев А. (Этнотопонимия Белоруссии (1988)), Роспанд С. (Перспективы развития славянской ономастики (1962)), Селихев А. М. (Из старой и новой топонимики (1968)), Семенов-Тянь-Шанский П. П. (Сборник статей по поводу столетия со дня рождения (1928)), Слоним И.Я. (О происхождении некоторых географических названий (1959)), Смирнов О. В. (Русская топонимия северной части горнозаводского Урала (1997)), Суперанская А.В. (Микротопонимия, макротопонимия и их отличие от собственно топонимии (1967)), Матвеев А.К. (Ареальные исследования и этимологизация субстратных топонимов (1974)) амсоли инҳо. Дар қатори ин таълифоти зикшуда боз асарҳои мавҷуд аст, ки бевосита ба ҷанбаҳои назариявии ономастика бахшида шуда, дар таҳқиқи ҷиҳатҳои назариявӣ ва амалии бахшҳои ономастика ба сифати китоби дарсӣ ва васоити таълимӣ хидмат мекунанд. Барои мисол чунин номгӯи адабиёти соҳавиро зикр мекунем: Жучкевич В.А. (Общая топонимика (1968)), Мурзаев

Э.М. (Очерки топонимики (1974), Словарь народных географических терминов (1982), География в названиях (1982)), Надеждин Н. И. (Опыт исторической географии русского мира (1837)), Никонов В. А. (Славянский топонимический тип (1962), Введение в топонимику (1965), Научное значение микротопонимии (1967)), Роголев А. (Этнотопонимия Белоруссии (1988)), Роспонт С. (Перспективы развития славянской ономастики (1962)), Селихев А. М. (Из старой и новой топонимики (1968)), Смирнов О. В. (Русская топонимия северной части горнозаводского Урала (1997)), Суперанская А. В. (Микротопонимия, макротопонимия и их отличие от собственно топонимии (1967)), Матвеев А. К. (Ареальные исследования и этимологизация субстратных топонимов (1974)) ва амсоли инҳо, ки дар ин таълифот мафҳумҳои дар илми ономастика ва бахшҳои он марбут, чун: топоформант, калимасозии топонимӣ, мансубияти забонии онҳо мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд. Инчунин доир ба номвожаҳои ҷуғрофии кишварашон фарҳангҳои топонимӣ таҳия кардаанд, ки ин фарҳангҳо минбаъд барои таҳияи фарҳангҳои топонимии кишварҳои дигар чун манбаъ хидмат намудааст. Гузашта аз ин, дар Русия беш аз 250 сол аст, ки «Ҷамъияти дӯстдорони табиат» бо фарогирии муаррихон, сайёҳон, ҷуғрофишиносон, дӯстдори табиати зебои сарзамин амал мекунад ва барои ошкор кардани асрори номвожаву сарватҳои зерзаминии кишвар мусоидат карда, мавзӯҳои кашфнашудаи Русияи паҳновар хидмат кардааст ва мекунад.

Дар таълифоту таҳқиқоти олимони номшиносони Русия ва Аврупо мо асарҳои мебинем, ки доир ба топониму микротопонимҳои Осиёи Марказӣ бахшида шудаанд ва бо ин роҳ эшон дар омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофии Осиёи Марказӣ, мансубияти забонии онҳо поя ё асос гузоштаанд. Метавон чанде доир ба ин мавзӯ мисол овард: Гребкин А. дар рисолаи илмӣ «Заметки о Когистане»-и худ (1872) доир ба мавзӯҳои ҷуғрофии водии Яғноб пас аз сафари кӯтоҳмуддаташ маълумот оварда, бо ин асараш барои шиносии водии Яғноб, ки яке аз водии фарогири забони қадима аст, мусоидат кардааст. Доир ба деҳаҳои водии Яғноб ва фарҳанги қадимаи он дар нигоштаҳои

эроншиносони Русия, ба мисли А.Л. Кун, А.П. Федченко, А.Гребенкин ва чанде дигарон маълумоти муфид доир ба сарзамини мазкур оварда шудааст, ки дорои арзиши баланди илмианд. Дар ин бобат муҳаққиқи водии Яғноб топонимшинос Б. Тураев дар таълифоти худ доир ба муҳаққиқони водии мазкури Русияро ба таври зайл шарҳу эзоҳ додааст: «Асари оид ба ҷуғрофиёи Болооби Зарафшону номҳои мавзеъ ва маҳалҳои Кӯҳистон, ба вижа водии Яғноб сухан меравад ва ҷо-ҷо дар он номи кӯҳҳо ва ағбаҳо (оронимия) зикр мешаванд, қайдҳои олим, сайёҳ ва кӯҳнаварди рус А.П.Федченко бо номи «Заметки о верхнем Зеравшане» (Материалы для статистики Туркестанского края, вып. 1. Петербург, 1873) махсуб меёбад. Соли 1872-ум муҳаққиқи дигари рус А. Гребенкин баъди сафари илмӣ хеш ба Кӯҳистон, ба вижа ба водии Яғноб қайдҳо ва мушоҳидаҳои хешро бо номи «Заметки о Когистане» ба ҷоп мерасонад ва дар нигоштаҳои ин муҳаққиқ низ ишороте чанд оид ба номи мавзеъҳо ва деҳаҳои Водии Яғноб, урфу одат ва забону фарҳанги яғнобиён сухан меравад. Инчунин, баъзе андешаҳо, ишораҳову мушоҳидаҳо ва қайдҳои махсус ва хеле пурқимати илмиро перомунӣ номҳои ҷуғрофиёии водии Яғноб, забону фарҳанг ва фолклори яғнобиён дар нигоштаҳои олимони муҳаққиқони эроншиноси рус, аз Мишенков, Ш. Акимбетов К. Г. Залеман, Ф. Коротков ва В. И. Липский ва дигарон дидан мумкин аст» [Тураев, 2023, с. 23].

Ҳамчунин дар таълифоти баъзе муҳаққиқони Русия ва Аврупо доир ба ҷиҳатҳои таърихӣ халқҳои Осиёи Марказӣ, гӯйишҳои мардуми кишварҳо дахл карда шуда, дар бораи ин унсурҳои фарҳангии ғайримоддӣ мардумони Осиёи Миёна китобҳои зиёде таълиф гардидаанд, ки чун сухан аз бобати соҳаҳои зикршуда равад муҳаққиқони номшинос ё ономастикон ба ҳамин адабиёти илмӣ рӯ меоранд. Аз ҷумла, нигоштаи академик В.В. Бартолодро дар бобати вазъи шахрдорӣ ва мамлакатдорӣ Осиёи Миёна дар асрҳои миёна ба таври мисол меоварем: «Ва то замони ҳамла ба давлатҳои Хоразмшоҳ, Чингизхон ва атрофиёни ӯ аллакай ба мустақилона амалӣ кардани яке аз унсурҳои стратегияи Сомониён – сарпарастӣ бар Роҳи Бузурги Абрешим шуруъ карда буданд. Паёми мутахассисе, ки дар бораи сарвати Чин ва ҳамлаи муғулҳо огоҳӣ ёфтааст,

шаҳодат медиҳад, ки Хоразмшоҳ ба Чингизхон бо роҳбарии Баҳоуддин Розӣ сафорат мефиристад, ки бо хон дар Пекин мулоқот мекунад. Чингизхон, шимоли Хитой бойро ғасб карда, то ҳол дар бораи маъракаи ғарбӣ фикр намекунад ва изҳори хоҳиш менамояд, ки «точирон озодона аз як кишвар ба кишвари дигар гузаранд». Дар сари ин корвони тичорӣ ба Чин бо сафири Хоразмшоҳ, ба гуфтаи Чувайнӣ, се савдогар буданд: Аҳмади Хучандӣ, «писари амир Ҳусейн» ва Аҳмад Балчич (эҳтимолан Балхӣ?), ки матоъҳои абрешимӣ ва пахтагӣ ва матоъҳои машҳури Занданӣ бо онҳо». Дар солҳои аввали таъсиси давлати бодиянишинҳо Чингизхон дар атрофи худ бисёр савдогарони уйғур, инчунин Варорӯд, Хуросон ва хавзаи Тарим (Уйғурия)-ро ихота мекард. Хони Муғул, қабилаҳои бодиянишин ва давлатҳои онҳоро дар ғарб забт карда, то ибтидои асри XIII. Ҳамсоияи мустақими домани фароҳи Хоразмшоҳ гардид. Ин ба мубодилаи шадиди корвонҳои тичоратӣ дар байни ин ҳамсоия мусоидат кард, ки онро, пеш аз ҳама, точирони ташаббускори Варорӯд ва Хуросон истифода мебарданд. Аз ин шумор 450 нафар, ки ҳама савдогарони мусалмон буданд, тавассути корвони тичории Чингизхон ба Хоразмшоҳ фиристода шуданд. Инчунин, як сафорати алоҳида бо роҳбарии Маҳмуди Хоразмӣ (Яловач - Турк «Сафир»), Алӣ Хоҷа Бухорӣ ва Юсуф Кенка аз Отрар, ки бо Муҳаммад Хоразмшоҳ мулоқот намуда, сиҳат ба Чингизхон баргашт, низ мучаҳҳаз карда шуд ва корвони тичорӣ, ки ба шаҳраки марзӣ дар масири шимолии Роҳи Абрешим (шаҳри Отрар) расид, хушбахт набуд» [ниг.: Бартолд, 1963, с. 461]. Мувофиқи маълумоти муҳаққиқони Аврупо, чун Старр Ф. дар асари «Потерянное просвещение. Золотой век Центральной Азии от арабов до Тамерлана» (пер. с англ. яз. – М.: Альпина Паблишер, 2017, с. 413) ва Бартольд В.В. дар асари «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» [Бартолд, 1963, Т.1, 452] доир ба сохтори давлатдорӣ ва шаҳру шаҳракҳои минтақаи Осиёи Миёна ва ба кӣ тааллуқ доштани ин кишварро тасвир кардаанд ва дар мавҷудияти лашкар низ маълумот додаанд, ки чунин аст: «Ва сохтори хидмати ҳарбӣ, асоси ин империяи бодиянишинонро бо кафедраи ҳарбии Сомониён (дар Низомулмулк дар «Сиёсатнома» тавсиф кардааст) муқоиса кардан мумкин буд

ва аз ҷиҳати ташкилӣ ва интизомӣ он метавонад хеле бартарӣ дошта бошад, зеро қисмҳои ҳарбӣ ба таври возеҳ ба даҳҳо, садҳо ва ҳазорҳо тақсим карда шуданд [«туман»]. Мутахассиси варзида эътироф мекунад, ки намояндагони халқҳои фарҳангии бештар, ки аз ҷониби тоҷирон намояндагӣ мекарданд, метавонистанд дар ташкили гвардияи хони муғул иштирок кунанд» [Старр, 2017, С. 452; Бартолд, 1963, 452].

Гуфтан ҷои аст, ки ташаккул ва таҳаввули бештари ҷойномҳои Осиёи Марказӣ ё Мовароуннаҳр ё Варазрӯди таърихӣ ба рушду таҳаввули забонҳои эронии ҳамшарқӣ ва ҳам ғарбӣ, аз ҷумла ба инкишофу густариши забони форсии тоҷикӣ иртиботи қавӣ дошта, бинобар сабаби зиёда аз даҳ аср чун забони коргузориву динӣ буданаш, илмию фарҳангӣ маҳсуб ёфтаниш дар номгузории мавзеву маҳалҳои ин кишвари паҳно низ асари худро гузоштааст. Ин мулоҳизаро таҳқиқу таълифоти солҳои охири номшиносони Русия, Тоҷикистону Эрон ва Ёзбекистону Туркманистон, Қирғизистону Қазоқистон ва Озарбойҷон, ки роҷеъ ба таърихи чандин ҷойномҳои Осиёи Марказӣ ба анҷом расонида, рисолаву китобҳо интишор намудаанд, тасдиқ менамоянд.

Тавре маълум аст, номшиносӣ ё ономастикаи форсии тоҷикӣ шаклан ва мазмунан зодаи собиқ даврони Иттиҳоди Шуравӣ (1920-1991) дар забоншиносии тоҷик маҳсуб ёфта, дар гузашта низ диққати донишмандону олимони муаррихону тазкиранависонро ин паҳлуи масъала ҳарчанд ба худ ҷалб карда бошад ҳам, маъникушой, шарҳу тавзеъ додан ба таври имрӯза дар нигоштаҳои онҳо ҳаллу фасл намегардид. Асосан, дар таълифоти онҳо, ки дар асарҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ ва фарҳангҳои тафсирий инъикос ёфтааст, бо овардани номи маҳал иктифо меёфт. Аз тарафи донишмандони замони шуравӣ бошад ин масъала дар шакли таълифи рисолаҳои илмии марбут ба воҳидҳои луғавии марбут ба ягон мавзеи таъри равона гардидааст, ки аз нигоҳи мазмуну мундариҷа хеле ҷолиб аст.

Ҳамин тавр, аз ин навиштаҳо чунин натиҷагирӣ метавон кард, ки баррасиву таҳқиқ ва гирдовардани маълумот дар бобати ҷойномҳои минтақаҳои гуногуни рӯйи олам дар асрҳои миёна дар кишварҳои Русия ва Аврупо шуруъ

гардидааст. Муҳаққиқону табиатдӯстдорон ва ҷуғрофидонону муаррихон дар таълифоти худ ин андешаҳои моро тақвият мебахшанд. Ҳар маълумоте, ки доир ба ин ё он ҷойномҳои таърихӣ дар таълифоти муҳаққиқони Русия ва Аврупо оварда шудаанд, барои шаклгирии ономастика мусоидат кардаанд.

1. 3. Баррасии ономастикаи тоҷик дар замони Шуравӣ

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ таҳти мафҳуми замони шуравӣ солҳои 1920-1991 фаҳмида мешавад, ки дар ин аём халқи тоҷик дар ҳайати давлати шуравӣ зиндагӣ дошт ва ин давр дар таърихи халқи тоҷик як давраи махсус маҳсуб меёбад. Давраи махсус будани ин давр дар он зоҳир мегардад, ки бо номи халқи тоҷик Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар ҳайати ИҶШС арзи ҳастӣ намуд ва ин ҷумҳурӣ ифодагари манфиати халқи тоҷик ва забони адабии он гардид. Душанбе пойтахти ин ҷумҳурият гардида, ба яке аз шаҳрҳои маркази нави фарҳанг, илму маорифи халқи тоҷик табдил ёфт ва тамоми намояндагони маҳалҳои тоҷикнишини Осиёи Миёнаро ба оғӯш гирифт, ки эшон барои бунёди инкишофи маданияту фарҳанг ва адабиёту илму ҳунар нақши муйаяне гузоштаанд. Душанбе чун пойтахт ва маркази илму фарҳанг барои рушди забони адабии тоҷик низ нақши муайян дорад. Бояд гуфт, ки 70-соли арзи ҳастии давлати Шуроҳо барои пешравию инкишофи бисёр соҳаҳои зиндагӣ, аз ҷумла илму фарҳанги халқи мо мусоидат карда, дар ин давр ономастика ҳамчун илм аз солҳои 50-уми асри XX паҳлӯ омад. Осори таълифнамудаи муҳаққиқони топонимшиносри ин давраро ба ду даста метавон ҷудо кард: а) асарҳои муҳаққиқони номшиноси хориҷӣ ва б) осори номшиносони ватанӣ. Ба гурӯҳи аввал нигоштаи В. В. Бартолд, Э. М. Мурзаев, А. И. Попов, М. С. Андреев, В. С. Расторгуева, А. З. Розенфелд, В. С. Соколова, Р. Л. Неменова, Л.В.Успенская, О.И.Смирнова, А.Л.Хромов ва монанди инҳоро дохил кардан мумкин аст, ки таълифоти ин донишмандони хориҷӣ аз ҷанд нигоҳ муфид буда, минбаъд барои донишмандону номшиносони ватанӣ чун роҳнамо хидмат кардааст.

Ба дастаи дуюм, тавре гуфтем, таълифоти донишмандони ватаниро метавон дохил кард, ки ба ин даста таълифоти С.Айнӣ, А.Мирзоев, Д.Тоҷиев, Р.Х.Додихудоев, С.Сулаймонов, Н.Офаридоев, А. Абдунабиев, Ш.Исмоилов ва ҷанде дигаронро дохил кардан мумкин аст, ки дар нигоштаҳои худ доир ба ин ё

он мавзеъҳои чуғрофӣ асар таълиф карда, дар таълифоти худ ҷойномхоро аз нигоҳи сохторӣ, луғавӣ мавриди баррасӣ қарор додаанд. Навиштаҳои муҳаққиқ Р.Х. Додихудоевро махсус зикр намуд, ки ӯ аз номшиносон ё топонимшиносони аввалин Тоҷикистон ба ҳисоб рафта, асосан, топонимияи эронии минтақаи Бадахшонро мавриди пажӯҳиш қарор додааст ва китобу мақолоти бунёдӣ доир ба ин мавзӯ таълиф кардааст. Дар ин бобат як қатор таълифоташ, чун: «Лингвистический анализ микротопонимии Памира (на материале шугнано-язгулямской группы языков) // Таҳлили лингвистии микротопонимияи Помир (дар асоси маводи гурӯҳи язгуломӣ-шугнонӣ)» [1979], «Памирская микротопонимия (материалы и исследования)» [1975], «Семантическому анализу микротопонимии западного Памира // Памироведение. Вопросы филологии» [1975] ва чанде дигар навиштаҷоташ дорои натиҷаҳои муҳимме, махсусан, оид ба қабатҳои забонӣ, семантикӣ ва этимологияи топонимҳои алоҳидаи эронии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад [ниг.: Додихудоев, 1979, 337 с.]. Таҳқиқи минтақаҳои дигари Тоҷикистон ва берун аз он дар қорҳои таҳқиқоти номшиносон Ш. Исмоилов (минтақаи Рашт), Офаридоев Н. (микротопонимияи навоҳии Ванҷу Дарвоз), Абдунабиев А. (микротопонимияи минтақаи Ўротеппа ва атрофи он), Ш. Қодиров (доир ба топонимияи Тошканд), Т. Нафасов (доир ба топонимияи Қашқадарё), Т. Раҳматов (доир ба топонимияи Самарқанд), З. Д. Дусимов (доир ба ҷойномҳои Хоразм), доир ба топонимияи эронии мавзеъҳои Қазоқистон (Койчубаев Е.), Туркменистон (С.Атаниёзов) ва чанде дигарон мавриди омӯзиш қарор гирифта, силсилаи асарҳои илмӣ ва мақолаҳои хонданбоб нигошта шудаанд ва бо ин роҳ хазинаи номшиносӣ хеле пурбор гардидааст. Ин таълифот дар замони соҳибистиклолии кишварҳои Осиёи Миёна як навъ манбаи бозғамӣ дар шинохти номҳои кишвар маҳсуб меёбанд.

Омӯзишу баррасии ҷойномҳои эронӣ ва мансуби забонҳои эронии Осиёи Миёна ба воситаи сафархидматҳои илмӣ гӯйишиносон дар ҳудуди мавзеъҳои гуногуни кишвари паҳно низ сурат гирифтааст. Аз ҷумла аз солҳои 20-уми асри ХХ оғоз карда то охири солҳои 80-уми ҳамин давр гурӯҳи зиёди гӯйишиносони ватанӣ ва хориҷӣ ба мавзеъҳои тоҷикнишини Осиёи Марказӣ

сафар карда, маводи зиёдеро доир ба гӯйишҳои маҳалӣ гирдоварда, баробари ин ба ҷиҳати ҷуғрофии ҷойномҳо ҳам дахл кардаанд, ки таълифоти чанде аз онҳоро чун намуна меоварем: И.И. Зарубин (Вазифаҳои этнологии экспедиция дар Тоҷикистон (1925), Очерки забони гуфтугӯйи яҳудиёни Самарқанд (1927)), М.С. Андреев (Ахбороти мухтасари баъзе хусусиятҳои шеваҳои тоҷикӣ (1930), Андар шинохти тоҷикон (1930)), А.С. Бобоев (Бухоро ва забони тоҷикӣ (1940)), Н. А. Кисляков (Тасвири шеваи тоҷикони Вахӣи Боло (1940)), Л.Бузургзода (Чорбайтҳои халқӣ ва хусусиятҳои шеваи Конибодом (1940), Б. Ниёзмуҳаммадов (Дар бораи омӯхтани шева ва лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ (1946)), О.Чалолов (Муносибати шеваи Чуст ба забони адабии тоҷик (1949)), Соколова В.С. (Чамбасти экспедицияи шевашиносии Кӯлоб (1950)), Неменова Р.Л. (Шеваҳои Кӯлобии забони тоҷикӣ (гурӯҳи шимол) (1950)), Л.В. Успенская (Шеваи Қаротоғи забони тоҷикӣ (1950), «Шеваҳои Қаротегин»-и А.З.Розенфелд (1960), «Маълумоти мухтасар оид ба синтаксиси шеваи Самарқанди забони тоҷикӣ»-и Н.Бехбудӣ (1961), «Шеваҳои тоҷикони райони Бустонлиқи РСС Ўзбекистон»-и Қ. Тоҳирова (1959). «Шеваи тоҷикони Бухоро»-и А. А. Каримова (1959), «Оид ва баъзе хусусиятҳои шеваҳои тоҷикони Шаҳритус»-и Б.Н. Ниёзмуҳаммадов (1960), Горон (Богород Ю.И.), Рарз (Каримова А.А.) Шаҳритус (Саидова Қ.), Гиждувон (Мелех Н.А.) Нораку Файзобод (Мурватов Қ.), Ворух (Ҷӯраев Ғ.), шеваҳои Бадахшон (Розенфелд А.З.), шеваҳои тоҷикони Шаҳрисабз (Саъдуллоев Б.), Китоб (Маҳмудов М.), Ургут (Назарова Л.), лӯлиёни Самарқанд (Зоҳидов А.) мақолаю таълифот ва маълумоти муъҷаз ба нашр расидаанд. Доир ба топонимҳои таърихии мавзӯҳои Хуросону Мовароуннаҳр асарҳои зиёде аз ҷониби ономастикон, ба хусус топонимшиносони мамлакатҳои ҳамсарҳади Тоҷикистон таълиф гардида, дар онҳо ҷойномҳои таърихии сарзаминҳояшон аз ҷиҳати шаклгирӣ ва паҳншавӣ, муассирӣ ва сохту таркиб мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Барои намуна чанде аз онҳоро дар поён бо номи асарашон ва соли нашрашон меоварем: Абаев В.И. «Персидский топоним **xunsar**» [1969], Абакумов А.В. «Туранцы не тюрки» [2002], Абдимуратов К. «Топонимия Каракалпакии» [1966] «Топонимика и

география” [1995], “Тюркские географические названия” [1996], Наимов С.Н. “Ойконимы Бухарской области” [1984], Нафасов Т. “Топонимы Кашкадарьинской области” [1968], “Ономастика Средней Азии” [1978], “Ономастика Средней Азии” [1980], С. Сулаймонов “Ҳамави аввалин топонимисти асримиёнагии Шарқ (1976), Хасанов Х. “Географическое наследие учёных Средней Азии” [1972], Хромов А.Л. “Некоторые результаты экспедиции в Ягноб” [1964], Цагаева А. Дз. “Топонимия Северной Осетии” [1971], Т. Нафасов “Ўзбекистон топонимларнинг изохли луғати” [1989] ва амсоли инҳоро метавон кайд намуд, ки дар ин осори оварда номвожаҳои ҷуғрофии мамолики кишварҳои Шарқ, сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон, хосатан Осиеи Марказӣ, Эрону Афғонистон ва гирду атрофи онҳо дар риштаи таҳқиқ кашида шудааст. Метавон чун намуна корҳои пажӯҳиши муҳаққиқони узбек Т. Нафасов [1989], Т. Раҳматов [1967], М. Қораев [2010], С. М. Қодирова [1987], З. Д. Дусимов [1978] ва амсоли инҳоро овард, ки дар нигоштаи онон асмою унвони деҳаву деҳкада, шаҳру шаҳрак, вилояту музофот, пиряху кӯлҳо, чашмаву дарёҳо, обанбору чоҳҳо ва монанди инҳо, ки дармарзи кунунии Ҷумҳурии Узбекистон, чун: Ому, Сир, Хусордарё, Норин, Осрӯд, Чоч, Тошканд, Қашқадарё, Самарқанд, Сурхондарё ва монанди инҳо ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд. Доир ба нуктаҳои маскунии мавзёҳои ҷумҳурии дигари Осиеи Марказӣ ва атрофи он низ корҳои зиёди таҳқиқотӣ аз тарафи номшиносон, чун топонимӣ аз ҷониби топонимшиносон Н. А. Аскарев [1978], С. Атаниёзов [1988], С. Губаева [1976], Е. Койчубаев [1967] ба итмом расонида шуда, ба баррасии онон баробари таҳқиқ ёфтани ҷойномҳои туркии минтақаашон ҷойномҳои эронии он мавзёҳо низ ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст.

Гузашта аз ин доир ба ин ё он мавзеи таърихии сарзамини кишвари маҳбубамон муҳаққиқони намояндагони миллатҳои дигар басо бо заҳмату ранҷҳои зиёд осори илмии марбут ба илми ономастика таълиф намуда, дар рушди ономастикаи тоҷикӣ нақши муассир гузоштаанд, ки яке аз ин муҳаққиқон топонимшинос А.Л. Хромов маҳсуб меёбад, ки ӯ доир ба микротопониму топонимҳои мавзёҳои сарғаҳи Зарафшон асарҳои зиёде

таълиф кардааст. Чанде аз онхоро чун намуна меоварем: «К вопросу о топонимике Матчи» [1963], «Некоторые результаты экспедиции в Ягноб» [1964], «Топонимия Ягноба» [1965], «Ягнобские тексты» [1965], «Новые материалы по грамматике языка ягнобцев» [1966], «Общая лингвистическая характеристика топонимии и микротопонимии Ягноба» [1966], «Тюркские названия в микротопонимии Ягноба» [1967], «Некоторые проблемы топонимического исследования Таджикистана» [1968], «Ещё раз о согдийском топоформанте УВ» [1968], «Изучение географических названий Таджикистана в СССР и зарубежом» [1969], «Согдийская топонимия верховьев Зеравшана» [1969], «Историко-лингвистическое исследование Ягноба и верхнего Зеравшана» [1969], «Ягнобские архаизмы в топонимических названиях» [1970], «О структурных особенностях иранской топонимии Мавераннахра в период IX-XII вв» [1974], «Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана» [1974], «Условные языки у иранских языков» [1976], «Ягнобские архаизмы в топонимических названиях» [1976], «Состояние и задачи топонимических исследований в Таджикистане» [1977], «Таджикские микротопонимы долин верхнего Зеравшана и Ягноба» [1978], «Топонимия русского происхождения на территории Таджикистана» [1980], «Некоторые особенности формирования топонимии Средней Азии» [1980], «Об арабской топонимии на территории Средней Азии» [1980], «Микротопонимия как источник построения исторической диалектологии бесписменных языков (на материалы Таджикистана)» [1980], «Калимаҳои куҳани ягнобӣ дар номҳои ҷуғрофӣ» [2004] ва амсоли инҳо. Дар ин росто, аз ҷониби ҳамин донишманд ва дигар муҳаққиқон шарҳу тавзеҳи бозёфти Қалъаи Кӯҳи Муғ ба таври бояду шояд дар таълифоташон акси худро ёфтааст. Аз ин рӯ, метавон чамъи «санадҳои коллексияи бойгонии хатти суғдии Қалъаи Муғ (назди деҳаи Хайрободи ноҳияи Айнӣ) бебаҳотарин сарчашмаи хаттиест, ки ба асри 8-и мелодӣ мутааллиқ бударо, маҷмуи ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла амру фармону ҳукмномаҳову қарордодҳои маъмурӣ, ҳуҷҷатҳои ақди никоҳ ва ғайраро фаро мегиранд, ки бо хатти оромии суғдӣ ва ё оромии сурёнӣ, дар рӯйи пӯсти ҳайвонот китобат шудаанд, ки

бештари онҳо бо имзои ихшиди Суғд –Деваштич тасдиқ карда шудаанд. Инчунин, дар байни дастхатҳои суғдӣ ҳуҷҷатҳои заминсозӣ ва тақсимои худудҳои маъмурӣ низ мавҷуданд, ки дар онҳо зиёда аз 60 номвожаи ҷуғрофӣи худуди Суғд ва вилояти тобеи он Уструшана навишта шудаанд. Аксари он топонимҳо номҳои нуқоти маскунӣ ва вилояту навоҳии тобеи ихшидгарии Суғд мебошанд, ки таҳти назорат ва тобеи фармонравои кулл ва ҳокими Суғд ихшид Деваштич қарор доштанд. Бисёре аз ин номҳо маҳдуд карда шуда ва баъзеи онҳо аз нигоҳи решашиносӣ маънидод ва ташреҳ карда шудаанд, ки барои илми топонимика хеле муфиданд» [Тураев 2023, С. 22-23].

Асари «Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ»-и забоншинос О. Ғафуров [1983] дар шинохту баррасии номвожаҳои ҷуғрофӣи сарзамини Осиёи Миёна, ба хусус Тоҷикистони маҳбуб низ нақши муассир гузошта, дар он муаллиф номҳои ҷуғрофӣи таърихӣ сарзамини Осиёи Миёнаро аз нигоҳи усули таърихӣ ва равиши решашиносӣ мавриди таҳқиқ қарор дода, дар мурағбатсозии фарҳанги топонимӣ дар замони муосир иқдоми нахустин мегузорад. Фарҳанги мурағбатдодаи ӯ дар фарҳангшиносии ҷойгоҳи муайянро касб мекунад ва дар пояи он чандин луғатномаҳо таҳия мегардад ва минбаъд чандин муҳаққиқи топонимияи ин ё он мавзеи алоҳида аз он самаранок истифода кардааст.

Дар таҳқику баррасии маводи ономастиқии гурӯҳи забонҳои эронии Мовароуннаҳри таърихӣ, ки имрӯз дар худуди он чор кишвар бо номи Ҷумҳуриҳои Тоҷикистону Туркменистон, Узбекистону Қирғизистон мавҷуд аст, донишмандону муҳаққиқони ин ҷумҳуриҳо низ нақши худро гузоштаанд. Яке аз ин муҳаққиқону донишмандон, ки дар таҳқику баррасии ҷойномҳои кишвари Узбекистон нақши мондагор дорад ва дар замони собиқ шуравӣ асарҳои зиёд доир ба топонимия ва ҷиҳатҳои он таълиф кардааст, топонимист С.Қараев ба ҳисоб меравад. Ин муҳаққиқ дар риштаҳои суханшиносӣ (филология) ва ҷуғрофия (география) корҳои илмиро анҷом дода, доир ба микротопониму топонимҳои Узбекистон муосир чандин асар навиштааст, муҳимтаринаш «Топонимия Узбекистана с топонимическим словарем» (Топонимияи Узбекистон бо фарҳанги топонимӣ) ба ҳисоб рафта, нахуст соли

1976-ум ба забони ўзбекӣ ва дар натиҷаи таҳриру такмил соли 2015-ум дар замони соҳибистиклолӣ ба забони русӣ нашр гардидааст. Ин асар бо фарогирии фарҳанги топонимӣ як дастоварди муҳимми соҳаи топонимияи кишвари ҳамсоя маҳсуб меёбад ва дар он доир ба номвожаҳои зиёди ҷуғрофӣ эрониясли минтақа баҳои воқеӣ дода шудааст. Асари мазкур аз ду бахш иборат буда, дар қисмати аввал бо унвони «Топонимияи Ўзбекистон» ёд мешавад ва дар ин бахш асарҳои таърихиву ҷуғрофӣ асрҳои миёнаро муаллиф мавриди таҳлил қарор дода, андешаҳои баёнкардаи муаллифони осори таърихиву ҷуғрофӣ асрҳои миёнаро доир ба сарзамини Осиёи Миёна ба тафсил меорад ва дар хошияи онҳо мулоҳизаҳои худро низ зикр мекунад, ки хеле ҷолиби диққат аст. Дар баҳши дуюми асар фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ ҷумҳурии Ўзбекистонро меоварад ва онҳоро аз нигоҳи забонӣ мавриди таҳлил қарор медиҳад. Бештари маводи ономастикаи фарҳанг мансуби забони форсии тоҷикӣ буда, муҳаққиқ онро воқеъбинона зикр менамояд. Миқдори топониму микротопонимҳои дар қисмати фарҳанг овардаи муаллиф ба 3 ҳазор адад мерасад, ки инро як хазинаи пурмоя ба ономастикаи минтақавӣ доништан мумкин аст. Асари номбурдаи топонимшиноси ўзбекистонӣ С. Қ. Қараев боз аз он ҷиҳат ҷолиб аст, ки муаллиф дар он истилоҳоти соҳаи микротопониму топонимҳоро, ки бештарашон мансуби забонҳои урупой аст, овардааст ва онҳоро мавриди таҳлил қарор додааст.

Бояд гуфт, ки забоншинос М.Эшнӣёзов дар тули беш аз 40 соли фаъолияти илмиву таълимияшон дар Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ба сифати роҳбари таҷрибаи шевашиносӣ қариб ба ҳамаи мавзӯҳои тоҷикнишини Тоҷикистону берун аз он сафар намуда, вижагиҳои гӯйишҳои маҳалҳои мухталифи тоҷикнишинро ба дафтари алоҳидашон қайд намудаанд. Натиҷаи чунин сафарҳои саҳроӣ ва бозёфтҳои илмӣ тақон бахшиданд, ки осори се чилдаи *“Диалектологияи тоҷик”*-ро солҳои 1979, 1980 ва 1984 таълиф карда, манзури донишҷӯёну муҳаққиқони ҷавон кардаанд. Дар ин осор бори нахуст истилоҳоти соҳаи шевашиносӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст ва ҳамзамон ҳудуди паҳншавии маводи гӯйишӣ бо номвожаҳои ҷуғрофӣ ин ё он

кишвар зикр гардидааст, ки ин мавдро низ метавон маводи ономастикии замони шуравии ономастикаи тоҷик пазируфт. Асари дигар басо пурмуҳтавои ин олим бо унвони «*Лаҳҷашиносии тоҷик*» соли 1996 ба интишор мерасад. Асари номбурда хусусиятҳои савтию сарфии шеваҳои забони тоҷикиро фаро гирифта, бори нахуст бо забони тоҷикӣ ба омӯзиши муқоисавии савтиёт ва сарфиёти лаҳҷашиносии тоҷик маводи фаровон ва маълумоти муфассал дар ин рисола гирд оварда шудааст. Ин асар, воқеан, як асари комили илмӣ соҳаи шевашиносӣ ба шумор меравад, ки хусусиятҳои савтию сарфии шеваю лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ дар он ба таври муқоисаи таърихӣ омӯхтаву мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Дар умум, ҳаминро бояд қайд кард, ки баррасии ономастикаи тоҷик дар замони Шуравӣ аз чанд ҷиҳат ҷолиб буда, дар ин давр ономастикаи тоҷик ва шохаҳои он ҳамчун илми мустақил шакл гирифта, дар доираи ин илм ҷойномҳои зиёди кишварамон аз нигоҳи забоншиносӣ аз тарафи гурӯҳи муайяни муҳаққиқон мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Инчунин дар замони шуравӣ қорҳои таҳқиқотие, ки доир ба ономастика анҷом дода шудааст, бештараш хоси таҳқиқи номҷойи маҳалӣ баҳшида шудааст ва қариб ҳамаи маҳалҳои кишварамон мавриди пажӯҳиш қарор дода шудааст. Ҳамзамон доир ба топонимҳои ин маҳалҳо фарҳанги топонимӣ таҳия гардидааст, ки барои таҳияи фарҳанги топонимҳои кишвар мусоидат мекунад.

1. 4. Таҳлили осори ономастикии

замони истиқлол

Мусаллам аст, ки дар замони соҳибистиклолӣ дар Тоҷикистони маҳбубамон забони ноби адабии тоҷикӣ ба мартабаи забони расмӣ-коргузорӣ, яъне давлатӣ расид, ки ин боиси хушнудии ҳар як сокини кишвар, махсусан соҳибзабонон гардида, барои ҳаматарафа рушду такомул ёфтани ин забон дар кишварамон шароити ҳамачониба фароҳам оварда шуд. Рушду инкишофи ҳамачонибаи забони адабии тоҷикӣ дар ҷомеаи Тоҷикистони соҳибистиклол барои амали гардидани бандҳои Қонуни забони давлатӣ (соли 2009) тақдир бахшид ва дар ҳама самт забони адабии тоҷикӣ барои пешбурди фаъолияти рӯзмарра чун забони расмӣ-коргузорӣ роҳ ёфт. Роҳ ёфтани забони тоҷикӣ чун забони давлатӣ дар байни ҳамаи кишварҳои ҷомеа омили ба миён омадани фарҳангу луғатҳои соҳавӣ гардид ва бо ин роҳ фарҳангшиносӣ хеле тақдир бахшид. Аз ҷумла, дар соҳаи номшиносӣ низ фарҳангу луғатҳои соҳавӣ бо кӯшишу заҳматҳои зиёди донишмандони соҳа ва кормандони Кумитаи забону истилоҳот ба нашр расидаанд, ки дар байни онҳо «Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ» (ибора аз ду ҷилд, соли нашр 2017) ва «Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ» (соли нашр 2019) ҷойгоҳи алоҳидаро дорост. Нашр гардидани фарҳангҳои номбурда, аз як ҷониб, аз дастовардҳои муҳимми замони соҳибистиклолӣ дар соҳаи номшиносӣ маҳсуб ёбад, аз тарафи дигар, барои инкишофи мукамал гардидани номшиносӣ дар даврони соҳибистиклолӣ мусоидат кардааст. Дар ин бобат дар сарсухани яке аз фарҳангҳои номбурда мурағибон изҳори назар кардаанд, ки чунин аст: «Дар тақдир ба суннатҳои арзишманд барои эҳёи номҳои қадимии тоҷикӣ, ки дорои маъноии воло – ифодакунандаи беҳтарин сифатҳои инсонӣ ва тарқибкунандаи олитарин ҷанбаҳои ахлоқӣ буданд, бо истифода аз қолиби вожасозии номгузориҳои миллии ва фарҳанги баланди номҳои ниёгон ва ҳидояти Пешвои миллат Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Феҳристи номҳои миллии тоҷикӣ»-ро пешкаши

мардуми шарифи Тоҷикистон ва тамоми тоҷикони олам менамояд» [ФНМТ, 2017, Ҷ.1, с. 10-11].

Бояд гуфт, ки забони тоҷикӣ чун забони давлатӣ дар давлатдории миллиамон нақши муассир дорад. Аз ин рӯ, бо ин забони шевою зебо дар ҷомеаи Тоҷикистони кунунӣ осори зиёде таълиф, нашрияҳои гуногунмухтавою гуногуннашр дар хидмати мардум қарор доранд. Ҳоло ба омӯхтану омӯзондани ин забон гурӯҳе миёни мустаҳкам бастаанд ва ба хориҷиён назокати забони ноби тоҷикиро омӯзонда, бо ин роҳ ба бузургии забони давлатиамон арҷ мегузоранд. Адибону нависандагон ва муҳаққиқони варзидаи забони тоҷикӣ ҷиҳати посдории зебой, равонии забони тоҷикӣ пайваста мекӯшанд ва барои нигоҳ доштани назокату салосат ва ҷасеҳии забони тоҷикӣ ва мукамал гардидани хазинаи пурбори он саҳми худро мегузоранд.

Як гурӯҳ муҳаққиқони соҳаи ономастикаи тоҷик ба баррасиву таҳқиқи номгузории фарзандони ин ё он мавзеи кишварамон даст зада, барои пурбор гардидани ин паҳлуи масъала нақши худро гузошта истодаанд. Инчунин барои омӯхтану таҳқиқи ҳамаҷонибаи мавзёҳои таърихӣ ҳиссаи худро гузошта истодаанд ва бо ин роҳ омӯзиши илми ономастикаро таҳким бахшида истодаанд, ки шоистаи таҳсин аст. Аз ин ҷост, ки рисолаву корҳои илмӣ дар самти инкишофи забони тоҷикӣ ва ғӯйишшиносии он ба поён расонидаи муҳаққиқони соҳаро чун бозёфти бузург арзёбӣ намуда, барои намуна чанде аз онҳоро ин ҷо зикр менамоем. Барои мисол таълифоти доманадори яке аз номшиносони тоҷик Ш.Ҳайдаровро меоварем, ки эшон то кунун чандин таълифот доир ба таҳқиқу гирдоварии номи одамони мавзёҳои гуногуни ҷумҳуриамон даст зада, осори зеринро, чун, «Таҳқиқи регионалии антропонимҳои тоҷикони вилояти Кӯлоб» [1991], «Номвожаҳо» [Перм, 2003], «Мақолаҳои номшиносӣ» [Перм, 2001], «Следа арийской цивилизации в Прикамье» (Историко-сравнительное изучение проблемы) [Перм, 2006], «Луғати басомади номҳои тоҷикони вилояти Хатлон» [2007] ба нашр расонидаанд ва бо ин роҳ хазинаи номшиносиро хеле пурғановат кардаанд. Инчунин дар таълифоти «Ономастикаи «Самаки айёр»»-и Р.Шоев [2013],

«Форманти **-if** дар номҳои чуғрофии водии Зарафшон»-и Б.Алиев [2004], «Топонимика» [1995], «Мавзеъномаи Кӯлоб» [1995], «Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб» [1996], «Топонимияи минтақаи Кӯлоб» [2015]-и Ч. Алимӣ, «Аз скифҳо то тоҷикҳо»-и С.Бекзода [2014], «Вазифаҳои воҳидҳои забон дар чараёни гуфтор» [1995], «Мостҳо аз дидгоҳи сарчашмаҳои муътамад»-и М. Гулзод [2014], «Гуфтори нақӯ нагардад кӯҳан»-и Д.Хочаев [2011], ««Қасас-ул-анбиё» ва баъзе масъалаҳои ономастикаи он»-и Э.А.Давлатов [2017], «Тоҷикон»-и Усмон Иброҳим [1998], «Назаре ба вожаҳои чуғрофӣ»-и Ш.Исмоилов [1993], «Топонимияи водии Қаротегин»-и Ш. Исмоилов [1999], «Таърихи забони адабии тоҷик [асрҳои IX-X]»-и М.Н. Қосимова [2012], «Ибораҳои исмӣ дар лаҳҷаҳои Бойсун»-и С. Курбонов [2008], «Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик»-и О.О.Маҳмадҷонов [2004], «Топонимия ва микро-топонимияи қисмати шимолии водии Ҳисор»-и О.О.Муҳаммадҷонзода (Маҳмадҷонов) [2010], «Аҷоиб-ул-маҳлуқот» ва вожашиносии таърихии форсӣ-тоҷикӣ»-и С.Назарзода [1999], «Микротопонимияи Помири Шарқӣ [таҳқиқоти забоншиносӣ]»-и А.Н.Насраддиншоев [2005], «Топонимикаи «Ҳисор» дар ашъори Лоик Шералӣ»-и Д.Нуриддинова [2014], «Ойконимияи вилояти мухтори кӯҳистони Бадахшон»-и Н.Офародаев [2002], «Забони миллат – ҳастии миллат»-и Э. Раҳмон [2017], «Ономастикаи Қуръон (дар асоси тарҷумаи тоҷикии он)»-и М. Б. Саидов [2022], Мухтасари таърихи сиёсии тоҷикони Афғонистон»-и С.Саъдӣ [1995], «Мушкилоти забони илм ва истилоҳот»-и М. Б. Султонов [2015], «Таҳқиқи таърихию забоншиносии антропонимияи «Ҳазору як шаб»-и Ч. Темуров [2018], «Микротопонимияи я водии Яғноб»-и Б.Б. Тураев [2019], «Таҳлили лингвистӣ, гендерӣ ва омории антропонимҳои ноҳияи Лахш»-и Р.М. Холназаров [2019], «Сайри сухан» [2006], «Ҷойномҳои давлати Сомониён»-и А. Ҳасанов [2010], «Сарнавишти вожаҳо» [2008], «Топонимияи водии Кешрӯд» [2002, 2014], «Фарҳанги мухтасари гидронимҳои мавзеъҳои тоҷикнишини Мовароуннаҳр» [2016], «Забони тоҷикӣ ва номшиносӣ (маҷмуамақолот)» [2018], «Таҳқиқи забоншиносии гидронимҳои мавзеъҳои тоҷикнишини

Мовароуннаҳри таърихӣ»-и Д.Ҳомидов [2018], «Топонимияи форсӣ-тоҷикӣ дар сарчашмаҳои ҷуғрофии арабизабони асрҳои IX-XIII» (таҳлили лингвистӣ)»-и Ш.А.Ҳайбуллоев [2022], «Оронимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик»-и Ш. Шарипова [2022], «Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ (нашри аввал)» [2019], «Фарҳанги шахру устонҳои Эрон» [1392], «Инъикоси таърихи Ҳисор дар осори таърихӣ»-и С. Шарофиддинов [2006], «Масоили лингвистии номвожаҳои таърихии Хатлон»-и Р.Шодиев [2016] ва амсоли инҳо низ паҳлуҳои норавшани илми ономастика ва бахшҳои он мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифтаанд.

Тибқи маълумоти забоншинос Д.Ҳомидов қорҳои доир ба ономастикаи Тоҷикистон ва берун аз он анҷомдодаи муҳаққиқонро ба се марҳила тасниф кардан мумкин аст: 1) осори таҳқиқотии соҳаи ономастикаи ба қарнҳои миёна таълифёфтара дар бар мегирад. Дар ин давра осори зиёди ҷуғрофӣ, таърихӣ ва фарҳангу луғатҳои муҳталиф тадвину навишта шудаанд, ки намунае аз онҳоро дар боло ҳангоми таҳлили осори таърихӣ мавриди зикр қарор додем; 2) Аз айёми забтқориҳои Русияи подшоҳӣ давлати аморати Бухоро, хонигариҳои Хиваю Қуқанд ва то бунёди давлатҳои шуравӣ дар ин сарзаминҳо. Дар ин марҳилаи таърихӣ аввалин асарҳои лаҳҷашиносӣ, адабиёти шифоҳӣ (фолклоршиносӣ), этнографӣ (мардумшиносӣ) ва амсоли инҳоро ховаршиносони Аврупо ва Русия ба нашр расонида, бо ин кори хайру неки хеш диққати аҳли илми кишварҳои Аврупо ва Русияро ба он ҷалб кардаанд; 3) Марҳилаи савум солҳои 20-уми садаи XX оғоз гардида, то кунунро фаро мегирад. Осори таълифнамудаи ин даврро дар навбати худ метавон ба ду қисм дастабандӣ кард: а) асарҳои таълифнамудаи муаррихону ономастикон ва тоҷикшиносони кишвари Русия ва мамолики хоричӣ дар бобати номвожаҳои ҷуғрофии минтақаҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна. Ба ин зергурӯҳ таълифоту нигоштаҳои фаровони В. В. Бартолд, Э. М. Мурзаев, В. А. Никонов ва амсоли инҳоро метавон дохил кард; б) осори фарзандони сарсупурда ва муҳаққиқони дар Тоҷикистони маҳбубамон ба воярасида. Асарҳои нигоштаи ин донишмандон доир ба таърихии сарзамини тоҷикнишин маълумоти фаровонро дар бар мегирад. Ба гурӯҳи дигар осори таълифнамудаи номшиносони мамлака-

тамонро метавон дохил кард. Ба ин гурӯҳ навиштаҳои Р.Х.Додихудоев, С. Сулаймонов, А.Абдунабиев, Ш.Исмоилов, Ҷ.Алимӣ, Н.Офаридаев, О. Муҳаммадҷонзода, Д. Ҳомидов, Б. Тураев, М.Шодиев, М.Насириддиншоев, С.Абодуллоева, Э.Давлатов, С. Қурбонмамадов ва чанде дигаронро метавон дохил кард. Дар маҷмуъ, нигоштаҳои олимони ин соҳа дар солҳои охир ҳазинаи номшиносиро хеле ғанӣ гардонда, майдони таҳқиқ хеле домангустурда гардидааст, ки номгӯйи осори таълифнамудаи муҳаққиқони ин соҳа далолат бар он мекунад: С.Сулаймонов [Сулаймонов, 1978], А. Девонакулов [Девонакулов, 1989], Н. Офаридаев [Офаридаев, 1994, 2001, 2010], А. Абдунабиев [Абдунабиев, 1992], Ҷ. Алимӣ [Алимӣ, 1995, 1997, 2015], Ш. Исмоилов [Исмоилов, 1999], С.Назарзода [Назарзода, 2006], М. Султонов [Султонов, 2003], А.Ҳасанзода [Ҳасанзода, 2001], О. Маҳмад-ҷонов [Маҳмадҷонов, 2004, 2010], Ш. Ҳайдаров [Ҳайдаров, 1988, 2010], М. Шодиев [Шодиев, 1994], Р. Шоев [1996], Д. Ҳомидов [Ҳомидов, 1999, 2018], Б. Тураев [Тураев, 2008, 2010, 2019], М. Аюбова [Аюбова, 2004], А. Н. Насриддиншоев [Насриддиншоев, 2003], С.Ю.Абодуллоева [Абодуллоева, 2007,2017], А.Шохуморов [Шохуморов, 2001], У.Т.Булбулшоев [Булбулшоев, 2007], Р.Шодиев [Шодиев, 2015], Ш.Майнусов [Майнусов, 2014], Э.Давлатов [Давлатов, 2017], С. Қурбонмамадов [Қурбонмамадов, 2016], С.Шералиева [Шералиева, 2018], Ш. Гулаҳмадшоев [Гулаҳмадшоев, 2008], Ҷ. Темиров [Темиров, 2018], Ф.Давлатова [Давлатова, 2019], М. Саидов [Саидов, 2019], Р.Холназаров [Холназаров, 2019], Ш.Шарипова [Шарипова, 2022] ва монанди инҳоро зикр кардан мумкин аст, ки муҳаққиқони ин соҳа асарҳои фаровонро дар шаклҳои гуногун ба таъби расонида, барои такмили тавсеаи номшиносии тоҷикӣ нақши муассирро гузоштаанд. Аз байни ин муҳаққиқон О. Ғафуров [Ғафуров, 1978], Ҳайдаров [Ҳайдаров, 1988, 2010], М. Шодиев [Шодиев, 1994], Р. Шоев [1996], М. Аюбова [Аюбова, 2004], С.Ю. Абодуллоева [Абодуллоева, 2007, 2017], Ш. Майнусов [Майнусов, 2014], Э. Давлатов [Давлатов, 2017], С. Қурбонмамадов [Қурбонмамадов, 2016], Ҷ. Темиров [Темиров, 2018], Р. Холназаров [Холназаров, 2019] бевосита ба таҳқиқи антропониму антропто- нимҳои осори

таърихии гуногундавр машғул гардида, натиҷаи таҳқиқи хешро дар шакли рисолаи илмӣ ё монография чамъбаст намудаанд. Ба таври дигар, масъалаи омӯзиши антропонимикаи осори адабиву таърихӣ дар даврони соҳибистиқлолӣ равнақи тоза пайдо намуда, доир ба масоили мухталифи он мақолаҳои сершумор ва рисолаҳои ҷудогона таълиф шуда, ба дифоъ расидаанд. Қисме аз онҳо ба шакли монография интишор ёфтаанд, ки пажӯҳишҳои С.Абдуллоева, Р.Шоев, Д.Майунусов, Ф.Давлатова, Ҷ. Темиров, Ш. Рустамшо ва дигарон далели ин гуфтаҳо мебошанд.

Ҷамчунин дар ин солҳои охир гурӯҳе аз муҳаққиқон барои ба чоп омода кардани асарҳои ба ономастика ва бахшҳои он бахшидаро ба хонандагони ҳозираи тоҷик дар хатти имрӯза манзур мегардонанд, ки яке аз ин асарҳо «Ҷаҳоннома»-и Муҳаммад ибни Начиби Бакрон (асри XIII) маҳсуб меёбад, ки муҳаққиқи ҷавон Фирӯза Қодирова онро таҳия ва соли 2019 онро ба нашр расонидааст. Мувофиқи нигоштаи мураттиб асари номбурда аз қабилҳои осори ҷуғрофӣ буда, аз тарафи ҷуғрофидон ва харитасозии замони Хоразмшоҳиён—Муҳаммад ибни Начиби Бакрон таълиф шуда, мақсади асосии муаллиф аз навиштани ин асар тасвири шарҳи нақшаи олам — «Ашқоли ақолим» ва зикри маълумоти дақиқ ва вазъи ҳолати як қатор минтақаҳои олам ба шумор рафта, аз асарҳои беҳтарин соҳаи ҷуғрофӣ мебошад. Аз ҷумла, дар пораи матни мазкур роҷеъ ба замин ва ҷи гуна шакл доштани он маълумоти ҷолиб медуҳад: «Кураи заминро чун ба ҷаҳор қисмат кунӣ, се рубъ аз он ҷумла дар об аст ва баҳри Муҳит бар вай муштамил аст, чунон-к ҳеч аз ӯ макшуф нест ва як рубъ, ки бар вай хушкӣ аст, мункашиф аст, ки онро «рубъи маъмур» ва «рубъи маскун» ва «рубъи маслук» хонанд ва он рубъ аз ҷиҳати шимолӣ аст. Ва аз ҷумлаи ин рубъ ниҳояти шимолӣ ҳам миқдоре об дорад ва ниҳояти ҷанубӣ ҳамчунин...» [Ҷаҳоннома, 2019, с. 65].

Ғайр аз ин муҳаққиқон ҳангоми баррасии забони маводи фолклори ин ё он мавзеву маҳалҳои тоҷикнишин барои ошкор кардани асрори номвожаҳои ҷуғрофӣ низ дахл карда, дар бораи пайдоиши ҷойномҳо дар асоси маводи ривоятӣ ва фолклорӣ маълумоти ҷолибе дар навишташон меоваранд. Аз

чумла, муҳаққиқ Н.И. Нуриддинов зимни пажӯҳиши забони фолклори мавзеи Сари Хосори минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон микротопонимҳои зиёдеро зикр менамояд, ки ин деҳкадаву рустоҳо бо номи зебои гурӯҳи забонҳои эронӣ, хосатан форсии тоҷикӣ номгузорӣ шуда, ҷо-ҷо ба тағйироти савтӣ рӯ ба рӯ гардидаанд. Унвони таҳқиқи Н.И.Насимов «Пажӯҳиши лингвофолклористикаи Сари Хосор: ҷанбаҳои овой ва вожагонӣ» [2024] буда, ба баррасии маводи фолклории мавзеи Сари Хосор аз нигоҳи забонӣ нигаронида шуда, маводи фароҳамомада аз нигоҳи мазмуну мавзӯ, муҳтаво ва сохт мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Муҳаққиқ пажӯҳиши худро дар пояи маводи фаровони фолклорӣ, ки миқдораш ба 25 ҳазор мерасад, анҷом дода, дар таҳқиқи ин соҳаи илм аз аввалинҳо маҳсуб меёбад. Ҳангоми натиҷагирӣ зикр мегардад, ки кори таҳқиқотии соҳаи забони фолклор бо якҷоягии илмҳои маҳалшиносӣ (топонимика), забоншиносии қавмӣ (этнолингвистика), забоншиносии иҷтимоӣ (социалингвистика), адабиёти шифоҳӣ (фолклор) ва амсоли инҳо бояд анҷом дода шаванд, ки мавзӯи баҳси ҳар яке аз ин илмҳо ба мардум ва ҷойгоҳу амалиёти онҳо нигаронида шудаанд.

Ғайр аз ин, дар замони соҳибистиклолӣ таҳқиқу пажӯҳиши осори таърихӣ аз нигоҳи воҳидҳои забонӣ ба таври бояду шояд анҷом дода шуда, дар ин самт чанд рисолаҳои илмиву таҳқиқотӣ нигошта шудаанд. Метавон ин ҷо силсила қорҳои анҷомдодаро зикр намуд: «Вижагиҳои маъноиву сохтори воҳидҳои фразеологӣ дар таърихномаҳои садаҳои X-XIII»-и С. Ҷӯраева [2022], «Фарҳанги мухтасари решашиносӣ ва тафсирии забони тоҷикӣ»-и Б. Тошбоев [2024] ва амсоли инҳо. Аз ҷумла дар кори таҳқиқотӣ ва фарҳанги таҳиянамудаи Б. Тошбоев андешаҳои муаррихони садаҳои X-XIII мавриди таҳқиқ қарор гирифта мешавад ва муҳаққиқ андешаҳои решашиносии муаррихони асрҳои X-XIII-ро, ки доир ба антропониму топонимҳо ҳам ба таври фаровон ба назар мерасанд, мавриди таҳлил қарор дода, дар асоси маводи осори таърихӣ ин садаҳо (дар мисоли «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ, «Зайн-ул-ахбор»-и Гардезӣ, «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ, «Форснома»-и Ибни Балхӣ, «Таърихи Систон») чандин маълумотро роҷеъ ба антропониму топонимҳои асар меоварад ва ҷиҳатҳои

муҳими онҳоро зикр менамояд. Аз ҷумла, қайдҳои решашиносиро доир ба чанд топониму антропоними асари «Таърихи Систон»-ро ин ҷо меоварем, ки муҳаққиқ дар фарҳанги худ онҳоро аз саҳифаҳои «Таърихи Систон» пайдо кардааст: «Исроил, бани исроил мансуби забонҳои иброниву арабӣ буда, ному аз номҳои мардонро ифода мекунад. Инчунин дар арабӣ ба маънии касе аст, ки бар Худо музаффар шудааст, яъне зӯрмандтар аз Худо ва он лақаби Яъқуб ибни Исҳоқ аст, ки дар ҳангоми мусораа бо фариштаи Худо дар Фаниил бад-он мулаққаб гардид. Ибни Исроил – номи қавме, ки авлоди Яъқуби пайғамбар бошанд, бани Исроил [Деххудо, Муин]. Дар таърихномаҳо оид ба баромади лақаби Исроил чандин пешниҳод мавҷуд буда, вобаста ба он гоҳ номи қавмро ба забони ибронӣ ва гоҳ ба забони арабӣ мепайванданд. Назари муаррихон бо таҳқиқоти илмии имрӯза қисман мувофиқат мекунад. Чунончи, муродифи Абдуллоҳ будани вожа, аз номи Худо (Аллоҳ) сарчашма гирифтани лақаб ва асоси қавми Бани Исроил будани он аз далелҳои илмӣ ба шумор меравад» [Тошбоев, 2024, С. 67]. Поёнтар барои тасдиқи тақвияти андешаи худ аз асарҳои номбурдаи таърихӣ мисолҳо меоварад, ки мисолҳои овардааш ба таҳлилҳои дар боло оварда шабоҳат доранд. Ба ҳамин минвол маълумоти асари «Таърихи Систон» низ буда, намунае аз онро ин ҷо зикр мекунем: «...ӯро бад-он Исроил хонанд, ки ӯ андар Байтулмақаддас буд ва охир ҳама кас берун омадӣ ва пеш аз ҳама кас андар шудӣ, чун андар шудӣ, ҳама чароғҳо дидӣ фуру карда. 3-он аҷаб дошт, андар масҷид ниҳон шуд то ин кӣ ҳама кунад...» [Тошбоев, 2024, С. 67-68; ТС 2010, С. 47].

Мавриди зикр аст, ки доир ба пайдоиши хат ва истифодашавии онҳо дар ифодаи ҷойномҳои таърихӣ, муҳимияту моҳияти осори таърихӣ ва забони онҳо Пешвои миллат, Президенти маҳбуби кишварамон Э.Раҳмон дар асари ду ҷилдаи «Забони миллат – ҳастии миллат» хеш андешаҳои ҷолибро баён кардаанд. Мувофиқи фармудаи эшон масъалаи омӯзиш ва пажӯҳиши нахустин намунаҳои сабтшудаи забони мо яке аз муҳимтарин ва муҳтарамтарин масъалаҳои илми забоншиносӣ ва тоҷикшиносӣ мебошад. Бештари пажӯҳишгарон аввалин намунаҳои насриву назми осори забони моро дар сарчашмаҳои

ба хати арабӣ навишташуда чустаанд, ки, ба назари мо, ин равиш яқсӯя буда, забони модарии мо, пеш аз он, ки аз алифбои арабӣ истифода кунад, собиқаи тахминан ҳаштсадсолаи истифодаи расмӣ доштааст. Бинобар ин, мо бояд ҳангоми баррасии илмии ин масъала мавзӯро ба ду марҳилаи асосӣ ҷудо карда, мавриди пажӯҳиш қарор бидиҳем. Марҳилаи аввал, бояд омӯзиши намунаҳои фаро гирад, ки то мавриди истифода қарор гирифтани алифбои арабиасос барои забони мо боқӣ мондааст. Марҳилаи дуюм, пажӯҳиши намунаҳои забони моро дар даврони истифодаи алифбои арабӣ ва инчунин ҷумлаву калимаҳои ҷудоғонаи дар сарчашмаҳои арабӣ сабтшударо фаро мегирад. Дар илми забоншиносӣ марҳилаи дуюм нисбатан фарохтар ва мукамалтар таҳқиқ шудааст.

Умуман, дар таърихи башарият ихтирои хат яке аз дастовардҳои барҷастаи таърихӣ ба шумор меравад. Метавон гуфт, ки зиндагии башарият то ихтирои хат даврони хоб ва баъд аз ихтирои хат давраи бедорӣ мебошад. Забонҳои дунёро имрӯз низ пажӯҳишгарон ба забонҳои бохат ва бехат ҷудо мекунанд. Сабти намунаҳои забонӣ ба воситаи хат гоми муҳимме дар рушду густариши забон аст. Он дараҷаи инкишофи хувияти миллии халқҳоро нишон медиҳад ва яке аз роҳҳои асосӣ барои дастрасӣ ба ваҳдати миллии мебошад. Ягонагии хат минтақаҳои гуногунро ба ҳам пайваست намуда, унсурҳои маҳалпарастиву қавмпарастиро аз байн мебарад ва барои ташаккули халқияти ягона роҳи васеъ мекушояд. Бояд ёдовар шуд, ки пайдоиши хат ва ташаккули он тадриҷан сурат гирифта давраҳои тӯлонии таърихро фаро мегирад ва имрӯз ҳам бисёре аз халқҳои ҷаҳон роҳҳои такмилу ислоҳи хати худро мечӯянд. Пайдоиши хат ва ташаккули он марҳилаҳои гуногунро фаро мегирад ва аз доираи баҳси мо берун аст. Вале суратгарӣ, тасвирҳои нақшҳои гуногуни болои зарфу кӯзаҳои сафолин нахустин намунаҳо буда, дар асоси он хати тасвирӣ пайдо шудааст. Аксарияти хатҳои ҷаҳон решаи умумӣ доранд. Бисёре аз муҳаққиқон бар онанд, ки хати оромӣ, ки дар асоси он хатҳои дигар ба вуҷуд омадаанд, решаи ориёӣ дошта, ба воситаи хетҳо ба Байнаннаҳрайн оварда шудааст. Мо ифтихор дорем, ки миллати тоҷик ҳамчун яке аз қадимтарин халқҳои дунё ҳанӯз дар даврони

моқабли таърих соҳибхат будааст, ки “Авесто” ва шакли китобии он таърихи беш аз шаш ҳазорсола дорад [ниг.: Раҳмон, 2018, Ҷ.1. С. 83-85].

Ноғуфта намонад, ки асари «Таърихи Систон» яке аз асарҳои пурмуҳтавою хонданибоби таърихию адабӣ буда, муаллифи он маълум нест, яъне то замони мо бемуаллиф расидааст. Аз рӯи таълифоту нигориши китоб маълум мегардад, ки ин китобро ду ё се нафар аз рӯи тартибу навбат нигоштаанд, зеро тарзи нигоштаи аввали китоб ва бахши интиҳои он ба таври кулӣ аз ҳамдигар тавофут дорад. Ба андешаи Баҳор Маликушҳуаро навиштани асари мазкур нахустин бор дар замони ҳукмронии Яъқуб ибни Лайс бори дигар дар замони Туғрулбеки Салҷуқӣ (асри XI) ва маротибаи сеюм дар ҳудуди солҳои 1324-25 сурат гирифтааст. Аз рӯи сужаи асар маълум мегардад, ки муҳтавои онро воқеаҳои вазъи Систон то оғози забткориҳои араб, мавқеи ҷуғрофии ҳодисаю воқеаҳо, ки ба ин кишвар рафт дорад, фаро мегирад. Дар «Таърихи Систон» доир ба бунёди ин мулк, ободонии он, номҳо ва ҳудуди деҳаҳои тобеи он, доир ба ҳаёти шахсони бузурги ин сарзамин ва пайғамбарон маълумот оварда шуда, инчунин дар он роҷеъ ба китобҳои таърихию адабӣ ва муаллифони онҳо: «Шоҳнома» ва «Китоби аҷоибӣ барру баҳри Абулмуайяди Балхӣ, «Фазоиلى Сичистон»-и Ҳилоли Юсуф, «Ахбори Систон» ва «Китоби анбиё»-и Алӣ ибни Муҳаммади Табарӣ, «Китоб-ут-таърих»-и Муҳаммад ибни Мӯсои Хоразмӣ ва амсоли инҳо номбар шудаанд. Забон ва услуби асар бисёр содаю раван буда, намунаи хуби насри асрҳои XI-XII маҳсуб меёбад.

«Таърихи Систон» ҷиҳати омӯзиши вазъи ҳаёти гузаштаи адабӣ ва сиёсии халқҳои форсу тоҷик сарчашмаи бозғатимод доништа мешавад. Намунаи беҳтарин аз эҷодиёти бисёр адибони адабиёти мумтозамон, чун: Рӯдакию Дақиқӣ ба туфайли ҳамин асар то замони мо боқӣ мондааст. «Таърихи Систон» солҳои 1935 ва 1960 дар Техрон нашр ва ба забони русӣ тарҷума шудааст. Умуман, ин асар дар хусуси таърихи тоисломии Систон, муҳити ҷуғрофии он, шахсони бузургу номдори ин сарзамин, таърихи халифаҳои араб ва забт кардани Систон аз тарафи арабҳо ва инчунин воқеаҳои сиёсии минбаъдаи ин диёр баҳс мекунад ва доир ба таърихи ин сарзамини қадима маълумотҳои

муфиду муҳим медиҳад. Дар «Таърихи Систон» воқеаҳо ба таври нисбатан объективӣ баён карда шуда, аз овардани ҳама гуна ҳикоятҳои ривоятҳои афсонавӣ худдорӣ карда шудааст. Муаллиф ҳангоми тавсифи қаҳрамонҳо ва шахсони муътабари Систон аз ашъори Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ ва дигар шоирони гузаштаи форсу тоҷик мисолҳои зиёд меоварад.

Дар маҷмӯъ, ба чунин натиҷагирӣ расид, ки маводи ономастикии забони ноби тоҷикӣ, ки дар осори зиёди таърихӣ, ҷуғрофӣ барои ифодаи ҳаводиси таърихӣ, мавзӯҳои ҷуғрофӣ ва сиёсату иҷтимоӣ омада, муҳтавои ин асарҳоро пурмазмун гардондаанд, далолат бар он мекунад, ки илми ономастика ва шоҳаҳои он дар забоншиносии умумӣ, ҳосатан забоншиносии тоҷикӣ ба таври бояду шояд омӯхта шуда истодаанд ва омӯзишу баррасии онҳо ҳоло ба таври ҳамаҷониба дар ҷараён аст.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи таҳлилу баррасии маводи боби аввал ба чунин натиҷагирӣ расидаем:

1. Дар асоси ин нигоштаҳо ба чунин натиҷагирӣ ноил шуд, ки дар забоншиносӣ ономастика як шоҳаи нави луғатшиносӣ буда, доир ба ин бахши забоншиносӣ корҳои намоёни илмиву таҳқиқотӣ ба анҷом расонида шудааст, ки баррасии ономастикаи ин ё он асари бадеиро аз силсилаи корҳои таҳқиқотӣ доништан мумкин аст.

2. Ҳангоми таҳлилу баррасии номвожаҳои ҷуғрофӣ ё номҷойҳои таърихии минтақаи Варорӯди таърихии асар аз ҷиҳати мутааллиқ будан ба забонҳо маълум шуд, ки бештари номҳои мавзӯҳо ба гурӯҳи забонҳои эронӣ мансуб буда, ба забони форсии тоҷикӣ мутааллиқанд. Ин андешаи моро дигар муҳаққиқон низ дар нигоштаҳои худ собит кардаанд. Ҳамин андеша дар осори таърихӣ, ҷуғрофии пешин ва асрҳои миёна, аз ҷумла дар «Таърихи Систон» низ инъикоси ҳудро ёфтааст.

3. Баррасиву таҳқиқ ва гирдовардани маълумот дар бобати ҷойномҳои минтақаҳои гуногуни рӯйи олам дар асрҳои миёна дар кишварҳои Русия ва Аврупо шуруъ гардидааст. Муҳаққиқону табиатдӯстдорон ва ҷуғрофидонону муаррихон дар таълифоти худ ин андешаҳои моро тақвият мебахшанд. Ҳар

маълумоте, ки доир ба ин ё он ҷойномҳои таърихӣ дар таълифоти муҳаққиқони Русия ва Аврупо оварда шудаанд, барои шаклгирии ономастика мусоидат кардаанд.

4. Омӯзишу баррасии ҷойномҳои минтақаи таърихии тоҷикнишин на танҳо аз ҷониби донишмандони худӣ ин халқ, балки аз тарафи фарзандони дигар қавму миллат низ арзёбӣ гардида, таърихи қадима доштани онҳо нишон дода шудааст.

5. Омӯзишу баррасии домангустурдаи номвожаҳои ҷуғрофии мавзёҳои гуногуни Тоҷикистон ва осори адабиву таърихӣ сураат гирифта, муҳаққиқони соҳа барои вусъат бахшидан ба рушди хаматарафаи номшиносии тоҷикӣ хидмати мондагорро анҷом додаанд ва медиҳанд.

БОБИ II
ТАҲЛИЛИ ОНОМАСТИКАИ АСАР АЗ
НИГОҲИ МАВЗУОТ

Матолиби муқаддамотӣ. Мусаллам аст, ки маводи ономастикӣ аз чанд ҷиҳат мавриди таҳлилу баррасӣ қарор мегирад, ки яке аз ин таҳлилҳо баррасии қабатҳои луғавӣ ба шумор меравад. Ҳангоми таҳлили қабатҳои луғавӣ муҳаққиқон, асосан, ба шоҳаҳои гуногуни ономастика тавачҷуҳ мекунанд ва мувофиқи таснифоти онҳо ономастика ба бахшҳои **антропонимия** ва **топонимия** тасниф гардида, ин бахшҳо низ дар навбати худ боз ба шоҳаҳои гуногун ҷудо мешаванд. Чунончи, бахши *антропонимия* номи одамон, лақаби онҳо, номҳои мустаор ва таърихи пайдоишу таҳаввули онҳоро мавриди баррасӣ қарор бидиҳад, таркиби *топонимияро* шоҳаҳои *ойконимҳо* (маҷмуи нуқоти маскунӣ), *гидронимҳо* (маҷмуи номи мавзӯҳои обӣ), *оронимҳо* (маҷмуи номи сатҳи релефӣ), *этнотопонимҳо* (маҷмуи номи мавзӯҳои бо номи қавму халқҳо зикршаванда), *антротопонимҳо* (маҷмуи номи мавзӯҳои бо номи одамон зикршаванда), *фитотопонимҳо* (номи мавзӯҳои бо номи рустанӣ рабтдошта) ва амсоли инҳо фаро мегиранд. Дар асоси ҳамин гуфтаҳо метавон зикр намуд, ки ба ҷузъҳо ҷудо кардани воҳидҳои томи забонӣ, ки аз унсурҳои ҷудогона иборатанд, метавон таҳлил ё баррасии забонӣ номид. Дар байни ин баррасиҳо таҳлили луғавӣ (лексикӣ) мақоми муайянеро касб мекунад ва дар он баррасӣ маънии вожаю ҳудуди истифодаи он, ҳамоҳангсозии вожа бо нишондодҳои дигари лексикӣ, тобишҳои маъноӣ вожа ва ҷилоҳои бадеиву саргузашти таърихӣ вожа муайян карда мешавад ва аҳаммияти назариявӣю амалӣ он нишон дода мешавад. Дар таҳлили луғавӣ танҳо вожаҳои дорои маънии намоёну муайяни лексикидошта мавриди баррасӣ қарор мегиранд. «Ба гурӯҳи калимаҳои маъноӣ луғавӣ дошта аз ҳиссаҳои нутқ: исм, сифат, шумора, ҷонишин, феъл ва зарф шомиланд. Дар таҳлили луғавӣ вожаҳо аз рӯйи чунин вижагиҳояшон таҳлил карда мешаванд: 1. Маъно. Масалан, вожаи **об** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чунин маънидод карда шудааст: Об моеъи шаффофи

беранг, ки ҳолати софӣ аз омезиши кимиёвӣи ҳидроген ва оксиген иборат аст.

2. Дараҷаи истеъмоли калима. Вожаи об дар забони тоҷикӣ серистеъмол ва оммафаҳм аст.

3. Муносибати калима бо категорияҳои дигари луғавӣ: а) вожаи **об** сермаъност: об гирифтани (амал); об гирифтани (сабзидани); об додани (ба касе; чизеро об додани); об гарм кардани (хӯрок – таоми ночизе пухтани); ба даст об рехтани – шустан; б) антоним дорад ё не. Антоними вожаи **об** **оташ** аст; в) омонимии калимаи об номи дарёи Об аст; г) муродиф (ҳаммаъно) надорад; д) дар сохтани воҳидҳои фразеологӣ зиёд истифода мешавад: **ба даҳон об гирифтани** (хомӯш истодани); **гапи касеро об додани** (ҳамфикр будани), **об шудани** (таркиби фразеологӣ) ба маънои мафтун шудани.

4. Аз ҷиҳати обуранги бадеӣ муътадилмаъност» [Бобомуродов, 2016, С. 313-314]. Аз ҳамин нигоҳ, дар ин боб маводи ономастиқии асари «Таърихи Систон» бо назардошти фарогирии қабатҳои луғавӣи асар мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифта, онҳо ба гурӯҳҳои *антропонимия*, *топонимия* ва шохаҳои он ҷудо ва таҳлилу баррасӣ мегарданд. Ба чунин гурӯҳҳо ҷудо карда таҳлил намудани маводи топонимии асари “Таърихи Систон” водор мекунад, ки дар онҳо дараҷаи қорбурди унсурҳои луғавӣ, тобишҳои маъноӣ, решаҳои таъриқии ҷойномҳо ва ба қадом қабатҳои луғавӣи шомил будани онҳо ошқор карда шавад.

Дар воқеъ, асари “Таърихи Систон” як маҳзани номҳоро мемонад, ки дар он антропонимҳои зиёди марбути забонҳои эронӣ, оромӣ, ибронӣ, арабӣ, турқӣ-муғулӣ ва амсоли инҳо мавриди қорбурд қарор гирифтаанд, ки онҳоро мо ба чандин зергурӯҳ дастабандӣ кардаем. Ҳамчунин, микротопониму топонимҳои зиёд низ дар асар ба назар мерасанд, ки муаллиф онҳоро вобаста ба зикри ягон ҳодисаи таъриқӣ мавриди қорбурд қарор додааст.

2.1. Антропонимҳои асар ва баррасии

мавзуии онҳо

Тавре маълум аст, ном барои ишора ба соҳибонаш буда, ҳеҷ гоҳ дорои маънои луғавиро соҳиби он ифода намекунад. Аз ин лиҳоз, ном танҳо ишора ба чисм буда, ба қавли забоншинос Ҳ. Мачидов «дар ифодаи номҳо, калимаҳо аз маъноҳои мафҳумӣ, эҳсосотӣ ва модалии худ соқит шуда, ба аломати ифодакунандаи шайъу ҳодисаҳо табдил меёбанд. Дар аксари мавридҳо шахсоне, ки соҳиби ин ё он номи зебо мебошанд, маънои номи худро намедонанд. Номи шайъ, ё ҳодисаҳои ҷудогонаро низ на ҳама вақт маънидод кардан мумкин аст. Номҳо бо соҳибони худ ягон робитае надоранд, донишмандони маъноҳои онҳо низ ягон арзише надорад, чунки онҳо фақат ҳамчун аломати рамзии фарқкунандаи одамон ва шайъҳо аз ҳамин гуна одамон ва шайъҳои дигар мебошанду бас» [Мачидов, 2007, с. 35]. Дар номгузорӣ бисёр вақт орзуо, омор, ҷаҳонбинӣ, ақидаҳо ва табуҳои урфу одати онҳо ифода меёбанд ва номҳои чун: **Сангак, Гургак, Басгул, Истад** ва бисёр дигарҳо дар гузашта бо ҳамин сабаб ба вучуд омадаанд. Мавҷудияти табуҳо дар номгузории тоҷикӣ дар мавридҳои зиёд муқаррар кардан мумкин аст. Масалан, сабаби ба фарзанди нахуст додани номҳои **Бибичон, Бибикалон, Момочон** ё ки **Бобокалон, Додочон, Додоҳон, Отачон, Отахон** аз писанд ва эҳтироми беандозаи номгузор, ки ба гузаштагони худ дорад, бошад, баръақс номҳои як андоза ғайриоддии **Хошок, Патак, Теша, Табар, Зоғ** ва монанди инҳо аз тарсу ваҳми ӯ нисбат ба қувваҳои азими табиат ва ҳар чӣ хубтар аз онҳо ҳифз намудани авлоди худ дарак медиҳанд [ниг. : Мачидов, 2007, с. 36].

Дар урфият маълум аст, ки ҳар гоҳ ки ягон ном бо сабабе шахси мавриди назарро пурра ифода карда натавонад, соҳибони забон ба номи ӯ лақаби иловагӣ зам карда, ҳатман аз рӯи ягон сифати хос ё ягон ифодаи доимии нутқи он лақабҳои нишонраси хотирмон медиҳанд. Мақсад аз гузошта шудани чунин ному лақабҳои иловагӣ, ки баъзан умумӣ гашта, ба як ҷузъи номи шахс табдил

меёбанд, зикри дурусту саҳеҳи соҳиби ном аст. Омӯхтани ин чихатҳои ному номгузори одамон дар баҳши антропонимикаи ономастика мавриди баррасӣ қарор мегирад, ки дар ин самт ҳоло дар забоншиносии тоҷикӣ қорҳои шоёне ба анҷом расонида шудаанд. Бинобар он, мо ҳоло чанд мулоҳизаро доир ба антропонимҳо ё ному лақабҳои ашхоси асари “Таърихи Систон” баёни андеша менамоем. Бояд гуфт, ки дар асари мавриди таҳқиқ қарор гирифта як даста номҳои одамон дида мешаванд, ки ба он ашхос намояндагони табақаҳои гуногуни ҷомеа буда, дар арсаи фарҳангу сиёсат ва дину маърифат ҷойгоҳи ҳурро дороянд. Метавон ин дастаро аз нигоҳи мавқеи иҷтимоияшон ба гурӯҳҳои шахси таърихӣ, устуравӣ, номи Худоён, фариштагон ва дигар ҷеҳраҳои марбут ба ин соҳа, номи пайғамбарон ва намояндагони динҳои гуногун, унвони подшоҳу подшоҳзодагон, ҳукуматдорону ҳукмронон, сардорони вилоятҳову зимомдорони давр, номи сипаҳсолорону лашкариён, номи шахсиятҳои таърихӣ мавқеи муайянро молик буда, баъзеи онҳо чун номи таърихӣ ва бархе чун устура дар асар зикр гардидаанд. Дар робита ба ҳамин вижагиҳояшон исмҳои хоси мансуби шахсро (антропонимҳоро) ба зергурӯҳҳои *номи ашхоси таърихӣ-асотирӣ, номи худоён, фариштагону дигар ҷеҳраҳои фарротабӣ, номи пайғамбарону ҷеҳраҳои динӣ, номи шоҳон, шоҳзодагону аъёну ашроф, номи ҳокимону волиён ва дигар амалдорони давр, номи сипоҳиёну лашкаркашон ва номи сипоҳиёну лашкаркашон* ва монанди инҳо метавон тасниф намуд.

2.1.1. Антропонимҳои асотирии тоисломӣ ва таърихӣ

Ин силсила вожаҳо номи ашхосеро ифода мекунанд, ки дар арсаи таърих бо қорнамоии худ ҷойгоҳи муайянро ишғол кардаанд ва заррае бошад ҳам номи онҳоро муаррихон бо ифтихор дар таълифоташон зикр намудаанд ва ба воситаи он навиштаҳо ин номи таърихӣ то замони мо расидаанд. Дар баъзе асарҳои таърихӣ номи баъзеи онҳо дар шакли миф ё устура зикр гардидааст, ки ин навъ

номҳоро мо дар асари «Таърихи Систон» пайдо кардаем ва онҳоро аз ҳамин нигоҳ ба антропонимҳои устуравӣ ва таърихии тоисломӣ дастабандӣ карда, мавриди таҳлил қарор додаем.

а) Исмҳои хоси ашхоси устуравӣ. «Таърихи Систон» аз шумули осори таърихӣ, ҷуғрофӣ ва адабии оғози марҳилаи сеюми инкишофи таърихии забони форсии тоҷикӣ маҳсуб меёбад ва дар мундариҷаи худ ҳодисаву воқеаҳои зиёди таърихӣ, ҳудуди ҷуғрофӣ ва номҳои зиёди устуравиро барои инъикоси ҷолиб ҷо додааст. Аз ин ҷиҳат ин асар як навъ сарчашмае ё манбаи муътамад барои таълифи «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ гардидааст. Бинобар ин исмҳои зиёди устуравие, ки дар ин асар истифода гардидаанд, дар «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ барои инъикоси манзараву майдони размгоҳ, аркони давлатдорӣ ҳам дар қисмати устуравӣ ва ҳам дар қисмати қаҳрамонӣ ба таври фаровон хеле устодона корбурд доранд. Ҳоло чанд мисол меоварем: **Каюмарс** [*Qayumars*]³, **Куранг** [*Kurang*], **Испандиёр** [*Ispandiyār*], **Фаромарз** [*Farāmarz*], **Кайқубод** [*Kaygubād*], **Таҳмурас** [*Tahmuras*], **Манучехр** [*Manučehr*], **Бехофарид** [*Behāfarid*], **Гурдофарид** [*Gurdāfarid*], **Рустам** [*Rustam*], **Чамшед** [*Jamšed*], **Каён** [*Kayān*], **Заҳҳок** [*Zahhāk*], **Насрин// Настаран** [*Nasrin//Nastaran*], **Ҳотам** [*Hātam*], **Чомосп** [*Jāmāsp*], **Нузар** [*Nuzar*], **Гаршосп//Гаршосб** [*Garšāsp // Garšāsb*], **Кайковус** [*Kaykāvus*], **Кайхусрав** [*Kayxusrav*], **Заҳҳок** [*Zahhāk*], **Ҳурмуз//Ахурамаздо** [*Hurmuz // Ahuramazdā*], **Испандиёр // Исфандиёр // Сифандиёр** [*Ispandiyār// Ispandiyār // Sifandiyār*], **Афросиёб** [*Afrāsiyāb*], **Ушҳанг // Ҳушанг** [*Hušang// Ušhang*] ва амсоли инҳо дар асар ба сифати антропонимҳои устуравӣ корбурд доранд, ки истифодаи ин номҳо муҳтавои асари мавриди таҳқиқ қарор доштара дучанд афзудааст.

Каюмарс [*Kayumars*], тағйири намуди арабигардидаи **Gayāmartan** (*Гайомартан*) аст ва мувофиқи асотири қадимаи мардуми ориёӣ аз аввалин одам, инсон доништа шуда, антропоними мазкур аз ҷузъҳои **kayu** ва **mars** таркиб ёфта, ҳоло дар шакли рехта маънои 1. зиндагии гузаро, аз миён раванда,

3. Таърихи Систон (Таърихи матн, муқаддима ва тавзеҳоту феҳристиҳо: М. Имомов ва А. Абдусаттор). – Душанбе, 2014. – 375 с. Минбаъд саҳифаҳои ҳамаин асар дар қавсайн оварда мешаванд.

фаношаванда [Пошанг, 2010, с. 318] ва 2. номи аввалин подшоҳи ҷаҳон будастро... (ЛД, Ҷ. 12, с. 1862] ифода мекунад ва мансуби забони суриёнӣ буда, маънии он зиндаи гӯё мебошад. **Каюмарс** [*Qayumars*], намуди муаррабшудаи Gayāmartan (Гайомартан), ки мувофиқи асотири қадимаи ориёӣ он аввалин одам ба ҳисоб меравад: «Аммо бино кардани Систон бар дасти Гаршосб ибни Асрат, ибни Шаҳр ибни Куранг ибни Баедасб ибни Тур ибни Ҷамшедулмулк ибни Наванҷаҳон ибни Инҷад ибни Ушҳанг ибни Фаровак ибни Сиёмак ибни Мусо ибни **Каюмарс** буд ва **Каюмарс** – Одам [алайҳиссалом] буд ва **Каюмарсро** аз он рӯз, ки Эзад – таъоло ба замин овард подшоҳӣ ва зиндагонӣ 1000 сол буд» [29]. Дар асар антропоними Каюмарс чун нахустин одами ривоятӣ 9 маротиб истифода гардидааст.

Куранг [*Kurang*], «номи фарзанди Асрат ном сипаҳсолор, ки ба Гаршосб пайвандӣ дошта, маънои аспӣ ранги зарди баланд ё ҳикой доштаре ифода мекунад» [ФТЗТ, Ҷ.1.636]: «Куранг беш аз сӣ сол зиндагонӣ накард ва ба рӯзгори Гаршосб фармон ёфт ва чун Гаршосб бо худойпарастӣ машғул гашт, ҷаҳон-пахлавониро ба набераи худ Наримон, ки писари Куранг буд, супурд ва Афредун то ба рӯзгори Манучеҳр, Манучеҳрро ба Наримон супурд, то бирафту хуни падараш Эрад боз овард ва Афредун Худой-таъолоро шукр кард, ки намурдам то бидидам, ки Эзад-таъоло бад-ин ҷаҳон доди ман аз бедодон бидод» [32]. Дар асар антропоними Куранг чун сипаҳсолор 7 маротиба истифода гардидааст.

Фаромарз [*Farāmarz*] (маънои берун аз марзро молик буда, яъне бурунмарзӣ аст) [ФЗТ, 1969, Ҷ. 2, 390]. Фирдавсӣ дар достонҳои “Шоҳнома”-и худ ӯро чун фарзанди Рустами таҳамтан зикр кардааст ва дар ин шоҳасар як персонажи лаҳзавӣ дида мешавад. Ҳамин андешаро дар дигар асарҳои таърихӣ низ дидан мумкин аст. Дар асар антропоними Фаромарз чун писари Рустами Достон 7 маротиб истифода гардидааст.

Кайқубод [*Kayqubād*] дар асари мавриди таҳқиқ ин ном барои ифодаи унвони шоҳи маҳбуб ва гиромӣ [ФНЭ, с. 189] ва 2. падари Кайковус, ки аввалин шоҳи Каёнӣ маҳсуб меёбад [ФНЭ, с. 189], зикр гардидааст.

Чу бар дасти эшон буд **Кайқубод**,

Чу фарзанди пирӯзу хусравнаҷод. **Фирдавсӣ**

Дарвоқеъ, исми Кайқубод дар асари «Таърихи Систон» ҳамчун ифодакунандаи номи шоҳи Каёниён як маротиба ифода ёфтааст ва дар ин матн ба кадом нажод мансуб будани ӯ, аз кадом шацара рӯйдани ӯ зикр ёфта, ба насабу шацараи Нӯзар, Манучеҳр, Эраҷ ва охирон Каюмарс нисбат доштани ӯ ифода ёфтааст. Бо овардани насабномаи Кайқубод муаллифи асари «Таърихи Систон» собит мекунад, ки ин ном ҳарчанд устуравӣ аст, вале дар фарҳанги гузаштаи мардуми ориёинажод чойгоҳи хоссаро соҳиб аст: «...ибни Луҳросп амми Кайхусрав ибни Сиёвуш ибни Луҳросп ибни Охучанг ибни Кайқубод ибни Қайфашин...» [207]. Дар асар антропоними Кайқубод чун номи шоҳ 1 маротиб истифода гардидааст.

Таҳмураc [Tahmuras] низ яке аз номҳои асотирий ва номи подшоҳони Пешдодиён аст, ки фарзанди Ҳушанг ба ҳисоб меравад ва ба маънии рӯбоҳи сурхмуй далолат мекунад [Пошанг 111]: «...ва пас аз вай подшоҳии [Ушҳанг] буд чихил сол ва пас аз вай подшоҳии Таҳмураc буд, ки...⁴» [29]. Дар асар антропоними Таҳмураc чун авлоди шоҳони бузурги Эрон 1 маротиб истифода гардидааст.

Манучеҳр [Manučehr] номи мазкурро луғатнигорон чунин ташреҳ додаанд: аз тухми паҳлавон, яъне паҳлавон ё аз нажоди паҳлавон (паҳлавоннажод), руҳи зебодашта ва неруманд [Пошанг 113]: «...Мойшу ибни Нӯзар ибни Манучеҳр ал-малик. Баҳмани Исфандиёр набераи ибни Ёмин буд, аз сӯйи модар» [54]. Дар асар антропоними Манучеҳр чун авлоди Фаридун ва номи шоҳ 4 маротиб истифода гардидааст.

Беҳофарид [Behāfarid], **Гурдофарид** [Gurdāfarid] (маънои офаридаи паҳлавон, офаридашудаи диловар, диловари ситоишгорро дорост [Пошанг 94]): «...Беҳофарид ибни Ҳушанг ибни Фаромарз ибни Рустам ал-Ақбар ибни Дастон ибни Сом ибни Наримон ибни Куранг ибни Гаршосб» [34]. Дар асар антропоними Беҳофарид ҳамчун фарзанди шоҳони қадим, ки ба нажоди шоҳони Эрон пайванди дорад, 1 маротиб истифода гардидааст.

Рустам [Rustam] (маънои кашидаболо, бузурган, қавипайкарро дорад [Пошанг 108]: «Ва Амир Халаф ҳам бар як ҳол шуғли хеш ҳамеронд, то Амир Амру

---

⁴ Ин чо ҳам се сатр холист.

Бонаср ва Булфазл бирафтанд. Амир Тохир, ки Шери Борик хонанд, монд, ба гурми⁵ Рустами Дастон баромад ва олам ҳама аз ӯ ранг гирифт» [347]. Дар маҷмуъ, дар асари «Таърихи Систон» номи Рустам 43 маротиба мавриди қорбурд қарор гирифтааст ва ҳар бор бар ифодаи як ҳаводис ва воқеа меояд. Шарҳи маънии Рустам – 1. маҷозан одами шучоъ, далер [ФЗТ, 1969, Ҷ.2, с. 152]. Марди шучоъ, далер, паҳлавон [ФФФ, с. 690]. Ҳар одами шучоъ ва диловаре, ки ба Рустами Зол нисбат диҳанд [ЛД, Ҷ. 8, с. 12031]; болиш ва равиш [ФНЭ, с. 123], Номи писари Зол, қаҳрамони асосии «Шоҳнома» [ФМШ, 1992, с. 311]. Мулаққаб ба Таҳамтан, паҳлавони достони Эрон, фарзанди Зол ва Рудоба ва наводаи Сом ва Меҳробии Кобулӣ, дар аҳди Кайқубод ва Кайковус ва Кайхусрав ва турониҳо чангҳо кард ва достони диловариҳои ӯ дар «Шоҳнома» гуфташуда. Бо Исфандиёр писари Гуштосп низ чанг кард ва ӯро кӯр кард, оқибат Шағод бародари Рустам дар сари роҳ ӯро чоҳе канд ва Рустам бо Рахш дар чоҳ афтод ва ҷон супурд [ФФА, с. 1129]. «Бузургтарин ва номвартарин паҳлавонони Эрон дар ҳамоҳаҷи миллии мо аз Систон бархостаанд. Ин паҳлавонон аз хонадони бузурге буданд, ки наҷодашон ба Ҷамшед мепайвастан. Ҷамшед хангоми фирор аз Заҳҳок бо духтари Куранг шоҳи Зобулистон издивоҷ кард ва аз ӯ писаре ба номи Тур падид омад. Аз Тур Шедсап ва аз Шедсап Тувург ва аз Тувург Шам ва аз Шам Асрат ва аз Асрат Гаршосп ва аз Гаршосп Наримон ва аз Наримон Сом маъруф ба Соми Яқзахм ва аз Сом Зол ва аз Зол Рустам... Зол аз ҷониби падар подшоҳии Систон ёфт ва аз оғози қор шефтаи Рудоба духтари Меҳробии Кобулӣ шуд, аммо Сом ба васлати ӯ, ки аз насли Заҳҳок буд, тан дарнамеод, то саранҷом мубадони ӯ ва Манучеҳр бо Зол ҳамдостон шуданд ва ӯ Рӯдобаро ба занӣ гирифт ва аз он ду Рустам падид омад. Зодани Рустам бо ранҷу саҳтии бисёр сурат гирифт, ҷунонки паҳлӯи Рӯдобаро ба ишорати симурғ бидариданд ва Рустами барӯмандро аз шиками модар берун кашиданд. Ду дасти Рустам хангоми зодан пур аз хун ва «ба якрӯза гуфтӣ, ки яксола буд». ҷун Рудоба беҳбуд ёфт, Рустамро назди ӯ бурданд ва аз шодӣ гуфт: «бирустам». Яъне осуда шудам ва аз ин рӯй он кӯдакро «Рустам» номиданд... [Саидумрон 2011, с. 365]. Тавре

5 «Гурм» дар гуфтугӯи омма ба маънии «гардан» истифода мешудааст.

маълум гардид, номи Рустам [Rustam] низ яке аз антропонимҳои устуравӣ дар шакли Рустами Дастон дар фарҳанги эрониҷаҳон махсуб меёбад ва мувофиқи шарҳи фарҳангҳо маънои кашодаболу, бузургтан, кавипайкаро дорад [Пошанг, 2011, С. 108]. Оним ё антропоними номбурда дар радаи вожаҳои қадимаи забонҳои кӯҳани эронӣ шомил буда, маънои равшаниро дорад, яъне шакли қадимаи ин антропоним **raučatauxma** буда, аз ҷузъҳои **rauča** – равшанӣ, рӯз ва **tauxma** – тухм, авлод, наҷод таркиб ёфта, маънои равшаниро дар ҳақиқат дорост [Каримов, 1979, с.67]. Ҷузъи **Дастон** ба маъноҳои ҳилла, макр, фиреб, найранг, лаҳн, наво, нағма, қисса, достон, лақаби падари Рустам, яъне Зол далолат мекунад [ФЗТ, 1969, Ҷ 2, 350]. Дар асар антропоними Рустам яке аз серистифодатарин антропоним ба ҳисоб рафта, 41 маротиба мавриди қорбурд қарор гирифтааст.

Чамшед [Jamšed], ба забони форсии тоҷикӣ мансуб буда, маънои: 1. дурахшон ва рӯшан [ФЗТ, Ҷ. 2, с. 772]; 2. номи писари Таҳмураҷ ва Сӯмин подшоҳи пешдодӣ дар Шоҳнома [ФЗТ, Ҷ. 2, с. 772]; Чамшед подшоҳи Эрон [ФМШ, с. 486]; писари Таҳмураҷ, чаҳорумин подшоҳи пешдодӣ, бино бар достони «Шоҳнома» ҳафсадсол салтанат кард ва ҷашни бостонии Наврӯзро зинда ва русуму оинҳое барқарор кард, ӯро Ҷам ва Ҷамосб ҳам гуфтаанд [ФФА, с. 1125]; номи яке аз подшоҳони афсонавии Эрони қадим [ФОҶ, Ҷ. 2, с. 439]; Номи подшоҳест маъруф, ки ӯро арабон Манушлах гӯянд. Ӯ дар аввал Ҷам ном дошт, яъне султон ва подшоҳи бузург ва сабаби Ҷамшед гуфта, он шуд, ки ӯ сайри олам мекард, чун ба Озарбойҷон расид рӯзе буд, ки офтоб ба нуқтаи авали Ҷамал омада буд, фармуд, ки тахти мурассаеро дар ҷойи баланде гузоштанд ва тоҷи мурассае бар сар ниҳода бар он тахт нишаст, чун офтоб тулуъ кард шуоъ ва партави офтоб бар он тоҷу тахт афтод, шуоъ дар ғояти равшанӣ падид омад ва чун ба забони паҳлавӣ шуоро шед мегӯянд ин лафзро бар Ҷам афзуданд ва Ҷамшед гуфтанд, яъне подшоҳи равшан ва дар он рӯз ҷашне азим карданд ва он рӯзро Наврӯз ном ниҳоданд [Б., ЛД, Ҷ. 5, с. 7855]: « Манушчехр ибни Намрӯсанҷ ибни Эраҷ ибни Афридун ибни Абтиён ибни Ҷамшед ал-малик ибни Баҳвҷаҳон ибни Абҳаҳр ибни Ушҳанҷ ибни Фаровак ибни Сиёмак ибни

Мусо ибни Каюмарс» [208]. Дар асар антропоними Чамшед чун шоҳони нахустини устуравӣ дар рӯйи замин 2 бор истифода гардидааст.

Каён [Кауān], номи (чамъи номи шоҳони сарзамин *airaham vayjaha*) Эронзамини бостонӣ буда, оғозгоҳ Кайкубод, ки мувофиқи иттилои Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» пас аз подшоҳони Пешдодӣ (ба қавле дар аҳди қарнҳои 9-8) хукмронӣ кардаанд [ФТЗТ, 577]: «...ва андар рӯзгор дини ӯ [а] ба чаҳорсаду чихилу чаҳор сол вақъатҳо бошад ва чун чаҳорсаду чихилу чаҳор сол бигзарад ин шаҳр боз обод гардад бар дасти Шахбургон ибни Кароястшон, ки наздикони замони Каён буда бошад» [31].

Насрин // Настаран [Nasrin // Nastaran] мансуби забони форсии тоҷикӣ буда, номи як гули хурди хушбӯйи зебо, ки сафед ё сурх аст ва шоҳаҳояш ғучум-ғучум кушода мешавад [Фзт, 1969, Ҷ. 1, с. 837]; номи гулест хушбӯй, ки ба ранги сурх ё сафед, кӯчактар аз гули сурх буда, дар ҳар шоҳа чандин гул шукуфта мешавад, дарахти он хордор аст [ФФА, с. 1032]; лафзи форсист; ва он гулест хушбӯйдор, ки ба арабӣ онро насрин гӯянд ва ба ҳиндӣ севатӣ номанд [Ғиёс..., Ҷ. 2, с. 342]; настаран, гули сафед ва хушбӯй бошад [БК, ЛД, Ҷ. 14, с. 2255]: «...ба Сарандеб шуд ва Насринро он ҷо бигрифту бикӯшт ва перомуни дарёи Мухит⁶ баргашт ва он қазираҳо ва аҷоибҳо бидиду аз он ҷо ба Мағриб шуд» [31]. Дар асар антропоними Насрин яке аз персонажҳои асар 2 маротиба истифода гардидааст.

Ҳотам [Hātām] (номи шоир аз қавми Тайи Сом, ки пеш аз падиди дини ислом умр ба сар бурдааст ва бо фазилатҳои саховатмандӣ ва ҷавонмардӣ шуҳратёр гардидааст. Маъноии луғавии ин ном анҷом, поён ва охир будааст) [Пошанг, 2010, с. 78; ФЗТ 1969, Ҷ. 2. 496]: «Ва Салиму Ҳотам бародарон буданд ва Ҳотам чадди Яъқуб ва Амру Алӣ буд» [231]. Дар асар антропоними Ҳотам чун нафари сахӣ ва образи устуравӣ 9 маротиба истифода гардидааст.

Ҷомосп [Jāmāsp] (вазири шоҳ Гуштосп ва сардори муначчимони дарбори ӯ. Ин ном мансуб ба забони эронии қадим буда, дорандаи асп ё соҳиби асп ё касе, ки аспро миҳор (лаҷом мекунад ва меронад, ё «роҳбари аспҳо, галабон»

---

⁶ Дарёи Мухит: уқёнус, океан.

[Пошанг, 2010, с. 174]). Дар асар антропоними Чомосп ҳамчун вазири Гаршосп чун каҳромони устуравӣ 1 маротиба истифода гардидааст.

Нузар [Nuzar] (номи писари Манучехр подшоҳи пешдод аст, ки пас аз ӯ ба салтанат расид ва ба дасти Афросиёб гирифтोर шуд ва бо бештар сарони лашкар кушта шуд [Муин, 1381 х.ш., с. 21-51; Пошанг, 2010, с. 334], Нузар (озода, лақаби пури Манучехр, ҳаштумин малик, пешдодиён аз мулуки Аҷам [ЛД, 1377; Пошанг 2010, с. 384]: «Мойшу ибни Нӯзар ибни Манучехр ал-малик. Баҳмани Исфандиёр набераи ибни Ёмин буд, аз сӯйи модар» [31]. Дар асар антропоними Нӯзар ҳамчун авлоди шачараи Рустам паҳлавон 3 маротиба истифода гардидааст.

Гаршосп // Гаршосб [*Garšāsp // Garšāsb*] номи паҳлавон буда, тибқи пажӯҳиши мутарҷими «Авасто» ин унвон ба маънои дорандаи аспӣ лоғар, ки доктор Чалили Дӯстхоҳ ҳам ҳамин андешаро ҷонибдорӣ мекунад, тавзеҳ шуда ва намоёнтарин ҷеҳра дар устураи Эрон зикр мегардад. Шарҳи маъноӣ луғавии ин антропоними устуравӣ дар сарчашмаҳои бозғитимод, аз ҷумла фарҳангу луғатҳои тафсилӣ ба таври зайл шарҳу эзоҳ дода шудааст: «Гаршосп [*Garšāsp*] дар матнҳои бостонӣ, аз ҷумла дар катибаҳои меҳнавис дар шакли Виштосп [*Vištāsp*] омада, аз нигоҳи сохти таърихӣ мураккаб аст ва аз нигоҳи имрӯза содаи рехта мебошад. Мувофиқи навиштаҷоти манбаъҳо ин антропоними таърихӣ аз ду реша **višt** ва **aspa** таркиб ёфта, ҷузъи **višt** ба маънои боло, баландӣ ва **aspa** ба маънои **асп** навъи ҳайвони хонагӣ – таркиб ёфта, маънои болои асп, аспсаворро ифода мекунад. Мувофиқи ҳаводиси савтии таърихӣ дар аввали ин вожа ҳамсадои В (**V**) ба ҳамсадои Г (**G**) *табдил ёфтааст, бинобар ин намудҳои Гуштосп ё Гаршосп* ба вучуд омада, дар осори таърихӣ ва адабӣ ба сифати вожаҳои таърихӣ истифода гардидаанд. Инчунин ҷузъи **višt** дар натиҷаи таҳаввулоти таърихӣ дар таркиби калимаҳои *воиш/воиш* (ба маънои *хавоза, чойлоб, ӯланг*), *вышая, выший, вышкаи* забони русӣ ба маънои баландӣ, оӣ то имрӯз бар истеъмол аст» [Каримов, 1980, 45]. Дар айни ҳол ин исми хос ё оним ё антропоним дар радаи калимаҳои таърихӣ шомил аст.

Кайковус [Kaukāvus], номи яке аз шоҳони Эронзамин дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ маҳсуб меёбад, ки мутааллиқи забонҳои эронии бостон буда, дар фарҳангҳо ин антропонимро чунин ташреҳ додаанд: 1. Ба маънии одил ва асил ва начиб бошад. Чи Кай ба маънии одил ва Ковус ба маънии асил низ ва начиб ҳам омадааст [Луғатномаи Дурч (3), Китобхонаи бузурги Эрон]. 2. Подшоҳи орзу, шахриёри хоҳишҳо ва орзуҳо [Пошанг, 2010, 317]. 3. Номи подшоҳе аз Эрон, ки Рустам аз дӯстони ӯ буд [Ғиёс...1987, Ҷ. 2. С. 185-186]. Дувумин подшоҳ аз силсилаи Каён, писари Кайқубод, падари Сиёвуш, Ковус ҳам гуфта шуда [(Шоҳнома), (ФФА, с. 1138)]: «То ба рӯзгори Кайковус боз ҳам Рустам ба Туркистон шуд ва кини Сиёвуш боз овард, то боз, ки бо Кайхусрав бирафт ва харбҳо кард то як роҳ, ки Афросиёбро ба даст овард ва бикӯшт» [33]. Дар асар антропоними Кайковус чун падари Сиёвуш ва шоҳи бузурги Эрон тибқи маълумоти «Шоҳнома» 1 маротиба истифода гардидааст.

Кайхусрав [Kauhusrav] дар асари мавриди таҳқиқ ин ном барои ифодаи унвони 1. подшоҳи некном; 2. писари Сиёвуши савумин подшоҳи Каёниён [ФНЭ, с. 189]: «Чун **Кайхусрав** ба Эрон шуд ва хабари ӯ шунид, он ҷо омад, бад-он торикӣ андар наёрифт шуд ва ин ҷойгоҳ, ки акнун **оташгоҳи Каркӯй** аст, маъбадҷои Гаршосб буд ва ӯро дуо мустаҷоб буд бар рӯзгори ӯ ва ӯ фармон ёфт, мардумон ҳам ба умеди баракот он ҷо ҳамешудандӣ ва дуо ҳамекардандӣ ва Эзад-таъоло муродҳо ҳосил ҳамекардӣ» [56].

Гузашт навбати Кайхусраву Фаридун шуд,

Дар ин диёр ту афсонаи кӣ мепурсӣ. **Қосими Анвор**

Дар асар антропоними Кайхусрав чун писари Сиёвуш ва шоҳи бузурги Эрону Турон тибқи маълумоти «Шоҳнома» 11 маротиба истифода гардидааст.

Заҳҳок [Zahhāk], мансуби забони эронии қадим буда, маънояш озоррасон аст [Пошанг, 173]. **Заҳҳок** [порсӣ: ضحاک] дар осори ҳамосии форс-тоҷик, аз ҷумла «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, аз шахсиятҳои асотирӣ аст. Бино ба гуфтаи Фирдавсӣ Заҳҳок писари Мардос ном шоҳи араб ва бар хилофи падари худ шахси нопоку зишт ва ҳарис буда, бо иғвои иблис [**Аҳриман** – шакли қадимааш **angrā** – бад, **maynu** – андеша, фикр, яъне ба маънои бадандеш аст] падарашро

мекушад: «Чун **Захҳок** маст гашт, ўро ёд омад одати хеш, гуфт: Шабистон хоҳам, то он чо хуштар хўрам, Гаршосб одати ў доништа буд, гуфт: Ин чо Севистон аст, на Шабистон. Ва «сев» марди мардро гуфтандӣ бад-он рўзгор. Ва Систон бад-он гўянд, ки ҳамеша он чо мардони мард бошанд. Ва марди мард бояд, то он чо бигзарад. Чун ин сухан гуфта шуд, **Захҳок** шармнок шуд гуфт: Эй паҳлавон, рост гўй, мо ба Севистонем, на ба Шабистон. Аз пас аз он ин чоро Систон гўянд ба як ҳарф камтар, ки «вов» аст» [44]. Захҳок чун подшоҳи афсонавӣ дар достонҳои «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ ёд шуда, мансуби забони эронии қадим аст ва маънои озоррасонро мувофиқи маълумоти фарҳангҳо, ифода мекунад [Пошанг, 173]), Дар асар антропоними Захҳок ҳамчун шоҳи манфур 10 бор истифода гардидааст.

Хурмуз//Ахурамаздо [Hurmuz//Ahuramazdā], номи Худои нақӯ, беҳин дар кеши Зардушт буда, аз нигоҳи сохт содаи рехта ва дар шакли Ахурмаздо ва Хурмуз бар муқобили Ахриман ифода меёбад, яъне қувваи некӣ дар оини қадимаи эронӣён. **Хурмуз** (форсӣ: هرمز ҳамчунин ба забони румӣ чун **Hormoz**; низ **Qal'eh** – шумо **Hormoz**) маълум аст, шаҳр ва пойтахти Шаҳристони Қишм, Устони Хурмузгони Эрон аст. Аслан ин антропоним дар шакли Ахуромаздо буда, аз чузъҳои «**ahura**» ба маънои сарвар, сардор, солор ва «**mazdā**» – доно таркиб ёфта, маънои сарвари доноро ифода мекунад: «Ва Муҳаммад ибни **Хурмуз** ал-Мавло, ки мавлои Сандалӣ гуфтандӣ, аз маволии Муҳаммад ибни Амр буд [ва] марде чалд⁷ буд» [300]. Дар асар антропоними Хурмуз ҳамчун падари шоҳи давр ва авлоди Каёнӣён 5 маротиба истифода гардидааст.

Испандиёр // Исфандиёр // Сифандиёр [Ispandiyār // Ispandiyār// Ispandiyār] номи яке аз паҳлавонони устуй буда, ба маънои 1. офаридаи пок, покофарида, офаридаи хиради пок. 2. Номи подшоҳ буда, ба маънои ниҳоят баҳодур ва паҳлавон ишора мекунад. Падари **Баҳман** дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ маҳсуб меёбад. Испандиёр // Исфандиёр [Ispandiyār // Isfandiyār] низ яке аз чехраҳои устуравӣ буда, ба маънои офаридгор ўро пок офаридааст ва дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ фарзанди Гуштосп ё Виштосп ва мутааллиқ ба Баҳман аст: «...бо Баҳмани **Исфандиёр** ва Хушангро, ки ҳанӯз хурд буд, ба шоҳии Систон яла

---

⁷ Чусту чолок зираку хушёр.

кард ва худ сулҳ кард ва бо дувоздах ҳазор марди Зовулӣ аз Систон бо Баҳман бирафт ва ба Балх шуд» [54]. Дар асар антропоними Исфандиёр ҳамчун номи паҳлавони муқтадир 10 маротиба истифода гардидааст.

Афросиёб [Afrāsiyāb], номи подшоҳи Турон, писари Пашанг; 2.Номи писари чаҳоруми Афросиёб [Пошанг 31] ва амсоли инҳо. **Афросиёб // Афросёб** [Afrāsiyāb // Afrāsyāb], номи яке аз подшоҳони азиму бузурги Тӯрон маҳсуб меёбад, ки басо далеру шучоъ ва неруманду баҳодур буд [Ғиёс..., Ҷ.1,с.76]. Дар достонҳои эронӣ номи подшоҳи Тӯрон, ки муддатҳо бо Эрон машғули ҷанг буд ва дар замони Кайхусрав гирифтӣ ва кушта шуд [Луғатномаи Дурч (3) Китобхонаи бузурги Эрон]. Номи подшоҳи Тӯрон, писари Пашанг [ФМШ, 1992, с. 31]. Писари Пашанг, наводаи Тур, подшоҳи Тӯрон, ки муосир бо подшоҳони каёнӣ буд ва солиёни дароз бо эронӣ дар ҷанг буд [ФМШ, ФФА, с.1120]. Номи подшоҳи Туркистон аст [Бурҳон, «Ҳафт кулзум», ЛД,Ҷ.2, С. 3039]; 2. номи писари чаҳоруми Афросёб [ФМШ, 1992, с. 31]; 3. ба маънии хубобҳо низ бошад, ба ин маъно чун дар лафзи об ду алиф аст, алифи аввал ба «ё»-и таҳтонӣ мувофиқи қоида бадал шудааст [Ғиёс...,1989,Ҷ.1, с.76]: «Он ҷо ки чашма ҳаме баромад ва шористону киштзор, он чашмаро Афросиёб пас аз он ки бисёр ҷаҳд кард ва наёрифт бафт, то ду кӯдаки хурд тадбири он бисохтанд» [32].

Ушханг // Ҳушанг Ушханг // Ҳушанг [Hušang// Ušhang], номи яке аз подшоҳони устуравии Эрони бостон буда, дар достонҳои «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ ва асари «Таърихи Систон» ҳамчун номи яке аз подшоҳони қадимаи истифода гардидааст: «Афросиёб гурез гирифт ва ба сӯи Чин шуд ва з-он ҷо ба Ҳиндустон омад ва з-он ҷо ба Систон омад ва гуфт: Ман ба зинҳори Рустам омадам ва ўро Бункӯҳ фуруд оварданд. Чун сипоҳи ў ҳамеомад фавҷ-фавҷ, андар Бункӯҳ анбори ғалла буд, чунонки андар ҳар ҷонибе аз он бар се сӯ микдори сад ҳазор кайл⁸ ғалла доим ниҳода будандӣ ва ҷодувон бо ў гирд шуданд ва ў ҷоду буд» [55]. Дар асар антропоними Афросиёб ҳамчун шоҳи давр 9 бор истифода гардидааст.

Дар маҷмуъ, дар асари «Таърихи Систон» номҳои ашхоси устуравии тоисломӣ ё марбути фарҳанги ориёӣ аз рӯйи талаботи мазмуну мундариҷаи

⁸ Паймона, ченак барои андоза кардани орд, биринҷ, ғалла ва дигар маводи рехтанӣ.

асар мавриди корбурд қарор гирифтаанд, ки бештари онҳо имрӯз ба сифати номи фарзандони мардуми мо истифода мегарданд, ки ин ифтихор аз фарҳанги пешин маҳсуб меёбад.

2.1.2. Антропонимҳои ифодагари номи ашхоси таърихӣ

Дар асари «Таърихи Систон» чандин номи ашхоси таърихӣ тоисломӣ мавриди корбурд қарор гирифтааст, ки чихати нишон додани ягон хушхабари таърихӣ, ширкат дар ягон воқеаву ҳодисаҳои онро муаллифи асар ҳамчун сабаб зикр намудааст. Ҳоло чанд намуна аз онҳо оварда мешаванд: **Изулмулк** [Izulmulk] [падари Точуддин Ҳарб ва бародари Шамсуддин Муҳаммад), **Анӯшервон** [Anušervān] (маънои ҳамешазинда, ҷовидонро дорад), **Ардашер** [Ardašer] (ин ном ба маънои подшоҳи ростгӯ омадааст [Пошанг 2010]), **Доро** [Dārā] [дорандаи сарват ва номи шоҳи Ҳахоманишиҳо...[Пошанг, 2010; ФЗТ, 1969, 390]), **Ноҳид** [Nāhid] (1. Номи духтари Қайсари Гумкатоюн ва Китоюн низ мегуфтанд; 2. Номи модари Искандар [ФШ, 246, Пошанг, 2010] ва ғайра.

Ин мисолҳои оварда гувоҳи онанд, ки дар асари мавриди таҳқиқ қароргирифта антропонимҳои зиёде бар ифодаи номи шахсиятҳои таърихиву устуравии тоисломӣ омадаанд, ки чанде аз онҳоро мо дар поён аз нигоҳи маъно ва этимология (решашиносӣ) таҳлил менамоем:

Ардашер [Ardašer], номи яке аз шоҳони давлатдорони Сосонӣ ва поягузори ин давлат буда, аз нигоҳи сохт аз решаҳои арда (**arta**) – шахс, мард ва шер шакли тағйирёфтаи хшасра (**xšaθra**) буда, ба маънии шахрдор, шахр, шох, ҳокимият ифода меёбад. Ин вожаи таърихӣ нахуст дар шакли **Artaxšer** ифода ёфта, баъдан дар натиҷаи таҳаввулот шакли **Ардашерро** молик шуда, ҳоло ин исми хос дар шакли **Ардашер** номи шахс буда, ба маънои подшоҳи ростгӯ омадааст. Мураттиби фарҳанги «Зебономҳои ориёӣ» М.Пошанг ин маъноро овардааст [Пошанг, 2010, 74]. Дар айни ҳол ин антропоним ба қатори антропонимҳои содаи рехта аст, зеро имрӯз ин номвожа аз нигоҳи сохт ба

чузъҳо чудо намешавад: «Боз Ардашери Хурра бигрифт ва Яздичурди Шахрайл бигрехт, ба Марв шуд» [41]. Дар асар антропоними Ардашер ҳамчун номи шоҳони Сосонӣ ва асосгузори ин давлати абарқудрат 10 бор истифода гардидааст. Инчунин дар шамин мисол антропоними Яздичурд омадааст, ки шакли арабишуда ё муарраби Яздигурд аст.

Доро//Дороюш [Dārā//Dārāyuš], ҳамчун номи яке аз шоҳони Ҳахоманишиён дар асари «Таърихи Систон» мавриди корбурд қарор гирифтааст. Дар матни бостонии мутааллиқи меҳнависи «Катибаи Беҳсутун» ин вожа дар шакли **Dārāyavahuš** истифода шудааст, ки ин вожа аз чузъҳои **dārā** –доро, **-ya-**пасванди сифати феълсоз, **vahu** – сарват, дорой ва **-š** – анҷомаи ҳолати **Nominativ** таркиб ёфта, маънояш дорандаи сарват, ғановат, бойгарӣ аст ва дар натиҷаи падид омадани задаи таърихӣ чузъҳои охири аз байн меравад ва аз ин калимаи мураккаби таърихӣ вожаҳои Доро (исми хос), дорой (аломат) ва Дороб (исми хос), дарбор (мақон) боқӣ мондааст [Каримов 1982, с. 23]. Ба назари мо, дар забони русӣ ин вожаи таърихӣ дар шакли *держать, держава* ва *дворец* корбурд мешавад ва аз қабилҳои вожаҳои фаъоли ин забон маҳсуб меёбад. Вале, мутаассифона, дар фарҳангҳои тафсирии забони русӣ ин паҳлуи калимаҳои мазкур инъикос наёфтааст: «Искандари Румӣ,⁹ чун Доро ибни Дороб кушта шуд ва Равшанак – духтари ӯро ба занӣ қард ва қасди Ҳинд қард, Систон рафт ва ба он қалъа шуд, ки Кайхусрав бино қарда буд бар шимоли қалъаи Систон ва қалъаи дигар аст бар ҷануб, ки пас аз он Ардашери Бобакон бино қарда» [36]. Дар асар антропоними Доро ҳамчун номи яке аз шоҳони Ҳахоманишиён 10 маротиба истифода гардидааст.

Искандар [Iskandar], мувофиқи маълумоти муҳаққиқон ин исми хос дар матни паҳлавӣ, ба хусус дар «*Kārnāmakī Artaxšeri Bābakān*» («Қорномаи Ардашери Бобакон») дар шакли Alaksandr омадааст. Ин вожаи юнонӣ буда, аз чузъҳои *aleco* – мард, *sandr* – ҳукмрон, яъне марди ҳукмрон, шоҳ таркиб ёфта, маънои луғавияш *шоҳ, солор* аст. Дар забони русӣ то имрӯз аз ин вожа исмҳои *Алексей, Александр, Саша* ва монанди инҳо боқӣ мондааст. Минбаъд матнҳои паҳлавӣ ба забони арабӣ тарҷума ва аз арабӣ боз ба форсӣ-тоҷикӣ бозгардонда

---

⁹. Дар шинохти муаррихони қадими Эрон ва аҳди исломи Искандари Мақдунӣ бо лақаби Румӣ маъруф будааст.

мешаванд. Мутарчимон, ба қавли муҳаққиқи таърихи забонҳои эронӣ А. Каримов, вожаи **Александрро** дар шакли **Искандар ё Сикандар** мехонанд ва дар матнҳои форсӣ-тоҷикӣ дар ҳамин шакл меоранд. Ҳиҷоӣ аввали калимаро онҳо артикли муайяни **ал-** мехонанд ва ҳангоми тарҷума онро сарфи назар мекунанд. Дар натиҷа **Александр Сикандар ё Искандар** сабт мешавад ва то имрӯз ин вожа бо гунаҳои тоҷикияш, яъне дар шакли **Искандар** (дар байни мардум ва дар номгузориҳои фарзандон), **Сикандар** (дар осори адабӣ-бадеӣ, аз ҷумла номи достони Абдурраҳмони Ҷомӣ «Ҳирадномаи Сикандарӣ») мавриди қорбурд қарор дорад [Каримов 1980, С. 56]. **Сикандар // Искандар** [Sikandar // Iskandar] аз Александри забони юнонии арабишуда буда, барои ифодаи номи подшоҳ меояд. Мувофиқи маълумоти муаллифи «Муид-ул-фузало» номи рустание, ки барои баҳрӣ қор банданд ва онро исқандарус низ гӯянд ва ҷунон тасомеъ аст, ки румиён исқандарис сирро гӯянд ва он ҳам баҳрро дур мекунад... [ЛД, Ҷ. 2, с. 2338]; 2. ёвар ва ёриқунанда [ФНЭ, С. 38]; олиқсандрас, мураккаб аз алиқсу ба маънии ёрӣ қард ва ондрас ва онир ба маънии мард; ҷамъан, яъне ёвару ёриқунандаи мард. Асли он Алиқсандр аст; араб алиф ва ломи онро таъриф шумурда, ал-Искандар гуфтааст [Танқеҳ-ул-мақол, Ҷ.1, с. 124, ЛД, Ҷ.2, С. 2338]; 3. номи писари Филип подшоҳи Мақдуния... [ФФМ, с. 1120]; номи шоҳи Мақдуния, ки эшонро тасхир қард [ФНЭ, с. 38]; номи яке аз подшоҳони Юнони қадим, Искандари Мақдунӣ, маъруф ба Искандари Зулқарнайн, ки дар назди Арасту таълим гирифтааст [Саидумрон, 2011, 176]. Намуди Сикандар, асосан, ҳоси забони манзум буда, бештар дар аввали мисраъ меояд: «Искандари Румӣ,¹⁰ чун Доро ибни Дороб кушта шуд ва Равшанак – духтари ӯро ба занӣ қард ва қасди Ҳинд қард, Систон рафт ва ба он қалъа шуд, ки Кайхусрав бино қарда буд бар шимоли қалъаи Систон ва қалъаи дигар аст бар ҷануб, ки пас аз он Ардашери Бобакон бино қарда» [67]. Дар асар антропоними Искандар ҳамчун номи яке аз шоҳони ғасбқори аҷнабӣ дар шакли Искандари Румӣ 2 маротиба истифода гардидааст.

10. Дар шинохти муаррихони қадими Эрон ва аҳди исломи Искандари Мақдунӣ бо лақаби Румӣ маъруф будааст.

Хусрав [Xusrav], номи шоҳ буда, мансуби забони эронии қадим аст ва маънои некшухрат, шухратмандро дорад. Аз рӯйи маълумоти «Зебономҳои ориёӣ»-и М. Пошанг вожаи Хусрав маънои шоҳ, подшоҳ, шоҳона буда, инчунин маънои мусикиро низ ҳамчун яке аз оҳангҳои қадим ифода мекунад [Пошанг, 172; ФТЗТ, 2008, Ҷ.1. 464]: «Кайхусрав ибни Ардашер ибни Кубод ибни Хусрави Абарвиз ал-Малик» [211]. Дар асар антропоними Хусрав ҳамчун номи шоҳи Сосонӣ 4 маротиба истифода гардидааст.

Яздгирд//Яздигурд [Yazdgirg//Yazdigurd] – 1. номи подшоҳи Эрон, падари Бахроми Гӯр [ФМШ, 1992, с. 461]. Яздигурди аввал (подшоҳи сосонӣ, ки солҳои 399-420 ҳукмронӣ кардааст) [ФОҶ, 1984, Ҷ. 2, с. 358]. 2. номи подшоҳи Эрон, писари Бахроми Гӯр [ФМШ, 1992, с. 461].

Яҳё(а) [Yahyā] – 1. зинда шудан [ФОҶ, 1984, Ҷ. 2, с. 363]. 2. зиндагибахш. [ФНЭ, 1984, Ҷ. 2, с. 231]. 3. номи пайғамбарест алайҳиссалом [Ғиёс..., 1984, Ҷ. 2, с. 411]. фарзанди Закариё алайҳиссалом [ФНЭ, 1984, с. 231]. 4. номи марде, ки бағоят сахӣ будааст [Ғиёс, 1984, Ҷ. 2, с. 411].

Яъқуб (и) – 1. кабки нар. (Ғиёс-ул-луғот ҷ. 2 с. 413). (Мунтахаб –ул – луғот с. 571). (Фарҳанги форсии Муин с. 1007). (Фарҳанги номҳои эронӣ с. 231). кабк. (Фарҳанги осори Љомӣ ҷ. 2 с. 362). (Фарҳанги забони тоҷикӣ ҷ. 2 с. 638). 2. Номи набӣ алайҳиссалом, ки падари Юсуф алайҳиссалом буданд. (Ғиёс-ул-луғот ҷ. 2 с. 412). Номи яке аз пайғамбарони бани – Исроил (яхудиён); падари Юсуф. (Фарҳанги осори Љомӣ ҷ. 2 с. 362). номи пайғамбарест. (Мунтахаб –ул – луғот с. 571). писари Исҳоқ ва падари ҳазрати Юсуф. (Фарҳанги форсии Муин с. 1007). номи яке аз пағамбарони бани Исроил (яхудиён), ки падари Юсуф буд. (Фарҳанги забони тоҷикӣ ҷ. 2 с. 638). писари Исҳоқ. Маъруфтгарин шуюхи ибронӣ, мулаққаб ба Исроил, бани Исроилро ба Миср бурд ва муддате дар он ҷо зиндагонӣ кард. (Фарҳанги форсии Амид с. 1144). ибни Исҳоқ ибни Иброҳим. Номи писари Исҳоқ пайғамбар ва ўро Исроил низ гӯянд... (аз Мунтаҳо-ул-араб). (Нозим-ул-атбоъ). Номи пайғамбаре, ки писари Юсуф буд ва ин лафзи ибронист на арабӣ. (Онандроль). (Ғиёс)... Яъқубро дувоздаҳ писар буд, чун ўро аљал наздик расид фарзандони ў ба

болинаш ҳозир омаданд. Яъқуб фарзандони Юсуфро чун фарзандони худ аз лўмлаи асбот қарор дод. Юсуфро васият қард ва гуфт, бародаронро некӯ дор, агарчӣ эшон бо ту зиштӣ қарданд. Юсуф пазируфт. Яъқуб ба пеши Худо шуд ва Юсуф ўро Дафн қард ва тибқи васияти худ пас аз 80 рӯз баргирифтанд ва ба Канъон бурданд наздики падар ва ладдаш Исҳоқ ва Иброҳим... (аз Тафсири Абулфутуҳи Розӣ ҷ. 1 с. 318-322). (Луғатномаи Деххудо ҷ. 15 с. 23792). Яъқуб ба изни модари хеш аз Канъон ба назди дояи хеш, ки дар Ҳурон буд азми сафар мебандад ва дар роҳ шабе хоб мебинад, ки нардбоне аз нур насб аст, як паллаи он тилло ва дигаре нуқра мебошад, фаришта дар он нишаста бар ў ворид шуд, сипас салом қард ва гуфт, ки Худовандат мефармояд, ки бархез ва ба шаҳри Ҳурон бирав ва онљо подшоҳест, ки номаш Лобон ва ў духтаре дорад, ки исми ў Роҳила (Роҳил) мебошад ва ўро хостгорӣ намо.

Яъқуб чун аз хоб бедор шуд фаришта ба сурати лавони хубрӯе ўро ба шаҳри Ҳурон ҳидоят қард, подшоҳ онљо қасре дошт, ки болои он қаср хобида буд. Ў низ дар хоб мебинад, ки марде ба хостгории духтараш Роҳила меояд ва нишони он мард он аст, ки санги болои чоҳи об (биъри сабъ) – ро, ки чиҳил мард бо ёриву нерӯи ҳамдигар мебардоштанд ў ба танҳойи баланд хоҳад қард ва аз чоҳ об мекашад ва намоз мегузорад. Ва дар ин асно Яъқуб дохили шаҳр шуд ва ба тарафи қасри Лобон пеш рафт ва чун ба чоҳ расид Худоро ба азамат ёд қард ва сангро аз лў биканд ва давлро кашид ва ҳавзро пур аз об намуд ва таҳорат гирифт ва дар намоз биистод. Подшоҳи Ҳурон Лобон аз хоб бедор шуд ва ўро бидид. Ва аз бом фуруд омад ва ба тарафи Яъқуб салом қард ва ўро ба хона овард ва муддате пазирой намуд ва 200 гӯсфанд ва 40 гов бар ў инъом намуд. Лобон соҳиби ду духтар буд, ки яке Ли1, ки бузургтар буд ва ў чашмҳои кўчак дошт ва дигаре Роҳила, ки бисёр лямил буд ва Яъқуб шефтаи Роҳила гардид. Баъд аз 14 сол Лобон ҳар ду духтарошро ба Яъқуб мебахшад ва ба ҳар якеи духтарон канизаке бахшид. Ҳамсарони Яъқуб канизони хешро ба Яъқуб бахшиданд ва Яъқуб аз ҳамаи занони худ соҳиби 12 писар ва 1 духтар гардид.

Ҳамин тавр, агар исмҳои хоси ашхоси таърихӣ ва асотирӣ тоисломиро мавриди баррасӣ қарор бидиҳем, маълум мегардад, ки ин исмҳои хос ё

антропонимҳо, асосан, мутааллиқи забонҳои қадимаи эронӣ буда, дар пояи устуравӣ падида омадаанд ва бар ифодаи мафҳумҳои гуногуни иҷтимоӣ дахл карда, ҷанбаи таърихӣ асари мавриди таҳқиқро мустақкам сохтаанд. Истифодаи ин номҳои ашхоси таърихӣ ва асотирии тоисломӣ, ки бо воситаи асари «Таърихи Систон» зикр гардидаанд, барои осори минбаъдаи адабиётмон як навъ сарчашма маҳсуб меёбанд, ки дар воқеъ бисёр луғатнигорону таърихнигорон ба ҳамин асар истинод овардаанд. Аз нигоҳи таҳлили омӯрӣ назар андозем, маълум мешавад, ки дар асари “Таърихи Систон” антропонимҳои қадимаи умумиэронӣ, ки ҷанбаи устуравӣ доранд ва дар айни замон дар номгузориҳои фарзандонамон нақши муассир гузоштаанд, чанд маротиба истифода гардидаанд.

2.1.3. Антропонимҳои ифодагари номи Худоён, паёмбарон, фариштагон ва дигар чехраҳои малакутӣ

Дар ономастика таҳлили унвонҳои марбут ба антропонимҳои ифодагари номи Худоён, паёмбарон, фариштагон ва дигар чехраҳои малакутӣ таърихи қуҳан дошта, ҳанӯз таҳлилу баррасии онҳо дар фарҳангҳои тафсири сурат гирифта буд ва мурағатҳои фарҳанг онҳоро аз нигоҳи мазмуну мундариҷа аз рӯйи фаҳмиши худ матраҳ мекардаанд. Аз ин хотир, дар ин зербаҳш унвонҳои ифодагари номҳои динӣ, хосатан марбут ба номи Худоён, паёмбарону фариштаҳо ва дигар чехраҳои малакутӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд ва дар асари «Таърихи Систон» як миқдор антропонимҳоро пайдо кардаем, ки ба ҳамин мавзӯ рабт дошта, мавриди қарор гирифтаанд:

-Номи пайғамбарон ва чехраҳои динии тоисломӣ: Эзад [Ezad] (Худо, Яздон), Ҳақ (қ) (рост, дуруст, ҳақиқат), Худой [Худāу] (зоти мавҳуми оӣ, ки дар ақидаи аҳли дин гӯё ҷаҳон ва ҷаҳониёнро офарида ва ҳамаро идора мекунад. Аллоҳ, холиқ, парвардигор, Яздон соҳиб, Молик), Малакулмавт [Malakukmavt] (номи як малоикаи осмонӣ. Малак фаришта, маҳлуқи мавҳуми осмонӣ, ки гӯё аз рӯҳ офаридашуда ҷисми хориҷӣ надорад), **Фаришта** [Farišta]

(малак, суруш гӯё дар осмон дар хидмати Худо буда, аз чихати шумора бешумор будааст), **Маздяснон** [Mazdyasnān], **Зартушт** // **Зардушт** [Zartušt//Zardušt] (асосгузори дини зардуштӣ, ки тахминан дар байни асрҳои 7-ум ва 6-уми то мелод зистааст), **Габракон** [Gabraḱān] (аз вожаи габр аст, ки пайрави дини оташпарастӣ, пайрави дини Зардушт, оташпарастон), **Чабраил** [Jabrail], **Шис** [Šis], **Одам** [Ādam] (исми машҳури асотири ва динӣ), **Ҳавво** [Havvā] (ба маънои «зиндагӣ»), **Маҳвоила** [Mahvāila] ва ғ.: «**Ҳавворо** Шис падари анбиё (а), **Одаму Ҳавворо**, Эзад, таёло, хилқати Шис, Шис фармони Борӣ, Маҳвоилатулбайзоро Вали Одам (а) [15]. **Одам** (а) Сарандеб, **Ҳавво**, Систон, Чабраил (а), кудрати Борӣ таоло...» [17].

Аз ин номвожаҳое, ки номи худоён, фариштагон ва дигар чехраҳои малакутиро ифода мекунанд, номвожаҳои **Одам** [Ādam] ва **Ҳавво** [Havvā] хеле ҷолиб буда, дар асари мавриди баррасӣ қарор гирифта дар 6 маврид ин исмҳои хос қорбурд ёфтаанд. Тибқи маълумоти фарҳангномаҳо ин номҳо дорои чунин маъноҳои луғавӣ ва истилоҳианд: «Одам номи машҳури устуравӣ маҳсуб ёфта, мувофиқи мушоҳидаву таассуроти тасаввуроти устуравӣ аз нахустин мавқудоти рӯйи олам доништа шуда, бо номи Ҳазрати Одам (а) ва антоними Момо Ҳаво эътироф гардида, ба сифати синонимаш шахс, навқар, халқ, мардум, аҳли башар, хидматгор, кас доништа мешавад, ки Худованд дар нахусти олам аз лойу гил сохтааст [ниг.: ФТЗТ, Ҷ.1. с.18]. Дар ин маълумоти фарҳанг чанд нишона ва вазифаи иҷтимоии антропоними Одам ҳамчун мафҳуми ифодакунандаи асоситири оварда шудааст, ки маълумотро як навъ маълумоти ҷамъбастии фарҳангу таърихномаҳо донистан мумкин аст. Дар радифи таҳлили антропоними Одам инчунин антропоними Ҳавва низ оварда шудааст, ки чунин аст: «Ҳавво ифодагари маънои «зиндагӣ» буда, мутобиқи таълимоти динӣ, модари инсонҳо, уммулбашар, ҳамсари Одам алайҳиссалом доништа мешавад ва дар фарҳанги аврупоӣ дар шакли Ева низ ифода меёбад» [ФТЗТ, Ҷ.2. с. 774]. Дар ҳамин қатор чанд антропоним ба назар мерасад, ки ифодакунандаи номи пайғамбарону худоён ва дигар намоёндагони оини пешини мардуми ориёӣ маҳсуб меёбанд: **Эзад** [Ezad] (Худо, Яздон), **Худой** [Xudāy], **Маздяснон**

[Mazdyasnān], **Зартушт /Зардушт** [Zartušt // Zardušt], **Габракон** [Gabraḱān] ва ғайра. Ин антропонимҳо ҳамчун ифодакунандаи номи паёмбарону оини пешин дорои таърихи куҳан ҳастанд ва баъдан дар раванди инкишоф ёфтани дини нави мардумамон муродифи арабии онҳо падид омада, то имрӯз бештар ба таври мувозӣ (баробар) ин антропонимҳо дар забони адабии тоҷикӣ мавриди қорбурд қарор мегиранд: **Худо-Аллоҳ-Ҳақ** ва ғайра. Вожагони **Эзад** [Ezad], **Яздон** [Yazdon], **Худой** [Xudāy], **Маздяснон** [Mazdyasnān], **Зартушт/ Зардушт** [Zartušt // Zardušt], **Габракон** [Gabraḱān] ҳамчун ифодакунандаи номи паёмбарон ва унсури динии пешин дар осори таърихӣ мавриди қорбурд қарор мегиранд ва ин антропонимҳо ба қатори антропонимҳои таърихӣ ворид гардида, доираи қорбурдашон маҳдуд гардидааст.

Гуфтан ҷоиз аст, ки то истилои араб дар сарзамини Ориёи шарқӣ, ки сарзаминҳои имрӯзаи Тоҷикистон, Афғонистон, Эрони шарқӣ, Ўзбекистон, Туркманистон, бахше аз Қазоқистону Қирғизистон ва Чини ғарбӣ (Хутану Кошғар ва Тахористони сағир (хурд)-ро фаро мегирифт, хатҳои гуногун (юнонӣ, оромӣ (дар шаклҳои паҳлавӣ, суғдӣ, хоразмӣ ва ғ.), монавӣ, ҳиндӣ) истифода мегардид. Бо истифода аз хати юнониасос алифбои бохтарӣ сохта мешавад, ки ин хат то асрҳои IX-X мелодӣ дар қисматҳои гуногуни Ориёи шарқӣ, махсусан, дар Тахористони шимолӣ (Хатлон, Ҳисор, Бадахшон Қундуз), маҳфуз монда будааст. Давраи гузариш ба хати арабиасос ҳудудан зиёда аз дусад солро дар бар мегирад. Пажӯҳишгарон баъд аз муайян кардани умумияти забонии навиштаҳои давраи охири хати юнониасоси забони бохтарӣ ва аввалин намунаҳои забони онҳо як забони бохтарӣ ва аввалин намунаҳои забони мо ба хати арабиасос ба хулосае омадаанд, ки аз лиҳози забонӣ онҳо як забони умумиро дар худ таҷассум кардаанд [Раҳмон, 2018, Ҷ. 1. С. 83-86].

Ҳамин тавр, агар исмҳои хоси ифодакунандаи номи пайғамбарон ва ҷеҳраҳои динии тоисломиро мавриди баррасӣ қарор бидиҳем, маълум мегардад, ки ин антропонимҳо ё исмҳои хос, асосан, бар ифодаи номи паёмбарон ва дигар арқони дини пешин, яъне зардуштиро ифода мекунанд. Аз ин хотир метавон онҳоро ба ду зербахш ҷудо кард:

-Номи паёмбарон. Дар асари мавриди баррасӣ қарор гирифта як қатор номҳои шахсон ё антропонимҳоро дидан мумкин аст, ки ба сифати паёмбарону чехраҳои дину мазҳаб ифода ёфта, лақабу куничяи онҳо низ ифода ёфтааст, ки чанде аз онҳоро барои такмили мулоҳизаи хеш зикр менамоем: Абумусо ал-Ашъарӣ, Аднон, Ал-Асвад ал-Анси, Ал-Баро Ибни Озиб ал-Ансорӣ (ваф. с. 691), Ал-Ҳасан ал-Басрӣ, Ҳасан ибни Собит, Ҳумайд ибни ал-Абумуҳаммад Тархон, Амр ибн ал-Ос, Аҳмад ибни Ҳанбал Мавло ас-Сандалӣ Мавлои Аҳмад ибни Исмоил ва ғ.: «Акнун баъзе аз фазоиҳои он чи андар китобхост [ва] худовандони ахбор ва ҳукамо ёд кардаанд. Андар китоби анбиё [алайҳимуссалом] Алӣ ибни Муҳаммади Табарӣ бозгӯяд ки: «Чун Одам [а] аз Сарандеб ба талаби Ҳавво бирафт, ба ҳеч ҷо иқомат накард, магар бад-он ҷойгоҳе, ки акнун Систон аст. Он ҷо оби равон дид бар рег, бихӯрд, сабук буд ва боди шимол ҳаме омад. Ба хиффат¹¹ хоб кард, чун бархост, таҳорат кард ва тасбеҳ кард. Чун фориғ шуд, чизе хост, ки бихӯрад, Ҷабраил [а] ба наздики ӯ омад, ӯро андар вақт дарахти нор ва дарахти хурмо паидид овард ва ба кудрати Борӣ-таъоло ба бор омад ва Одам аз он бихӯрд. Ва ханӯз асли хурмо ва нор аз он гоҳ аст. Ва он вақт ки Гаршосб рағбати бино кардани Систон кард, сабаб он хурмо ва нор буд, ки он ҷо дид» [32]. «Пас чун хабари гирифтани Лайси Алӣ ба Систон омад, мардумони Систонро Муҳаммад ибни ал-Лайс бихонд ва некуӣ гуфт ва гуфт: Қазо кор кард, акнун чун савоб бинед? Ва Абӯалӣ Муҳаммад ибни ал-Лайс марде буд кофӣ ва сахӣ ва вофӣ, чунонки гуфтандӣ, ки ҷуди Ҳотаму вафоӣ Самуил ибни Од ва шуҷоати Амр ибни Маъдии Қарб дар ӯ мавҷуд аст ва аз ҳар адабеву фазле, ки мебошад, дар ӯ мавҷуд буд» [232].

-Чехраҳои динии исломӣ. Дар асари мавриди баррасӣ қарор гирифта як даста номҳои шахсон ё антропонимҳоро дидан мумкин аст, ки ба сифати паёмбарону чехраҳои дину мазҳаб ифода ёфта, лақабу куничяи онҳо низ ифода ёфтааст, ки чанде аз онҳоро барои такмили мулоҳизаи хеш зикр менамоем: «Абумусо ал-Ашъарӣ, Аднон, Ал-Асвад ал-Анси, Ал-Баро Ибни Озиб ал-Ансорӣ (ваф. с. 691), Ал-Ҳасан ал-Басрӣ, Ҳасан ибни Собит, Ҳумайд ибни ал-Абумуҳаммад Тархон, Амр ибн ал-Ос, Аҳмад ибни Ҳанбал Мавло ас-Сандалӣ

---

¹¹ Хиффат – сабуки.

Мавлои Аҳмад ибни Исмоил ва ғ.: Аммо ҳадиси Субкарӣ, номаи Алӣ ибни Муҳаммад ибни ал-Фарот омад зӣ Субкарӣ, ки ўро бихонда буд, ба Мадинатуссалом ва аёлу бунаи Субкарӣ ба Ромхурмуз наздики Муҳаммад ибни Чаъфар ал-Абартонӣ гаравгон буд ва Бадрро нома омад ҳам аз Алии Фарот, ки: Ба Шероз бибош бо сипоҳ, Субкариро хуш наёмад рафтан наздики Муқтадир. Нома набишт ва амали Порсу Кирмон ва Систонро хутба кард ва моли бузург бифиристонд ва Муҳаммад ибни ал-Абартониро дувист ҳазор динор дод, то ба иноят дар кори Субкарӣ ба ҳазрат номаҳо набишт ва замон кард аз Муқтадир, ки ҳар сола сездар бор ҳазор дирам аз ин амал бидихад. Пас аҳду маншур оварда шуд Субкариро бар ин чумла ва иёли ўро даст бидоштанд» [298].

Аз маводи оварда маълум мегардад, ки номи чехраҳои динӣ бештар мутааллиқи забони арабӣ буда, таъсири номгузории забони арабиро ба гаравидани мардум ба дини ислом доништан мумкин аст. Ин анъана, яъне ба фарзандон номи арабии динӣ гузоштан дар айни ҳол низ бештар ба назар мерасад. Махсусан, дар даҳсолаи охир мардуми мо ба номгузории фарзандони худ аз номҳои арабии динӣ истифода мекунамд, ки ин тарзи муносибат як навъ ноогоҳона аз фарҳанги бостонии мардуми худ будани бархе аз ҳамватанамон мебошад. Ҳол он ки аз нимаи дуоҷӯм оғоз карда таваҷҷуҳи мардуми мо ба номҳои сирф миллии тоҷикӣ беш гардида буд ва ба фарзандон номҳои шиному ҷаззоби умумизерониро, чун Фирдавс, Сухроб, Рустам, Сиёвуш, Рӯдоба ва амсоли инҳоро мегузоштанд, ки ин амал барои худогоҳии миллии мо хеле хуб мусоидат мекард.

Ҳамин тавр, унвону номҳои марбут ба аркони динӣ, паёмбарону чехраҳои машҳури дини исломро дар ин фасл оварда, онҳоро чун таҳлили мансубияти забонӣ мекунед, аён мегардад, ки ин унвону насаб ва номҳои динӣ ба забони арабӣ мутааллиқ буда, бо артикли муайяни арабии **-ал**, унсури насабсози арабии **ибн** (ба маънои фарзанди писар далолат мекунад) дар шакли мураккабот ва таркибот ифода ёфтаанд. Аз нигоҳи миқдор беш нестанд ва мо аз асар беш аз 10 номгӯйи ин қабил исмҳои хосро пайдо кардем, ки намояндагони аҳли дини исломанд.

2.1. 4. Номи шоҳон, шоҳзодагон ва аъёну ашроф

Ба ин зерфасл, асосан, исмҳои хоси марбут ба номи шоҳону шоҳзодагон ва аъёну ашроф шомил гардида, барои ифодаи ному лақаби онҳо хидмат намудааст: «**Бедасп** [Bedasp] (Шедасп будааст, писари Тур), **Занбил** (лақабе, ки подшоҳи Зобулистон доштааст), **Ирташ** [Irtaš], Эртош, бародари Иброҳими Янол ва бародарзодаи Туғрули Салҷуқӣ)» [145], «**Амир Тоҳир, Амир Булаббос, Амир Бӯнастри Шоҳаншоҳ**» [234], «**Султон Маликшоҳ**» [234], «Амир Фаррухшоҳ, Амири аҷал Баҳоуддавла» [266] ва ғ.: «Ва *Муаддили Алӣ* манчаникҳо барниҳод ва ҳарб оғоз кард ва бар мардумони шористон ҳарб оғоз кард ва дасти айёрон бар раият кушода кард. Боз *Ҳусайн ибни Алӣ* ба Рабаз андар омад ба Дари Окор ва Симҷӯр *Мавлои Исмоил ибни Аҳмад* андар кӯшки Яъқубӣ рӯзи панҷшанбе, ду рӯз гузафта аз шаъбон» [296]. «Дари Форс кушода буд, мардумон бар шористон ҳаме шуданд ва ҳаме фуруд омаданд ва чизе, ки ҳамебоист, бар ҳисор мебурданд, то рӯзи сешанбе, се рӯз монда аз шаъбон, *Ҳусайн ибни Алӣ* он дар низ фуру гирифт ва хабар андар расид, ки *Аҳмад ибни Исмоил* ба Буст шуд ва *Муҳаммад ибни Алиро* бигрифт. Чун *Муаддил* ин бишнид, дилаш танг гашт ва сулҳ пеш овард ва *Касир ибни Аҳмад ибни Шаҳфурро* андар миён кард ва машоихи шаҳрро» [296].

Бояд гуфт, ки аз ин чанд мисоли овардаамон маълум мешавад, ки дар номгузориҳои шоҳону шоҳзодагони даврони муаллифи асар номҳои умумиеронӣ ва арабӣ дар қолаби **якчӯзъа** (**Бедасп** [Bedasp], **Занбил** [Zanbil], **Ирташ** [Irtaš], **Муаддил** [Muaddill], **дучӯзъа** (*Амир Тоҳир* [Amir Tāhir], *Амир Булаббос* [Amir Bullabbās], *Муаддили Алӣ* [Muaddili Ali], *Султон Маликшоҳ* [Sultān Malikšāh], *Амир Фаррухшоҳ* [Amir Farruxšāh]), **сечӯзъа** (*Амири Бунастри Шоҳаншоҳ* [Amiri Bunasri Šāhanšāh], *Амири аҷал Баҳоуддавла* [Amiri ajal Bahouddavla], *Ҳусайн ибни Алӣ* [Husayn ibni Ali], *Аҳмад ибни Исмоил* [Ahmad ibni Ismāil], *Муҳаммад ибни Алӣ* [Muhammad ibni Ali]), **бисёрчӯзъа** (*Касир ибни Аҳмад ибни Шаҳфур* [Kasir ibni Ahmad idni Šāhfur], *Мавлои Исмоил ибни Аҳмад* [Mavlāi Ismāil ibni Ahvad]) ва амсоли инҳо ифода ёфтаанд.

Ҳамин тавр, агар исмҳои хоси номи шоҳон, шоҳзодагон ва аёну ашрофро мавриди баррасӣ қарор бидиҳем, маълум мегардад, ки ин исмҳои хос, асосан, мутааллиқи забони арабӣ буда, дар шакли мураккабот ва таркибот ифода ёфтаанд, аз нигоҳи миқдор беш нестанд ва мо аз асар беш аз 10 номгӯи ин қабил исмҳои хос пайдо кардем, ки намояндагони аҳли ҳукмрон, яъне шоҳу шоҳзодаанд.

2.1.5. Номи ҳокимон, волиён ва дигар амалдорони давр

Ба ин дастаи антропонимҳои асар як гурӯҳ номи ҳокимон, волиён ва амалдорони давр оварда мешавад, ки номи ин шахсият дар асар ифодагари ягон воқеа ё ҳодисаи таърихист: *Абуҷаъфар* [Abuja`far], *Ҳорун ибни Муҳаммад ибни Ҳорун* [Hārun ibni Muhammad ibni Hārun] [112], *Абд Раббихӣ ибни Абдулло ибни Умар* [Abd Rabbihi ibni Abdullāh ibni Umar] [145], *Муҳаммад ибни Ҳамдуни Исфислор* [Muhammad ibni Hamduni Isfislār] [114], *Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Амр* [Ahmad ibni Muhammad ibni Amr], *Абуязид Халид ибни Муҳаммад ибни Яҳё* [Abuyazid Xālid ibni Muhammad ibni Yahyā], *Муқтадир* [Muqtadir] [199], *Фазл ибни Ҳамид* [Fazl ibni Hamid], *Самра ибни ар-Рабеъ* [Samra ibni ar-Rabe`] [200], *Малех* [Malex], *Айюҳал* [Ayuuhal], *Аҳмади Ниё* [Ahmad Niyā], *Муҳаммад ибни Ҳамдон* [Muhammad ibni Hamdān], *Самра ибни ар-Рабеъ* [Samra ibni ar-Rabe`] [201] ва ғ.

Ҳамин тавр, агар исмҳои хоси номи ҳокимон, волиён ва дигар амалдорони даврро мавриди баррасӣ қарор бидиҳем, маълум мегардад, ки ин антропонимҳо дар шакли мураккабот ва таркибот ифода ёфтаанд. Аз нигоҳи миқдор беш нестанд ва мо аз асар тақрибан 20 номгӯи ин қабил антропонимҳо пайдо кардем, ки намояндагони аҳли ҳукмрон, яъне шоҳу шоҳзодаанд.

-Номи сипоҳиён ва лашкаркашон. Ба ин зерфасл гурӯҳи исмҳои хоси ифодагари номи сипоҳиён ва лашкаркашони давр оварда мешавад, ки номи ин шахсият дар асар ифодагари ягон воқеа ё ҳодисаи таърихист: «Абдурраҳмон

ибни Самур [Abdurahmān ibni Samur] (вафоташ 670 сипаҳсолори араб), Саъд ибни Аби Ваққос [Sa`d ibni Vaqqās], Рустам [Rustam] (сипоҳсолори Яздичурд)» [25], «Абдуллоҳ ибни Муаммар ат-Таймӣ» [Abdullāh ibni Muammar at-Taʿyīmī] [34]. «Муҳаллаб сипоҳи Абдурахмон [Muhallab sipāhi Abdurrahmān] [56], Мисъаб ибни аз-Зубайр [Mus`ab ibni az-Zudayr], Абдулмалик [Abdumalik], сипоҳи Мисъаб [Mis`ab] [49], Убайдуллоҳ ибни Аби Бақра [Ubaydulloh ibni Abi Bakra], Ҳурай ибни Бастом ат-Тамими [Yuray ibni Bastām at-Tamimi], Бӯбардаъа ибни Убайдуллоҳ ибни Аби Бақра» [Bubarda`a ibni Ubaydullāh ibni Abi Bakra] [51] ва ғ.

Ҳамин тавр, агар исмҳои хоси номи сипоҳиён ва лашкаркашонро мавриди баррасӣ қарор бидиҳем, маълум мегардад, ки ин исмҳои хос дар шакли мураккабот ва таркибот ифода ёфтаанд. Аз нигоҳи миқдор беш нестанд ва мо аз асар беш аз 10 адад ин қабил исмҳои хос пайдо кардем, ки намояндагони аҳли сипоҳу лашкаранд.

-Номи аҳли қишрҳои гуногуни ҷомеа. Ба ин зерфасл гурӯҳи антропонимҳои ифодагари номи аҳли қишрҳои гуногуни ҷомеа оварда мешавад, ки номи ин шахсият дар асар ифодагари ягон воқеа ё ҳодисаи таърихист: *Аснош // Аснос//Ашнос* [Asnāš //Asnās //Ašnās], *Муҳаммад ибни Ғаззон* [Muhammad ibni Jazzān] [67], *Абӣ ибни Суфён ибни Савр ас-Садусӣ* [Abi ibni Sufyān ibni Savr as-Sadusi], *Абдурахмон* [Abdurahmān], *Абдулмалик* [Abdulmalik], *Марвон* [Marvmān] [89], *Нуъмон* [Nu`mān], *Ашъас ибни Бушр* [Aš`as ibni Bušr], *Қутайба* [Qutayba], *Амр ибни Муслим* [Amr ibni Muslim] [78], *Зилҷаноҳайн* [Ziljanāhain], *Ҳарб ибни Қатан* [Harb ibni Qatan], *Систон Савор ибни ал-Ашъар* [Sistān Savār ibni al- Aš`ar], *Абдуллоҳ ибни Умар* [Abdullāh ibni Umar], *Муҳаммад ибни Арвон* [Muhammad ibni Arvān] [67] ва ғ.: Боз *Нуъмон ибни Мақрунро* бифиристонд, то Наҳованд бикшод, боз *Амру ибни Осро* бифиристонд [ба] Бирқа, то *Бирқа ва Тароблус* бикшод, боз *Муғираи Шаъбаро* бифиристонд, то Озорбодчонро бикшод ва навоҳии он Усмон ибни Аби ал-Осро фифристонд, то бикшод [67]. Хабар наздики Қутайба расид, ўро маъзул карду Нуъмон ибни Авф ал-Яшқарино ин ҷо фифристонд. *Абди Раббихиро* фурӯ гирифт ва банд барниҳоду азобҳои алвон кард ва

моли ӯ бистуд. Андар ин миёна *Ҳальоль Қутайба ибни Муслимро* маъзул кард аз Хуросону Систон ва *Язид ибни Муҳаллабро* ба Хуросону Систон фиристод [98].

Ва Сулаймон Систону Хуросон бар *Язиди Муҳаллаб* бидошт ва *Мудрики Муҳаллаб* дергоҳ ба Систон бимонд, то *Язиди Муҳаллаб Мудрикро* маъзул кард ва писари хешро Муовия ибни Язид ибни Муҳаллабро ба Систон фиристод [98].

Ба ҳамин тариқа, дар гурӯҳи унвони марбути гуногуни кишрҳои чома антропонимҳое оварда шудаанд, ки дар онҳо рабт доштан ба ин ё он қавм ва унвону насаби ин ё он гурӯҳи этникӣ зикри худро ёфтаанд. Дар ин номҳо характеру сифат ва касабии соҳиби ном, иртиботи ӯ бо падару модар, хонавода ва гирду атроф ошкор шудааст.

2. 2. Баррасии қабатҳои луғавии

топонимҳои асар

Тавре дар фаслҳои пешин зикраш рафт, дар забоншиносӣ номи мавзеъҳоро шоҳаи махсуси ономастика топонимика мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Аз ин ҷост, ки истилоҳи **топоним** ифодагари унвони мавзеву маҳал ва дар маҷмӯъ марбут ба унвони мавзеъҳои ҷуғрофӣ меояд, ки доир ба ин истилоҳ дар таълифоти муҳаққиқони соҳа маълумоти фаровон оварда шудааст. Дар асоси ҳамин маълумот аз асари «Таърихи Систон» чандин мисол оварда, онҳоро вобаста ба муҳтавояшон ба чандин зергурӯҳ ҷудо мекунем: **Дари Навоист** // Навист [Dari Navāist // Navist], **Дари Таом** [Dari Taām], **Диварк** [Divark], **Дизи Сафед** [Dizi Safed], **Дошан** [Dāšan], **Дӯшоб** [Dušāb], **Жӯшт** // Зӯшт // Рӯшт [Žušt // Zušt// Rušt], **Замини Довар** // Довар [Zamini Dāvar//Dāvar], **Зобулистон** [Zābulistān], **Золиқ**//**Ҷолиқ** [Zāliq//Jāliq], **Зӯзан** [Zuzan], **Илиё** [Piya], **Кадах** [Kadah], **Камар** [Kamar], **Зухайр** // **Кам Зухайр** [Zuhyir], **Каркӯя** // Каркӯй [Karkuya//Karkuy], **Карух** [Karuh], **Кошан** // Гошан [Kāšan//Gāšan], **Кулморӯд** [Kulmārud], **Кухандиз** [Kuhandiz], **Кӯҳа** // **Кӯҳак** [Kuha//Kuhak], **Азкӯҳ** [Azkuh], **Кӯҳтез**//**Кӯҳшер** [Kuhtez //Kuhšer], **Кӯра** [Rura], **Қавқа** // Қуқаҳ [Qavqa // Quqah], **Қайсария** [Qaysariya], **Қайсория** [Qaysāriya], **Қалъаи Дурух** [Qal`ai Duruh], **Қандобил** [Qandābil], **Қарнин** [Qarnin], **Қиннасерин** [Qinnasrin], **Қирнин** [Qirnin], **Қодисия** [Qādisiya], **Қойин** [Qāyin], **Қуздор** // Коздар [Quzdār//Kāzdar], **Лаби оби Тирмид** //Тирмад [Labi ābi Tirmid//Tirmad], **Майсон** [Maysān], **Мастунг** [Mastung], **Машкӣ** //Мосакон [Maški//Māsakān], **Моижнобод**//**Моизнобод** [Māižnābād//Māiznābād], **Морҷӯя** // **Моргӯ** [Mārjuya // Mārgu], **Навбандҷон** [Navbandjān], **Надандун** // **ал-Базандун** [Nadandun // al-Bazandun], **Них** [Nih], **Нишак**//**Нишк** [Nišak // Nišk], **Ноширӯд** // **Ношрӯд** [Nāširud//Nāšrud], **Нуқон** //Нуқот [Nuqān//Nuqān], **Обур** [Ābur], **Оташи Каркӯй** [Ātaši Karkuy], **Пешзирих** [Pešzirih], **Пӯлон**//**Булон** [Pulān // Bulān], **Рабаз** [Pabaz], **Рамалла** [Ramalla], **Ринда** // Риндон [Rinda // Rindān], **Розқон** // **Родқон** [Pāzqān//Pādkān], **Ромхурмуз** [Rāmhurmuz], **Рошид** // **Росак** [Bāšid//Pāsak], **Рошак** [Rāšak], **Рум** [Rum], **Рухҳо** [Ruhhā], **Рухад** // Рухҳаҷ [Ruxad //Puxhaj], **Рӯди Таом** [Rudi

Taām], **Рӯзон** [Ruzān], **Салом** // **Салома** // **Салумак** // **Салумад** [Salām//Salāma//Salumak//Salumad], **Сангон** [Sangān], **Санобод** // **Сунбод** // **Сунаобод** [Sanābād//Sunbād//Sunaābād], **Саҳлон** [Sahlān], **Сарвон** // **Шарвон** [Sarvān//Šarvān], **Сафзор** [Savzār], **Сиём** [Siyām], **Синак** [Sinak], **Сипих** // **Испих** // **Исфих** [Sipih//Ispih//Ispih], **Сирчон** [Sirjān], **Сироф** // **Сайроф** [Sirāf //Sayrāf], **Систон** [Sistān], **Сова** [Sāva], **Субайтила** [Sudaytila], **Сумайсот** [Sumaysāt], **Сурушана** // **Усрушана** [Surušana//Usrušana], **Сӯс**//**Шӯш** [Sus//Šuš], **Табас** [Tabas], **Табола** [Tabāla], **Таймо** [Taymā], **Танча** // **Танчери кунунӣ** [Tahja // Tahjeri kununi], **Тоқ** [Tāq], **Убулла** [Ubullā], **Фарох** [Farāh], **Фишанч** // **Фишланч** [Fišanj//Fišlanj], **Хабушон** [Xabušan], **Хайсун**//**Хисун** [Xaysun//Xisun], **Хатлон** // **Хутталон** [Xatlān//Xuttalān], **Ховар**//**Ховарон** [Xāvarān], **Хорбор** [Xārbār], **Хоф** [Xāf], **Хош** [Xāš], **Ҳабак** [Hāqbar], **Бабақ** [Babaq], **Ҳабис** [Hābiš], **Ҳавч** [Havj], **Ҳалофобод** // **Ҳалафобод** [Halāfābān//Halafābād], **Ҳанноб** [Hannāb], **Ҳимс** [Hims], **Ҳирот** [Hirāt], **Ҳурбандон** [Hurbandān], **Ҷарвотикон**//**Гарвотикон** [Jarvātikān], **Ҷибол** [Jibāl], **Ҷирра** [Jirra], **Ҷируфт** // **Ҷирафт** [Jiruft // Jiraft], **Ҷобия** [Jābiya], **Ҷудӣ** [Judi], **Ҷунди Шопур** // **Ҷундайсобур** [Jundi Šāpur // Jundaysābur], **Ҷур**//**Хур** [Jur//Hur], **Хурра** [Hurra], **Ҷурзон** [Jurzān], **Ҷусф** // **Ҳусф** [Jusf // Husf] ва амсоли инҳо. Чанде аз онҳоро мавриди таҳлил мекунем: «*Ин мардумон бигаштанд, то андар **навоҳии Шом** чойе чунин ба даст оварданд; ...амзодаи ин Шаддод буд ва подшоҳии **Райю Табаристон**, **Курду Гургону Хуросон** то **Ҳиндустон** ўро буд*» [56].

Дар илми топонимика бахшҳои зиёде мавҷуданд, ки дар асоси мазмуну мундариҷаашон онҳоро ба ойконимия (ҷамъи нуқтаҳои будубоши одамон), хидронимия (ҷамъи ҷойҳои ба мавзеи обӣ рабтдошта), оронимия (ҷамъи сатҳи релефӣ ва заминӣ), зоономия (ҷамъи номҳои топонимии бо номи ҳайвон ёдшаванда) ва амсоли инҳо гурӯҳбандӣ намудаем.

2. 2. 1. Ойконимҳо

Мусаллам аст, ки ойконимия аз вожаи юнонии **āykās** – *хона, хоҷагӣ, хонавода* ва **onimiya** – ном гирифта шуда, маънои ба хонавода марбутро ифода

мекунад. Пас ойконим, ки маънои хонаро дошта, зимни он ҷойи зист фаҳмида мешавад ва истилоҳи ойконимия бошад чамъи унвонҳои номвожаҳои ҷуғрофӣ ва нуқоти маскунии марбут ба он буда, дар навбати худ ба чандин шоха ҷудо мегардад [Ҳомидов 2014, 43]. Мувофиқи маводи дастрас намудаи мо аз ҳама калону бузург нуқоти сукунат (аҳолинишин) маҳсуб меёбад. Дар маҷмуъ, нуқтаҳои сукунати асари «Таърихи Систон»-ро дар робита ба вижагиҳои ҷуғрофияшон ба чунин гурӯҳҳо метавон тақсим кард: *шаҳр, ноҳия, деҳа, русто, деҳкада, қишлоқ*. Дар ойконимия номи шаҳрхоро бахши астионимия ва полионимия мавриди омӯзиш қарор медиҳад. Номи деҳахоро бахши комонимия мавриди баррасӣ қарор медиҳад.

а) Тавре маълум гардид, астионим [**astiānim**] навъи ойконимҳо буда, «номи шаҳрхоро ифода мекунад. Ин истилоҳ аз ҷузъҳои лотинии **a-** –ҳиссаҷаи инкорӣ, **stasis** – рост истодан ва **ānim** – ном таркиб ёфта, мавзеъе мебошад, ки бе мадади касе рост намеистад. Воқеан, шаҳрҳо бо қувваи одамон рост мешавад ва бунёд мегардад. Полионим навъи ойконимҳо буда, аз ҷузъи **poli-** номи шаҳрҳоеро ифода мекунад, ки дар раванди таърих дорои номҳои зиёд буданд: **Александрия, Хучанд, Ленинобод ва боз Хучанд**» [Тағоймуродзода 2023, 123].

Дар асари мавриди таҳқиқ қароргирифта чунин астионимҳоро барои инъикоси воқеаву ҳодисаҳои гуногуни таърихӣ мавриди корбурд қарор гирифтааст: «*Систон, Араб...* [22], *Буст* [45], *Рухад* [17], *Довар* [102], *Кобул* [98], *Бағдод*» [87]. Дар ин мисол астионимҳои **Бусту Рухад, Довару Кобул, Бағдод** ҷиҳати нишон додани идоракунии бағдодиҳо нисбат ба сарзамини Систон омадааст ва дар луғат шарҳи ин астионимҳо ба таври зайл оварда шудааст: «Пас аз он ба се рӯз, ки Касир ибни Солим ба **Бағдод** шуд» [112].

Бағдод [**Baydād**] ин астионим аз ҷузъҳои *baʿa* // *boga* –соҳиб, худо] ва *dātā* (**қонун**) таркиб ёфта, «маънои макони худои адл, додро ифода мекунад. Аз ҷузъҳои *baʿa* ва *dātā* имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ вожаҳои боғ, дод, додгоҳ, додситон, додхоҳ ва амсоли инҳо боқӣ мондааст, ки ҳамаи инҳо ба ҳамон маънои таърихияшон далолат мекунанд» [Тағоймуродзода 2023, 176]. Дар асар

ба ифодаи номи шаҳри бостонии мусулмоннишин омадааст [Каримов 1986, с. 39].

Буст [Bust] ин астионим аз чузъи **буст** [bust – маънои боғ, боғча, гулистон] иборат буда, мансуби забони тоҷикӣ аст ва дар шакли **бӯстон** дар забони муосири тоҷикӣ ба назар мерасад, ки маънои мавзеи сабзу хуррам, гулистон, гулзорро дорост [ФНҚ, 2019, с. 37].

Гардез [Gardez] ин астионим аз чузъҳои **гар//ғар** [gar//ғар – кӯҳ] ва дез // диз // диж [аз daiza // dez // diz // dij – қалъа, ҳисор] таркиб ёфта, мансуби забонҳои шарқии эронӣ, яъне суғдӣ буда, маънои дар доманкӯҳ мавҷуд будани дез//диж, қалъа, ҳисорро ифода мекунад ва баъдан дар асоси ҳамин қалъа номи маҳал шакл мегирад. Ба таври дигар, Гардез номи шаҳрест, ки дар доманаи кӯҳ ё кӯҳдоман воқеъ гардидааст [ФНҚ, 2019, с. 47].

Газнин [γaznin], ин астионим аз чузъҳои **ғазн** [γazn – гачзор, чормағзор] ва пасванди **-ин** [-in – пасванди ифодакунандаи нисбат] таркиб ёфта, мансуби забонҳои шарқии эронӣ, яъне суғдӣ буда, маънои макони чормағзор, пурганҷро ифода мекунад [ФНҚ, 2019, с. 50]. Астионими Газнӣ аз ҳамин вожа шакл гирифтааст.

Дар асари «Таърихи Систон» астиониму полионимҳои зиёде номбар мешаванд ва чиҳати ифодаҳои макон, ходиса, таърих, расму оин, чашнҳои бостонӣ, ибодатгоҳ, илмгоҳ, шоҳнишин, муносибати тичоратӣ, дипломатӣ, чоришавии дарёҳо ва амсоли инҳо омадаанд: «Боз сипоҳ берун кард ва бифиристонд ба **Кеш** [116, 117, 120]. **Бомииён, Балх** [161], **Кухандиз** [161], **Ҳарӣ** [162], **Нишобур, Ҳирот** [167], **Толиқон, Гузконон, Хафшон, Бодгис, Бушанч, Тахористон, Форёб, Балх, Халм, Марвурӯд, Чағониён, Ошчар, Хатлон, Бадахшон**» [16] ва ғайра.

Астионимҳои мазкур (номи шаҳрҳо) аз нигоҳи ҳудуди ҷойгиршавии ҷуғрофӣ чунинанд: Ҳирот, Толиқон, Бомииён, Марвурӯд, Абаршаҳр, «Тахористон, Форёб, Балх, Хулм дар ҳудуди **Хуросони таърихӣ**, яъне Давлати исломии **Афғонистони имрӯза**, Марвурӯд, Чағониён» [123]; **Кеш**, Тирмид дар ҳудуди **Мовароуннаҳри таърихӣ**, яъне **Осиёи Миёна** ва Насо, Абивард, Сараҳс,

Марвишоҳзон, Тӯс, Борсуҳон, Балсам дар ҳудуди **Ҷумҳурии исломии Эрон**, ки дар гузашта бо номи **Порс** (шакли муаррабаш Форс) зикр мегардид, воқеъ будаанд. Ҳоло маънои луғавии чанде аз ин астионимҳоро дар асоси шарҳу маънидоди луғату фарҳангҳо дар поён меоварем:

Астионими **Абаршаҳр** [Abaršahr]-ро Деххудо дар «Луғатнома»-и худ барои ифодаи номи кӯҳани Нишобур омаданаҷ ва қони маъдани пирӯза буданаҷро зикр кардааст [ниг.: ЛД, 1377, Ҷ. 5, 269]. Маънои луғавии ин ҷойном шаҳри боло ё дар баланди воқеъбударо ифода мекунад.

Астионими **Бодғис** [Bādγis, авестой vāiti. gaēsa] – номи таърихии вилояте байни Ҳирот ва Сарахс будааст, ки дар «Авесто» ҳамчун номи кӯҳ низ омадааст. Маънои луғавии ин шаҳр ё астионим **бодхез**, **хушҳаво** ва макони **бодхез** аст, ки дар луғати ҷойномҳо оварда шудаанд.

Астионими **Бухоро** [Buxāgā] дар луғату фарҳангҳо, аз ҷумла дар «Луғати Деххудо» чунин шарҳу тавзеҳ ёфтаанд: «Номи он бино ба ривояте талаффузи муғулии номи эронӣ аст, ки «виҳор» ё «баҳор» бошад ва он [Баҳор] номи муъбади зардуштӣ, ё эронӣ бувад, монанди навбаҳор, ки низ муъбад бувад» [С. 84].

Ҳирот [Hirāt] чун номи астионим дар сарчашмаҳои кӯҳан дар шакли қадимаи **Арейя** [ав. harōiva] зикр гардида, номи вилоятест дар масири дарёи Ҳирарӯд (тахминан дар ҳудуди вилояти Ҳироти Афғонистони кунунӣ) ва, зоҳиран, номи шаҳри Ҳирот аз ин вожа маншаъ гирифтааст: *Ҳирот, Ҳарӣ Гургон [с. 155], Авқ, Ғуру Ҳироту Исфизор ва Неху Фарох, Зириҳ ва қалъаи Барунҷ [255] ва ғайра.*

Дар мисоли боло номи астионими **Нисо** зикр шудааст, ки шакли кӯҳани ин астионим Нисоя [Нисо] [авестой **nisāya-**] буда, мувофиқи нишондоди Авесто, ин сарзамин дар байни Марв ва Балх ҷойгир буда, дар давраҳои қадим ифодакунандаи пойтахти шоҳони Порт будааст. Астионими Нисо дар наздиқиҳои шаҳри Ашқободи пойтахти Туркманистон ҷойгир буд [Мирбобоев 2015, 34].

Астионими **Шош** [Šāš] дар асар чанд маротиба омадааст: Бухоро, Самарқанд, **Шош**, Фарғона, Сурушана, Суғд, Хучанд, Омӯя, Хоразм... [15]. Ҳамин

тавр, «астионими Шош, ки муарраби астионими Чоч аст, дар масири таърихи таҳаввулотӣ азимеро тай карда, дар шаклҳои Чоч [Čāč]>Шош [Šāš]>Чочканд [Čāčkand] > Шошканд [Šāškand]>Тошканд [Tāškand] дар сарчашмаҳои таърихӣ ва ҳуҷҷатҳои расмӣ зикр шудаанду мешаванд» [Тураев, 2013, с. 78].

Астионими **Нишопур** [Nišāpur] чунин маъниҳоро дорост: 1.Номи шаҳрест, ки ба писари шоҳ мансуббуда. Зеро ин ҷойном таърихан аз ҷузъҳои **ni** – поён, **sāh** (аз хšayaθiya) – шоҳ, сарвар ва **pur** (puθra) – писар таркиб ёфта, маънои луғавияш ҷойгоҳи поёни писари шоҳ, шоҳзода, яъне шаҳре, ки шоҳзода дар поён бунёд кардааст. Шаҳре, ки нисбат аз дигар шаҳрҳо дар поён воқеъ аст. Дар асари “Таърихи Систон” ин астионим дар ду шакл – Нишобур ва Нишопур ба мушоҳида расид, ки дар натиҷаи ҳодисаи савтӣ ин шаклҳо пайдо шудаанд: «**Ҳасанаки Нишопурӣ** ба фармони Султон Маҳмуд ба Систон омад ва Азизи Фушанҷиро бар хештан овард лайлату-с-сабти-с-сонӣ мин ҷумодиюлувл¹², андар ин сол ба Қасаба андар омад ва Бӯмансурро маъзул кард ва Азизро ба омилӣ биншонд» [189]. «Ва рӯзгоре ин ҷо бибуд ва Ҳамза ба **Нишобур** шуд ва ин ҷо ҳарб кард бар Алӣ ибни Исо. То Ҳамза ба Хуросон шуд ва боз омад, Абдуллоҳ ибни ал-Аббос ба Баскар берун шуд ва ғоратҳои бисёр кард ва боз ба шаҳр омад. Боз Алӣ ибни Исо писари хешро дигар роҳ – Исоро Систон дод ва Исо то Фароҳ омад ва хирочи ҷабоят кард ва ба Авқ омад ва оммаи мардумонро бисёр он ҷо бикӯшт ва ба шаҳр андар омад, ба дари Карқӯй фуруд омад андар шавволи санаи самонин ва самонина ва миа [яксаду ҳаштоду ҳашт]» [189].

Астионими **Тус** [Tus] дар асари мавриди таҳқиқ ба таври зерин омадааст: «Ба талаби ӯ равед. Чун Рофеъ бидонист, ба биёбони Сарахс бирафт ва Амр аз паси ӯ ба тоҳтан бишуд, Рофеъ сӯйи **Тӯс** фуруд омад ва з-он ҷо ба Нишобур шуд ва ба ҳисор андар шуд» [253]. «Пас чун ба наздикони Нишобур бирасиданд, хабари марғи Ҳорун шуниданд ва дафн кардани ӯ ба **Тӯс** ва бозгаштани сипоҳ ба Бағдод» [189]. «Фазл ибни Сулаймон ат-Тӯсӣ» [489]. Аз ин мисолҳои оварда маълум мешавад, ки астионими **Тӯс** ба сифати яке аз шаҳрҳои кӯҳан ба миқдори 10 маротиба омада, ифодагари ҳаводису

¹² Шаби шанбеи рӯзи дуҷум аз ҷумодиюлаввал.

воқеаҳои муҳими давр аст. Ин астионим дар ду шакл – ҳам ба маънои шаҳр ва ҳам ба маънии таҳаллус истифода гардидааст.

Астионими **Толиқон** [Tāliqān], дар асари мавриди таҳқиқ ҳамчун ҷойноми қисмати шимоли Хуросон зикр шудааст, ки имрӯз низ бо ҳамин унвон дар марзи Афғонистон мавҷуд аст: «...ба Систон андар омад. Ва бирафту ба замини Довар шуд ва Ҷайхониву Толиқонӣ ба як фарсангии замини Довар бо ӯ ҳарб карданд ва Ҷайхонӣ ба ҳазимат бирафту **Толиқонӣ** асир монд, ду шаб гузашта аз муҳаррами санаи салосун ва салосумиа [сесаду се]. Ва Саъдро ба иморӣ андар ба Систон фиристод» [370], Толиқон [12] ва ғайра. Аз мисолҳои оварда маълум мешавад, ки астионими Толиқон низ ба сифати яке аз шаҳрҳои кӯҳан ба миқдори 5 маротиба дар шаклҳои Толиқон ва Толиқонӣ омада, ҳам номи шаҳро ва ҳам номи таҳаллусро ифода кардааст.

Полионими дигар дар «Таърихи Систон» калимаи **Насаф** [Nasaf] зикр мегардад ва ин ҷойном дар шаклҳои **Нахшаб, Насаф, Қаршин, Қаршӣ** то имрӯз тағйири шакл кардааст. Аз ин вожаҳо **Нахшаб** вожаи қадима, **Насаф** муарраби **Нахшаб** ва **Қаршину Қаршӣ** вожаи муғулий буда, ба маънои диж, қалъа далолат мекунад. Маънои дигари вожаи қаршӣ муқобил аст ва дар байни мардуми тоҷик ифодаи қаршӣ қудо ба маънои додугирифтӣ ҳам духтар ва писар аз ҳар ду тараф истифода мешавад: «Тирмиз, Насо, Абивард, Сарахс, Марвишоҳчон, Тӯс, Борсуҳон, Балсам, Аҳрун, **Насаф**» [8].

Номи мавзеи Кеш чун астионим дар асар ба миқдори 13 бор омадааст: «Муҳаммад Иброҳими Қавсӣ омад бо гурӯҳе бузург ва Солеҳ бар роҳи Кеш бо андак мардум бирафт ва дергоҳ он ҷо бибуд, то гурӯҳе аз ҳазиматиён бар ӯ чамъ шуданд» [201]. Мурағтиби «Фарҳанги Ҷаҳонӣ» ҷойноми Кешро чунин шарҳу эзоҳ додааст: «Кеш – шаҳре аст ба Мовароуннаҳр наздики Самарқанд, ки дар ин замон ӯро Шаҳрисабз хонанд ва рӯчу ба Кеш шуд. Дар ҷойи дигар номи ҷазира зикр шудааст» [ФҶ 1992, с. 89].

Ҳамчунин, дар хусуси калимаи **Исбиҷоб** [Isbijāb] [с.35] дар асар суҳан рафтааст ва танҳо номбар мешавад. Калимаи Исбиҷоб дар «Худуд-ул-олам» чунин маънидод кардааст: «Исбиҷоб ноҳияте аст ба Мовароуннаҳр, ба сарҳад

миёни мусалмонон ва кофирон. Чойи бузурге аст ва ободон. Ба сарҳади Туркистон аст ва ҳар чизе, ки аз ҳамаи Туркистон хезад он чо афтад ва андар вай шаҳрҳо ва ноҳияҳо ва рустоҳо бисёр аст ва аз вай зар хезад ва гӯсфанд. Қасабаи ин ноҳияро низ исбиҷоб хонанд. Шаҳри бузургу бонемате аст. Ва аз шаҳрҳои вай **Сонекаш, Бадҳагас, Сатканд** ва қабилаи турконаш низ бад-он чо бошанд» [Худуд-ул-олам 1983, с. 69]. Дар «Таърихи муғул» бо чунин шарҳ омадааст: «Исбиҷоб – чойи султон ноҳияи Исбиҷоб аст ва бо хостаи бисёр аст ва маъдани бозаргонони ҳамаи чаҳон аст» [ФЗТ, 1969, с. 789].

Чойноми **Самарқанд** [Samarqand] барои ифодаи номи шаҳр ба қатори полионимҳо мансуб буда, аз замони қадим ин тараф дорои номи зиёде, чун: *Asmarakanta*, *Marakanta* ва амсоли инҳо зикр гардида, дар асар дар шакли Самарқанд ифода ёфтааст [с.35]. Муҳаққиқи эронӣ Алиакбари Деххудо дар «Луғатнома»-и худ доир ба Самарқанд чунин ибрози андеша кардааст: «Самарқанд мансуби забони паҳлавӣ [Самарқанд], юнонӣ [Марқанда]...» [Луғати Деххудо]. Муҳаққиқ Ҳ. Мачидов ин чойномро чунин шарҳ додааст: «Шакли бостонии Самарқанд **Asmarakanta** буда, аз ҷузъҳои **Asmara** – санг ва **kanta** – шаҳр иборат буда, маънои шаҳри сангинро дорад» [Мачидов, 2007, 124].

Дар баҳши топонимия номи шаҳру шаҳракро бо унвони астионимҳо ва бар ифодаи як шаҳр чандин ном омада бошад, онро полионимия шарҳу тавзеҳ медиҳад. Полионимия як навъи ойконимҳо буда, аз ҷузъи **poli-** бисёр ва **onumiya** –ном таркиб ёфта, номи шаҳрҳоеро ифода мекунад, ки дар раванди таърих дорои номҳои зиёд буданд: *Александрия, Хуҷанд, Ленинобод ва боз Хуҷанд; Чоч, Шош, Чочканд, Шошканд, Тошканд; Тармадо, Тирмид, Тирмиз, Термиз, Нишопур, Ҳирот ва ғайра*. Дар асари мавриди таҳқиқ қарор гирифта номи шаҳрҳои оварда мешавад, ки на ба қатори астионимҳо, балки ба гурӯҳи полионимҳо мансубанд: «*Марвурӯд, Чағониён, Абаршаҳр, Бухоро, Самарқанд, Шош, Сурушана, Хуҷанд, Кеш, Тирмиз, Аҳорун, Насаф*» ва ғайра [32]. «*Хуҷанд, Омӯя, Хоразм, Кеш, Исбиҷоб, Тирмиз, Насо, Абивард, Сарахс, Марвишоҳҷон, Тӯс, Борсуҳон, Балсам, Аҳрун, Насаф*» [15].

Ҳамин тавр, астионимҳои асари «Таърихи Систон» барои ифодаҳои макон, ходиса, таърих, расму оин, чашнҳои бостонӣ, ибодатгоҳ, илмгоҳ, шоҳнишин, муносибати тичоратӣ, дипломатӣ, чоришавии дарёҳо ва амсоли инҳо омада, аз нигоҳи мансубияти забонӣ бештари астионимҳо ба забонҳои эронии ҳам шарқӣ (асосан суғдӣ) ва ҳам ғарбӣ (асосан тоҷикӣ) мутааллиқанд.

2.2.2. Комонимҳо

Тавре маълум аст, ки комоним навъи ойконимҳо буда, аз чузъҳои **kāmā** – «деҳа», «шаҳрча», «макон» ва **ānām** – «ном» таркиб ёфта, маънои маҷмуи номи деҳаву деҳкадаҳоро дорад. Дар асари «Таърихи Систон» номи деҳаҳое мавриди қорбурд қарор гирифтаанд, ки дар ҳудуди онҳо чандин воқеаву ҳодисаҳои таърихӣ рӯй додаанд ё чун макони ягон воқеаву ҳодиса қарор гирифтаанд. Мувофиқи баррасиву таҳлил маълум гардид, ки дар асар номи деҳаҳо бо ду мафҳум, яъне «деҳ» ва «расотик» зикр гардида, бо мафҳуми «Расотиқи Систон» низ зикр шудаанд.

Гуфтан ҷои аст, ки дар фарҳангҳо мафҳуми **деҳ** ва **русто** чунин шарҳу эзоҳ ёфтаанд. Аз ҷумла дар яке аз фарҳангҳои тафсири вожаи **деҳ** // **деҳа** бо чунин маъноҳояш оварда шудааст: «Деҳ қишлоқ, қария. Нонаш аз гандуме, ки шеҳнаи шаҳр, аз фақирони деҳ гирифта ба қаҳр. Ҷомӣ. Моли ғоратзада аз ҳокими деҳ бояд ҷуст, Гургро нест гунаҳ, ҷурми шубон хоҳад буд. Сайидо [ФЗТ, 1969, Ҷ. 1., с. 365]. Гунаи ин вожа **деҳа** будааст: Фалак ба қомати пири хамида мемонад, Ҷаҳон ба **деҳаи** торочдида мемонад. Сайидо [ФЗТ 1969, Ҷ. 1., с. 365]. Вожаи **деҳ** дар таркиби чунин вожаҳои зиёд меояд: деҳгон ва муаррабаш деҳқон; деҳистон [1. қишлоқҷойҳо, ободонӣ, ҷойи аҳолинишин. Маънои якуми деҳистон ба маънои нуқоти аҳолинишин: Адолатқунон бар деҳистону дашт, Ба ҳинҷори бозоргон мегузашт [Ҳотифӣ] ва маънои дувуми он номи қадимии шаҳри Астаробод будааст [ФЗТ, 1969, Ҷ. 1., с. 365]. Вожаи дигар бо иштироки калимаи **деҳ** **деҳлез** ва **деҳлеза** аст, ки гунаи ин вожаҳо **дахлез** [даромадгоҳ, мадҳал; хонаи хурде, ки аксар дар он ҷо пайгаҳу обреза воқеъ буда, аз он ба хонаи калон мебароянд, 2. роҳрави болопӯши мобайни дарвозаву дари

хона] ва **дахлеза** [1. ниг.: дахлез; 2. даромадгоҳи тангнои дара). Вожаи дигар **дехнишин** [касе, ки дар деҳа зиндагонӣ мекунад, деҳотӣ, қишлоқӣ, рустой], **деҳодех** [хаёху, ғалоғула [дар вақти чанг]], **деххудо** [арбоби деҳ, оқсақоли деҳ; молик ва соҳиби деҳ: Накӯӣ кун имсол, чун деҳ турост, Ки соли дигар дигаре деххудост. Саъдӣ], **деххудованд** [1. арбоби деҳ; 2. маҷ.: сардор; соҳиб, молик: Боз пурсид: Ин диёр кучост? Деҳхудованди ин диёр кучост? [Низомӣ]], **деҳқон** [муарраби деҳгон, 1. кашоварз, зорей: Деҳқон ба сахаргоҳон, к-аз хона биёяд, На ҳеч биёромаду на ҳеч бипояд [Манучехрӣ]; 2. молики замин, заминдор; арбоби деҳ, деххудо: Деҳқонон ва тавонгарон аз ин вилоят бигурехтанд ва ба Туркистону Тироз шаҳре бино карданд [«Таърихи Наршаҳӣ»; 3. ачам, форсу тоҷик: На деҳқон, на турку на тозӣ бувад, Суханҳо ба кирдори бозӣ бувад. [Фирдавсӣ]; 4. маҷ. қиссагӯӣ; таърихдон: Зи гуфтори деҳқон кунун достон, Бипайвандам аз гуфтаи бостон [Фирдавсӣ]; **деҳқонписар** деҳқонзода: Деҳқонписареро ёфтанд бар он сурат, ки ҳақимон гуфта буданд... [Саъдӣ]] [ФЗТ, 1969, Ҷ. 1., с. 365]. Вожаи **русто** // **рустой** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо чунин маъноҳояш оварда шудааст: «**Русто** ,қолшиқ ,аҳед ,ҳед قاتسور **рустой** д ик но ,йқолшиқ ,йтоҳед ي قاتسور ар деҳ зиндагӣ мекунад], **рустоқ** илқаш قاتسور муарраби **русто** // **рӯсто**» [ФЗТ, 1969, Ҷ. 2, с. 187]. Шакли қадимаи ин вожа дар забони порсии бостон **dahyuna** буда, ба маънои кишварҳо далолат мекунад. Решаи ин калима дар забони порсии бостон **dah** // **deh** буда, вожаи деҳи ҳозира аз ҳамин реша боқӣ мондааст [Каримов, 1979, с.34]. Дар асари мавриди таҳқиқ чунин деҳаву рустоҳо мавриди қорбурд қарор гирифтаанд: «*Расотиқи Систон инҳоянд: Пол, Савкан, Тоқ, Қавс* [с. 35], ки дар худуди худӣ шаҳри Систон ҷойгиранд ва дигар рустоҳо ба монанди **Масав: Ҳам ба Фароҳ деҳе, ки Масав гӯянд**» [с. 29], номбар шудаанд.

Калимаи «**Пол**» дар луғат ба ду маънӣ зикр шудааст: **1. Пол** – ресмоне аст ва аз зини марқаб аст, полидум, яъне расане, ки дар думи асп кунанд [**Фарҳанги Рашидӣ**]. **2. Пол** – қарияе аст ба яке фарсанг миёнаи чануб ва машриқи Гулаҳдор ва дар қадим қасабаи Гулаҳдор буд [Деҳхудо, Луғатнома, Ҷ. 7, С. 354]. Ва расотиқи Систон: Пол... [с. 35].

Калимаи «**Савкан**» дар «Луғатномаи Деҳхудо» ба шакли «**Савк**» омадааст. **Савк** – деҳе аст аз деҳистони моли Асад, баҳше аз шаҳристони Хуррамобод. Дорои

140 тан сокин. Оби он аз чашмаҳо аст. Шуғли аҳолии он зироат ва гулдорӣ аст [Деххудо, Луғатнома, Ҷ. 7, С. 620]. Ва расотиқи Систон: **Савкан...** [с. 35].

Вожаи «**Тоқ**» ба бисёр маъниҳо шарҳ ёфтааст: **Тоқ** – 1. Саҳифаи камоншакли куббадор [дар қасрҳо, кӯпрукҳо ва ғ.], 2. Равоқ, айвон. 3. Маҷозии ҳар чизи камоншакл, монанди абрӯ, камон, мехроб...; 4. Тоқча, раф, 5. маҷ. Баландӣ, иртифоъ. **Тоқ II** – фард, танҳо: Гуфт: Ҳар розе нашоҷд боз гуфт, Чуфт тоқ ояд гаҳе, гаҳ **тоқ** чуфт [Румӣ]; **Тоқ III** – чомаи рупӯш. Чомае, ки аз болои дигар либосҳо мепӯшанд. Бурун омаду **тоқу** дастори хеш, Ба икрому лутфаш фиристод пеш [Саъдӣ]. [ФЗТ, 1969, Ҷ. 2. С. 374-375]. Ва расотиқи Систон: **Тоқ...** [с. 35]. Дар «Бурҳони қотей» ба дигар маъни шарҳ ёфтааст: **Тоқ** бар вазн, ба маънии тоғ аст ва он ҳезуме бошад, ки аз он оташи он бисёр бимонад. Ва ба арабӣ «ғизо» гӯянд. Инчунин, номи қалъаест аз қалъаҳои Систон ва тухми мурғонро низ гӯянд [Ғиёс-ул-луғот, 1987, Ҷ. 1. С. 266-267]. Калимаи «**Қавс**» дар луғат ба маънии «**камон, қисме аз доира**», **2. нуч**. Номи бурчи нӯҳум аз дувоздаҳ бурчи фалак: Қавс агар аз тир дарзад девро, Далв пуроб аст зарбу мев (а) ро [Румӣ] [ФЗТ, 1969, Ҷ. 2. С. 663]. Дар дигар луғатҳо ҳам ба ҳамин маънӣ омадааст: «**Қавс** – бурҷе аст аз осмон [Аз «Мунтаҳал араб»]. Номи бурчи нӯҳум аст аз бурчи дувоздаҳгона [Аз «Фарҳанги Низом»]. Қавс ба маънии «Кужпӯшт» ва «Кужпушт шудан» ҳам омадааст [Мунтаҳал араб]. Ва расотиқи Систон: Қавс... [с. 35].

Дар «Таърихи Систон» номи дигари деҳу деҳкадаҳо низ, ки бо мафҳуми «русто» ва ё расотик зикр ёфтаанд ва берун аз ҳудуди Систон воқеанд, мавриди истифода қарор гирифтаанд: Золиқ, Зузан, Камар, Зухайр, Кӯлморӯд, Кӯҳа (Кӯҳак. Азкӯҳ), Қарнин, Моижнобод (Моизнобод), Морҷӯя (Моргӯ), Ноширӯд, Обур, Пӯлон, Ринда (Риндон), Хорбор, Ҳабак ва Бабак, Ҳалофобод (Ҳалафобод), Чобия [с. 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364].

Комоними «**Золиқ**» дар луғат ба ин маъноҳо омадааст: **Золиқ** – муъарраби Зол аст ва ручуъ ба золи Зар шуд. **Золиқ** – рустоқ ё қалъае будааст дар Сичистон [Систон]. Ёкут дар бораи ин калима чунин мегӯяд: «**Золиқ** рустоқе аст бузург дар Сичистон [Систон], муштамил ба қасрҳо ва қалъаҳо ва Рабеъ ибни Карез онро гирифт ва 10 ҳазор тан аҳолии онро ба бардагӣ гирифт [Аз Ал-маъҷам-ул-булдон], [Деххудо, Ҷ. 26, 540]: **Зузан** номи русто ва шаҳри марказии он дар вилояти Кӯҳистон аст [с. 358].

Дар ин мисол комоними **Зузан** оварда шудааст ва шарҳи он дар луғатҳо чунин аст: «**Зузан** – шаҳри зебест аст миёни Ҳироту Нишопур [Аз Ансоби Самъонӣ]. Вилояте аст [9]. Дехест аст дар вилояти Хуросон. Шаҳре аст дар Хуросон мобайни Ҳирот ва Нишопур [Деххудо, 249].

Калимаи «**Камир**» дар луғат ба маънии «деҳест аст, аз деҳистони шаҳристон, ки дар баҳши Тарҳони Хуррамобод воқеъ аст ва 240 тан сокин дорад ва мардумонаш чодарнишин ҳастанд» [Деххудо, Ҷ. 47, 645].

Вожаи «**Зухайр**» дар луғат ба чанд маънӣ омадааст: 1. **Зухайр** – шукуфадор ва пуршукуфа [9], [34]. 2. **Зухайр** – лоғарӣ бавоситаи беморӣ, ғамнок ва дилгир. 3. **Зухайр** – номи паҳлавони Эронӣ [Деххудо, Ҷ.26, 560].

Дар маводи асар калимаи «**Кӯлморӯд**» ҳамчун рустоқ [деҳа] ифода ёфтааст ва шояд мо онро аз ҷиҳати зоҳириаш «рӯд» ё худ «кӯл» гӯем, вале ин тавр набуда, ҷузъи кӯл на ба маънои мавзеи обӣ, балки ба маънии пушта, талу теппа меояд ва маънои ин ҷойном аз баландӣ омадани рӯд аст. Ҷумлаи зикршуда ба мо хабар медиҳад, ки ана ҳамин ҷанбаҳои дарёфти маънии калима, яъне шинохтани аломатҳои зоҳирию ботинии он барои ба мақсад расидани муаллиф ва ҳадафи аслии худро дарёфтани вай мусоидат мекунад. Муҳаққиқ хангоми таҳлилу баррасии ин қабил калимаҳо бояд дақиқкорона назар намояд. Унсури «**Кӯҳак**» дар луғатҳо ба ҳамин шакл ба назар намерасад, ба ҷуз дар «Фарҳанги ҷуғрофиёни Эрон»: **Кӯҳак**–аз деҳистонҳои ҷаҳоргонаи баҳши марказии шаҳристони Саровон, ки аз си ободи ташкил шудааст ва 1000 тан сокин дорад [ФҶЭ, Ҷ. 8].

Дар бораи калимаи **Қарнин** дар «Таърихи Систон» чунин шарҳ аст: Ҷарвоткан, **Қарнин**, Хош, Нишак, Савофӣ... [15], Сарчашмаҳои дигар оид ба ин калима низ маълумот додаанд. Аҳмад бинни Суҳал Балхӣ гӯяд: «Он шаҳри кӯҷаке аст ва дорои деҳаҳост. Дар тарафи чапи Кис воқеъ аст ва масофати он аз Сарӯр ду фарсанг аст. Саффориён, ки бар Форс ва Хуросон ва Кирмон ғалаба карданд, аз ин шаҳранд. Қарнин [Зул] рӯчуъ ба Зулқарнайн шуд.Лақаби Искандари Македонӣ»[Деххудо, 485].

Ба андешаи мо, бисёре аз номи расотиқ (ҷамъи рустоҳо) ҳамноми шаҳри худ шудаанд ва бо ҳамон ном зикр мешаванд, чунки рустои ҳамон шаҳр ба ҳисоб мераванд. Аз рӯйи маводи асар калимаҳои «Равин ва Ҷӯл»-ро мо ба ноҳия нисбат

додем. Дар баъзе фарҳангҳо ҳамчун деҳа ё шаҳр низ ёд шудаанд, аммо зиёдтар ба маънии ноҳия омадаанд, аз ин рӯ, мо онҳоро ба ин гурӯҳ дохил намудем: «...ноҳияти Равин ва Чӯл, кӯҳи Дамованд, Даччол, Заҳҳок, Исо (а), Хусайн Алӣ ибни Абитолиб, ҳадиси Даччол» [15]. Ба пиндори мо, чумлаи зайл ҳам ҳамон вожаҳо «Равин ва Чӯл»-ро дар назар дорад.

Дар «Бурҳони котеъ» вожаи «**Чӯл**» бо чунин тавзеҳ баён шудааст: «**Чӯл** бар вазни «гул», биёбон ва ҷои холӣ аз одамро гӯянд; ва ба маънии хом ва хамида ҳам омадааст; ва ба ин маъно, ба фатҳи аввал (яъне ҷавл) низ гуфтаанд; ва ба замми аввал ва сонии маҷҳул, олотӣ таносул бошад [Ғиёс 1988, 360].

Доир ба ҷойноми «**Равин**» дар «Луғатномаи Деҳхудо» чунин шарҳ вучуд дорад: «**Равин** – бино ба навиштаи муаллифи «Таърихи Систон» аз навоҳии Систон будааст, вале маҳалли дақиқи онро маълум накардааст [Аз шарҳи Алӣ Акбари Деҳхудо]. Ин ҷойном ё комоним аз нигоҳи сохт чунин аст: **рав** (асоси замони ҳозираи феъл) ва **-ин** (пасванди **-ин// -гин** сифатсоз аст).

Дар асар мавриди таҳқиқ қарор гирифтани як гурӯҳи муайяни ҷойномҳои ба комонимҳо мутааллиқ бударо номи оташгоҳҳо фаро мегиранд, ки **яке аз он** оташгоҳҳо оташгоҳи давраи Сосониён «**Оташгоҳи Каркӯй**» мебошад, ки чун мавзеи таърихӣ дар асар ифода ёфтааст: Дар ин ҷо Каркӯй номи мавзеъ аст ва ишора ба он мекунад, ки дар ҳамин мавзеъ замоне оташкада мавҷуд будааст ва дар он ҷо пайравони оини зардуштӣ ибдат мекарданд. Вақти ибодат аз яздони пок барои ризку рӯзии худ баракат талаб мекарданд, фаровонии зиндагиро орзу мекарданд, ки ин анъанаҳо имрӯз низ пойбарҷост. Ҷойноми Каркӯя аз ҷиҳати шакл мураккабсохт буда, аз решаҳои **kar-**шакли тағйирёфтаи **kaufa** – **koh-kuh** аст ва **kuya** – самт, тарафро дошта, маънои ин ҷойном мавзеи кӯҳӣ, яъне кӯҳдоманро ифода мекунад.

Дар асар ҳамчунин бар ифодаи ҷузъҳои деҳаву деҳкадаҳо ва рустоҳо қалъаву ҳисор, дижу диҷакҳоро дохил кардан мумкин аст. Аз чумла дар «Таърихи Систон» чунин номи дижу диз мавриди корбурд қарор доранд: *қалъаҳои Арк [23], Кӯҳаж [172] Бурунч [316], қалъаи Дара [315]* ёдоварӣ шудаанд: «Бар вай кутволи **қалъаи Бурунч** буд, қалъа бигрифт ва ҷанг мекард. Амир Мавдуд аз Қавқа бар вай буд. Дари қалъа шуданд ҳар ду, қариб се моҳ он ҷо буданд, то ба сулҳ фуруд омаданд [ва] қалъа бар

дасти Амир Баҳоуддавла карданд» [с. 278]. «Омадани Алоуддин аз дараи Каз ба шумораи Систон каррати аввал дар соли шашсаду сиву нӯҳ ва расми қалон ва қабчӯр ниҳодан ва хароб кардан қалъаи Испаҳбадро амир Тамғочӣ ва Малик Маҷдуддини Қолиюнӣ дар ғурраи моҳи муҳаррами соли шашсаду чихил» [397].

«**Арк**» дар луғат ба маънии «қалъаи амир ё ҳокимнишин дар даруни ҳисори шаҳр» омадааст: ... Аз хайма баромада... худро ба арки Ҳисор расонид «Таърихи Фаришта». Ба дарвозаи арки Бухоро бераҳмона ва бешармона ҳафтаду панҷ чӯб таъзир карданд [**Садри Зиё**] [32, 84]. Дар «Бурҳони қотей» ҳамин калима (Арк) ба дигар шакл, яъне «**Арг**» омадааст: **Арг** қалъаи кӯчаке бошад,... ки офтоб бошад; ва ба фатҳи аввал ва сонӣ (яъне **араг**) ресмоне бошад, ки гоҳе бар дарахт овозанд ва бар он нишинанд ва дар ҳаво оянду раванд ва гоҳе бар пойи асп ва астар банданд ва дар алафзорҳо сар диҳанд, то бичаранд; ва ба ин маънӣ ба замми аввал ва сонӣ (яъне **уруг**) машҳур аст [9, 81]. Инчунин номи қалъаи дигар, бо номи «**қалъаи Кӯҳаж**» 1 маротиба дар асар истифода гардидааст: *қалъаи Кӯҳаж* [с. 172].

Ба назари мо қалъае, ки дар ҷумлаҳои боло зикр шуд, яке аз қалъаи арзишманд дар замони арабҳо ба шумор мерафт, ки миёни онҳо барои забти ин қалъа ҷангҳои хунин мегузашт, ки манзур **қалъаи Кӯҳаж** мебошад.

Ҳамин тавр, комонимҳои асари «Таърихи Систон» бар ифодаҳои макон, ҳодиса, таърих, расму оин, ҷашнҳои бостонӣ, ибодатгоҳ, илмгоҳ, амалиёти кишоварзӣ, ҷоришавии дарёҳо ва амсоли инҳо омадаанд. Аз нигоҳи мансубияти забонӣ комонимҳо, асосан, мутааллиқи забонҳои эронии ҳам шарқӣ (асосан суғдӣ) ва ҳам ғарбианд.

2.2.3. Гидронимҳо

Гидронимия аз калимаи юнонӣ **hidro** – «об» гирифта шудааст ва дар маҷмуъ номи мавзӯҳои обиро мефаҳмонад. Гидроним номи мавзӯҳои ҷуғрофӣ ба об мансуб мебошад, яъне [дарё, баҳр, ҳавз, чашма, шар-шара, рӯд ва ғ.] ба ин гурӯҳ дохил мешаванд. Гидронимҳо фарогири вижагиҳои забонӣ, таърихӣ ва ҷуғрофианд. Як дарё ё баҳр ё ин ки чашма, кӯл, ҳавз, хангоми аз як

замон ба замони дигар гузаштанаш номи худро чандин маротиба табдилу тағйир медиҳад. Азбаски гидронимҳо як бахши топонимия шинохта шудаанд, ба ин масъала бисёре аз олимон, муҳаққиқони забоншинос фикру андешаҳои худро дар мақола, рисола ва асарҳои худ баён намудаанд [ниг.: Алимӣ, 1996, Офаридоев, 2001, Ҳомидов, 2014, 2018].

Мавзеи обӣ ё гидронимҳои асар вобаста ба мазмуну мундариҷаашон боз ба чандин зергурӯҳ дастабандӣ мешаванд: потамонимия (номи дарёҳо), лимнонимия (номи ҳавзу кӯлҳо), номи сангобҳо (мавзёҳои обие, ки дар соҳилҳо ва сатҳи онҳо сангҳои хурду калон вучуд доранд), номи чашмаҳо, чӯйю чӯйборҳо, нахру рӯдакҳо. Гидронимҳои асари «Таърихи Систон»-ро ба чунин зергурӯҳҳо таъсиф кардан мумкин аст:

-Номи дарёҳо [потатопонимҳо]. Дар асари мавриди таҳқиқ номи хеле ками дарёҳо номбар шуда, рӯдҳо зиёдтар ба назар мерасанд ва бештари онҳо ифодагари шаҳри ҳамноми худ гардидаанд. Дар забоншиносӣ номи дарёҳоро бо истилоҳи «потамонимия» ифода мекунанд. Ҳамин тавр, дар «Таърихи Систон» чанд номи дарё зикр шудааст: «**дарёи Муҳит, дарёи Сурхон, дарёи Ҳирманд**» [67] ва ғайра, ки дар қолаби ибора-гидроним ифода ёфтаанд.

Гидроними **Дарёи Муҳит** дар шакли ибора-гидроним омада, ба маънои дарёи бузург дар асар зикр гардидааст: «...ва ҳадди Шарқ ақсои Кашмир аст, то ба лаби **дарёи Муҳит** ва аз сӯйи Ғарб з-он сӯйи Сипиҳ ба даҳ фарсанг ба миёнаи кӯҳҳо ҳад пайдо кардаст, бар канори кӯҳ» [с. 39]. Дар луғат калимаи «Муҳит» чунин тавзеҳ ёфтааст: «Муҳит 1. исми фоил аз ихота, фарогиранда, даргиранда ва ихотақунанда буда, дар форсӣ бар саллаи «бар» мустаъмал аст, яъне «муҳити бар» (дарбаргиранда); 2. номи аз номҳои Худованд, хатте, ки ихота дорад ба сатҳи доира, пиромуни мақбули марказ; 3. Маҳдуда, фазо, муҳити ҳаво-фазо, матоъ, огоҳбар, доно, воқиф. 3. Дарёе шӯр, ки тамоми заминро ихота кардааст, дарёе, ки гирдогирди ҷаҳонро фурӯ гирифтааст; дарёи бузург, укёнус, ручуъ ба «укёнус» шуд. Оби муҳит, дарёи бузург, укёнус, баҳри Муҳит, Муҳити Ҳинд укёнуси Ҳинд ва он дар қадим ҳадди чануби Эрон буд [Деххудо, 620].

Гидроними **Дарёи Сурхон** номи дарёи дигар дар асари мавриди таҳқиқ омадааст: **Дарёи Сурхон** дарёест дар наздикии шаҳри Тирмиз [Тирмиз] [с. 360]. Дар ҳақиқат, дарёи Сурхон имрӯз низ аз ҳудуди шаҳри Тирмиз чорӣ мешавад ва номи Сурхондарёро дорад, ки номи пешинааш Чағонрӯд аст.

-Номи рӯдҳо, яъне потатопонимҳо: **Чайхун** [с.207], **Рӯди Таъом** [109], **Рӯди Ҳирманд**, **Хошрӯд**, **Фарохрӯд**, **Хушкрӯд**, **Харутрӯд** [с.28], **Бакрӯд** [с. 35], **Нук**, **Нишак**, **Сипах**, **Имомуссирот** [с. 35], **Каркӯй**, **Навчурд** [с. 35], **Майсун** [с. 35] ва ғайра. Тавре дар «Таърихи Систон» оварда шудааст: «Ва дигар он аст ва кунун пайдост, ки рӯди Ҳирманд ва Рухадрӯд ва Хошрӯд ва Фарох рӯд ва Хушкрӯд ва Харутрӯд ва даштҳо ва кӯҳҳо аз ҳамаи атрофи Систон ва аз ҳазор фарсанг ҳама ба Зирех ояд ва яке сӯроҳ аст...» [42]. «Он чо бибуданд, то ҳаво хуш шуд ва ба **Чайхун** бигзаштанд шаби одина, салхи¹³ рабеъулохири санаи хамсун ва самонина ва миатай [дусаду ҳаштоду панҷ]» [с. 255]. Номи дарёи Чайхун, ки номи арабии дарёи Ому аст, дар асар 3 маротиба истифода гардидааст. Шакли Ому дар асар дучор нашуд ва шакли юнониташ Окс ҳам дида нашуд. Гидроними **Чайхун** [Jayhun] дар луғат ба маънии «рӯд, рӯдхона» омадааст. Аз «Таърихи Систон»: «Аҳмад бин Исмоилро ду ғулом аз они вай лаби Чайхун бикӯштанд, ба таълими Бӯбакри Дабир ҳашт рӯз боқӣ аз ҷумодиюлохири санаи ихдо ва салосумиа [сесаду як]» [304]. «...ки аз лаби оби Чайхун гузорда омаданд ва Хуросон бигрифтанд, ҳама ёд кард ва бисёр итоб кард» [379]. Деххудо, ин калимаро дар луғатномаи худ чунин шарҳ медиҳад: Чайхун, Чайхон, Ҷохон, Ҷаҳон. Рӯде аст дар Шом. Ручуъ ба «Чайхон» шуд. Чайхун – наҳри Балх, ки ба Хоразм мутеъ мешуд. Омӯя – обе аст миёни Хуросон ва Мовароуннаҳр, наздики Балх. Рӯди бузурги Туркистон, ки аз фалоти Помир сарчашма гирифта, пас аз машруб кардан вориди дарёи Орал (Арал ё Хоразм) мешуд. Чайхун – номи яке аз шуарои бузург, Муҳаммади Яздӣ Точ [Деххудо, 186-187].

-Номи бандарҳо. Вожаи **бандар** дар луғатҳо чунин шарҳ ёфтааст: «**Бандар** 1. маҳалли тичорат, чойи омадурафти туччор ва корвонҳои савдо; 2. чойи чамъ омадани киштиҳои тичоратӣ ва ғайра, дар канори дарё ва баҳр,

¹³ *Салх* – охири моҳ, *Ҷурра* – аввали моҳ.

лангаргоҳи киштӣ дар канораи дарё ва баҳр аст» [ФТЗТ 2008, Ҷ. 1. 116]. Дар «Таърихи Систон» танҳо номи як бандар зикр шудааст: «Ҳама шаб ба дарё андар киштӣ ҳамегашт, то бомдод ба **лаби Сайроф** буданд» [с. 233]. Номи бандари Сайроф дар асар се маротиба истифода гардидааст ва барои ифодаи воқеаҳои муҳим омадааст.

-Номи чашмаҳо. Дар асари «Таърихи Систон» чанд номи чашма зикр гардидааст, ки ба маънии «ибтидои дарёю дарёчаҳо» маънидод мешавад. Аз рӯйи маводи асар мо танҳо номи як чашмаро пайдо намудем: **Чашмаи Самур**. Дар пояи ин гидроним дар асар номи «деҳа», «ҳисор», «қалъа» ва ниҳоят «одамон» низ ифода гардидааст, вале аз он ки ӯ дар аввали китоб ҳамчун номи чашма ва ба таври алоҳида оварда шудааст, онро метавон мансуби ин гурӯҳ донист. Чунончи дар матни асари «Таърихи Систон» аён мешавад, ки ин гидроним бар ифодаи чашма омадааст: **Чашмаи Самур** [с. 29]. Дар фарҳангҳои калимаи Самур чунин тавзеҳ ёфтааст: **Самур** [Samur] 1. Ҳайвони монанд ба рӯбоҳ, ки пӯсти сурхи моил ба сиёҳӣ дорад; 2. Пӯсти самур, ки аз он пӯстин медӯзанд; пӯстини пӯсти самур [ФЗТ, 1969, Ҷ.2. с.186]. Дар «Фарҳанги форсӣ»-и Амид калимаи **Самур** ба ин маъно омадааст: **Самур** дар паҳлавӣ шакли samār-ро дорад. Ҷонваре аст гӯштхӯр шабеҳи рӯбоҳ, аммо кӯчактар аз он, баданаш борик ва кашида, бо пойҳои кӯтоҳ, пӯшташ нарму латиф ва ба ранги сурх моил, ба сиёҳӣ ё хокистарӣ, ӯро барои пӯшташ шикор мекунанд ва пӯшташро барои сохтани дасткаш ва астар либос ба кор мебаранд, ба арабӣ «самур» мегӯянд чамъи он «самомир» аст [Амид, 1462]. Пас маълум мешавад, ки ин калима дар сарчашмаҳо ба ду маънӣ: «чашма» ва «ҷонвари гӯштхӯр» омадааст.

Номи ҷӯйҳо. Ҷӯй ва ҷӯйборҳо як ҷузъи фарқкунандаи гидронимияи «Таърихи Систон» ба ҳисоб мераванд. Ҳангоми ҷамъоварии мавод аз китоб пай бурдем, ки дар шаҳри Систон ҷӯйҳои буданд, вале аксарияти онҳо бо сабаби наздик будан ба росотик (русто, деҳа) номи ҳамон деҳаро гирифтаанд ва ҳамон тавр зикр шудаанд. Вобаста ба замон ва пешрафти забону ҷомеа номҳои қадимаи бисёре аз онҳо аз байн рафта, танҳо дар луғат ва фарҳангҳои қадима

маънои онҳоро дарёфт мекунем. Дар «Таърихи Сиситон» чунин номҳои ҷӯйҳо номбар шудаанд: Ҷӯйи Кӯҳан [с. 35], Жолиқ [с. 35], , Ҷавсам [с. 35], Наҳижкан [с. 35].

Номи кӯл ва ҳавзҳо. Номи ҳавзу кӯлҳоро дар илми топонимика бо истилоҳи «лимнонимия» ёдрас мекунанд. Дар «Таърихи Систон» танҳо номи як кӯл зикр мешавад: «**Кӯли Зирех:** Зирех номи кӯлест дар шаҳри Систон» [с. 358]. «**Фарохрӯд** дар наздикии Чувайн воқеъ будааст» [16]. «Рӯди Ҳирманду Рухадрӯду Хошрӯду Фарохрӯду Хушкрӯду... ҳеҷ кас надонад, ки кучо шавад, магар Худои таъоло ва тақаддас» [с. 28]. Инчунин ҳавзе, бо номи **Ҳавзи аъзам** омадааст: «*ӯро наздики Ҳавзи аъзам бурд*» [с. 43].

Номи обанбор. Дар асар чанд гидроним мавҷуд аст, ки ба гурӯҳи обанбор мутааллиқ аст. Аз ҷумла, дар «Таърихи Систон» обанборе бо номи Бирка зикр шудааст: «**Ибни Даҳаштӣ**... замини ҳамебаромад» (с. 28-29). «Бирка сардоба, ҳавза...» [с. 28]. Дар луғат чунин шарҳ ёфтааст: Бирка 1. Сардоба, обанбори рӯпӯшида, ки дар беруни шаҳр ва роҳҳои қорвонрав сохта мешуд ва онро бештар аз оби борон пур мекарданд. 2. Ҳавз [ФЗТ, 1969, Ҷ. 2. С. 186].

Ҳамин хел ҳолате рух доданаш мумкин аст, унвони мавзеи обӣ, яъне номи дарё аз унвони нукоти маскунӣ маншаъ бигирад. Яке аз номшиносон ё топонимшиносон Э.М. Мурзаев дар яке аз асарҳои дар бобати пайдоиши баъзе ҷойномҳои кишвари мо ба таври зайл андешаҳои худро зикр кардааст, ки «як хусусияти топонимияи Шингон ва қисман Осиёи Миёна аз он иборат аст, ки номи дарёҳо аз номи шаҳрҳою маҳаллаҳо ташаккул ёфтаанд: **дарёҳои Ёрканд, Хутан, Қашқардарё, Тошқӯрғон.** Ҳодисаи баръакс, яъне ташаккули номҳои нуктаҳои маскунӣ аз номи дарёҳо зиёдтар мушоҳида мешаванд» [Мурзаев, 1974].

Дар маҷмуъ, гидронимҳои дар асари мавриди пажӯҳиш қарор гирифта нукоти мавзеҳои обӣ ё гидронимҳо аз нигоши миқдор зиёд набошад ҳам, барои зикри унвони кӯл, дарё, рӯд, ҳавз, чашма ва монанди инҳо омад, мансуби кадом забон будани онҳо низ муқаррар карда шудааст.

2. 2. 4. Оронимҳо

Дар таркиби баҳши топонимика як баҳше дида мешавад, ки бар ифодаи сатҳи релефӣ, яъне пастию баландӣ ва кӯҳу ғорҳо, дашту пуштаҳо ва амсоли инҳо меояд, ки онро бо истилоҳи байналмилалӣ оронимия мегӯянд. Оронимия низ вожаи юнонӣ буда, «аз **oros** ва **onomiya** таркиб ёфта, аз қабилӣ қисматҳои топонимия дониста мешавад, ки мавзёҳои сатҳи заминии дар шаклҳои релеф бударо мавриди омӯзиш қарор медиҳад ва оронимия чамъи номи сатҳи релефист» [Бобмуродов, 2015, с. 104]. Дар ибтидо зимни фаҳмиши «ороним» унвони кӯҳ ва пуштаҳо фаҳмида шавад, пасонтар бо шаклгирии маъно зимни баррасиву таҳлили ин ё он марзу мавзеи чуғрофӣ чихати ифодаи номи пуштаҳо, баландиҳо ва гарданаҳои кӯҳҳо низ мавриди корбурд қарор мегирад.

-Номи кӯҳҳо. Аносири умумиэронии вожаи «кӯҳ» чун ифодакунандаи аносири релефии забони тоҷикӣ дар забонҳои дарӣ-тоҷикӣ барои ифодаи маъноҳои «баромадагии калону баланд дар сатҳи замин», «чабал» қайд гардидааст. Кӯҳ маъруф аст ва арабон «чибал» хонанд [Ғиёс..., с. 9]. Тарҷумаи чибил [34]. Калимаи кӯҳ ва шакли дигари он ғар буда, дар шаклгирии чандин номвожаи таърихӣ дар асари «Таърихи Систон» истифода шудааст. Шарҳи муфассали таърихию решашиносии калимаи кӯҳ ва ғар номшинос Ҷ.Алимӣ дар таълифоти хеш маълумоти муфассал додааст [ниг.: Алимӣ, 1996, 269]. Ё маълумоти сарчашмаҳои дигар доир ба таърихи баромаду сарчашмаи калимаи «кӯҳ» ба таври зер аст: «пахлавӣ «kof» (кӯҳ, қуллаи кӯҳ), э.б. «kaufa» (кӯҳ), ав.«kaofa» (кӯҳ, кӯҳан), п.б. «kaufa» (кӯҳ), ф.м. «kofak», бал. «корак», кур. «kùwì» (ваҳшӣ), ар.«kohak» ва ба афғ. «kvaб» (кӯҳон) [Аз ҳошияи Бурҳон, чопи Муин].

Дар «Таърихи Систон» номи кӯҳҳои Чибол [с. 361], Сиём [362], Саҳлон [с. 364], кӯҳи Дамованд [с.27], кӯҳи Бӯлӣ [с.29], кӯҳи Ҳарун [с.27], кӯҳи Тужкӣ [с. 29], кӯҳи Испаҳбад [с. 184]. Маълум аст, ки дар ҳамаи давр ҳам калимаи кӯҳ, асосан, ба истилоҳи тоҷикиаш бештар кор фармуда мешуд, яъне мустаъмалтар буд. Топоними «Испаҳбад» дар «Бурҳони Қотей» ба шакли «Исфаҳбад» зикр

мешавад: «Исфахбад» бар вазн ва маънии «Испахбад» аст, ки мутлақ сипаҳсолор бошад ва номест махсуси форсиён [Бурҳон, 94]. ...ба кӯҳи Испахбад фиристод [С.184]. Инчунин, аз номвожаи «Тужкӣ» ҳам дар асар ёд шудааст: «Аммо ноҳияти машриқ охири шаҳре аз вай қасабаи Чинистон аст, ўро Хумадон хонанд, бар лаби Дарёи Сабз аст. Ин дарёро румиён Укёнуси Машриқӣ хонанд ва тозиён Баҳр-ул-ахзар хонанд» [125].

2. 2. 5. Зоонимҳо

Дар асар чунин исмҳои хоси мансуби ному лақаби ҳайвонот, ки бо зоонимҳо ёд мешаванд, мавриди қорбурд қарор гирифтаанд: **Калила, Димна, Рахш, Бурок....**: «Пойи рост бар он санг ниҳоду пойи чап ҳамчунин ба рикоб андар дошт... Иброҳим пой аз санг баргирифтуну бар **Бурок** нишаст; Ва ўро аспе буд **Шабдиз** ном...» [78]. Инчунин дар асар исмҳои хоси ифодагари номи шаҳрҳое ҳастанд, ки бо ёри чойвандҳои гирд/гард аз номи ягон шахси таърихӣ сохта шудаанд: «**Хусравгард** ба наздики ўст, шаҳракест хурд» [90]. «...ва чаҳор ҳазор аспи гаронбаҳо он рӯз ба даст омад Яъқубро **дуни уштуру астар ва хару аспону полонӣ** ва туркӣ ва дираму динору пилон ва **Хайракро**, ки ғулому ҳоҷибӣ Солеҳ ибни ан-Назр буд, асир гирифтанд ва ҳама ёрони Солеҳ ба зинҳори Яъқуб омаданд» [212]. «Рустами Дастон бо вай ва он торикӣ ва патёраи¹⁴ девон ба фарри Эзад-таъоло бидид, ки Озаргушасб пайдо гашт ва рӯшноӣ бар **гӯши аспӣ** ў буд ва шоҳӣ ўро шуд бо чандон муъчиза» [55].

Ҳамин тавр, таҳти мафҳуми истилоҳи зоонимҳо ному лақаби ҳайвону парандаву ҳашарот фаҳмида мешавад, ки дар асар барои ифодаи мавзӯҳои чуғрофӣ ва ному лақабҳои ҳайвонот омадааст.

2. 2. 6. Номи сулолаҳо

Дар асари «Таърихи Систон» чандин вожаҳо омадаанд, ки бар ифодаи сулолаи шоҳони пешин ва асрҳои миёна далолат мекунанд. Дар байни номи сулолаҳо чунин номҳоро дучор шудан мумкин аст: «Каён, Ашкониён, Сосониён, Сомониён: Ва дигар гурӯҳ Каён буданд ва седигар Ашкониён буданд ва чаҳорум гурӯҳ Сосониён буданд...» [78]. «...ва подшоҳи Хуросон

¹⁴ Бало ва мусибат.

андар қадим чудо будӣ ва подшоҳи Мовароуннаҳр чудо ва акнун ҳар ду якест ва мири Хуросон ба Бухоро нишинад в-аз Оли Сомон аст ва аз фарзандони Бахроми Чӯбинаанд ва эшонро малики Машриқ хонанд» [67]. «Ва халифати Амир Булфазл он чо Амир Бӯсаиди Самурӣ буд, он кор фурӯ гирифт ва мардӣ кард ва сархангон, ки он чо буданд ва айёрон чун Болайси Юзӣ ва Бӯмуҳаммади Мансур ва ёрони эшон вафодорӣ карданд, то панҷ ҳазор савори **махмудӣ** бо панҷ пили сохта ва миқдори ду ҳазор пиёдаи сачзӣ ва **ғазнавӣ** ва Бӯмуҳаммади Аскар бо эшон буд. Ва он ҳисор бо ҳама хилаҳо, ки карданд, наёристанд ситадан. Охир қазоро Туғрал бо саворе ҳазор сохта ва пӯшида нек ихтиёр кард ва ба дари шаҳр омад» [371]. «Ва Муътаמיד вилояти Мовароуннаҳр ҳам андар ин сол Наср ибни Аҳмад ибни Асад ибни Сомон ас-Сомониро дод» [372].

Ҳамин тавр, дар асар як қатор номи сулолаҳои таърихӣ ифода ёфтаанд, ки онҳо низ барои ифодаи мазмуну мундариҷаи асар мусоидат кардаанд.

2.2.7.Этнонимҳо

Номи халқ, қавму қабила, авлод ва номи бошандагони ягон маҳал (этнохоронимҳо): «ҳиндувон, чиниён, туркон, ховариён, мозандарониён, халлухиён, барбарииён: «...ва аз ин ҳафт кишвар Эроншаҳр бузургвортар аст ба ҳар ҳунаре ва он, ки аз сӯйи рости ўст, **ҳиндувон** доранд ва он, ки аз сӯйи чапи ўст, **туркон** доранд ва дигар **хазариён** доранд ва он, ки аз росттар – **барбарииён** доранд ва аз чапи Рум **ховариён** ва **мозандарониён** доранд» [119]; «Пас **чиниён** тасвир андар ў афзуданд...» [98]; «Пас ҳар дувон ба Тӯс шуданд бо ҳазор марди **эронӣ**...» [114]. «Ба хоб андар дид, ки касе ояд ва ўро гӯяд, ки ин нуре, ки ту дорӣ Эзад-таъоло ҳама нурҳоро аз ин офарид ва нахоҳад, ки бирасад ба чойи дигар, магар аз покизагон ва духтарони **араб** аз духтаре, ки номи ў Ғозира бувад» [65]. «Шуарои ў тозӣ гуфтанд ва сипоҳи ў бештар ҳама аз Араб буданд ва тозиён буданд» [28].

Ҳамин тавр, чойномҳои асар маълумотеро дарбар мегиранд, ки дар онҳо топонимҳо ҳамчун макони иҷрои ин ё он воқеаи таърихӣ маҳсуб ёфта, дар он

макон кадом халқу миллат, қавму қабила будубош карданаш, кадом донишманд
зистанаш ва, умуман, он макон дар таърихи инсоният чӣ нақш доштанаш ифода
ёфтааст.

2. 3. Қабатҳои гуногуни маводи

ономастикий асар

Дар асар маводи зиёди ономастикӣ, аз қабилҳои астронимҳо (номи ҷурмҳои осмонӣ), асмой махсуси ифодакунандаи унвони китобу асарҳои бадеӣ, яъне хрематонимҳо; асмой махсуси ифодакунандаи унвони олами вуҳуш, яъне бо истилоҳи зоонимҳо; асмой хосаи ифодакунандаи унвони шаҳру шаҳракҳои мебошанд, ки бо ёрии топоформантҳои гирд/гард, номи қавму қабिलाҳо, мардум, авлод ва дигар гурӯҳи этникӣ, номи моҳу тақвимҳо, номи кутбҳо ва амсоли инҳо мавриди қорбурд қарор гирифтаанд.

-Астроним [Astrānim], (аз юн. **astrān** – ситора ва **ānāma** – ном) бо ягон ҳел аломати типографӣ, масалан., бо ситорача ифода қардани номи муаллиф; як намуди таҳаллус, номи мустаор аст ва номи ҷирми осмони алоҳида, аз ҷумла ситораҳо, сайёраҳо, кометаҳо [Офтоб, Моҳтоб, Миррих, Зухал, Галлея...] ба ҳисоб рафта, исмиҳои хоссе, ки ҷузъи ҷудонашавандаи онимҳоянд. Ин қабил исмиҳоро боз дар навбати худ ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо намудан мумкин аст: а) номи ҷурмҳои осмонӣ – сайёраю бурҷҳои осмониро ифода мекунанд: «Зухал, Афтоб, Зӯҳра, Миррих, Моҳ: Чунон ки Зухал истода буд ба бурҷи **Мизон** ба бисту як дараҷа ва Муштарӣ дар понздаҳ дараҷа ва Миррих ба бисту ҳашт дараҷа ва Афтоб ба нуздаҳ дараҷа ва ҳамал ва Зӯҳра ба бисту ҳафт дараҷаи Хут ва Уторид ба понздаҳ дараҷаи Сунбула ва Моҳ ба се дараҷаи Савр» [66]. «Чунон ки Зухал истода буд ба бурҷи Мизон ба бисту як дараҷа ва Муштарӣ дар понздаҳ дараҷа ва Миррих ба бисту ҳашт дараҷа ва Афтоб ба нуздаҳ дараҷа ва Ҳамал ва Зӯҳра ба бисту ҳафт дараҷаи Хут ва Уторид ба понздаҳ дараҷаи Сунбула ва Моҳ ба се дараҷаи Савр» [13].

-Номи моҳу тақвимҳо. Ба ин гурӯҳ исмиҳои хосси соҳаи солшумории ҳичрии қамарӣ шомил буда, дар асоси ба ҳисоб гирифтани ҳаракати Моҳ бо якҷоягии Замин дар атрофи Афтоб ба ҳисоб гирифта мешавад. Тибқи ин ҳисобот як соли ҳичрии қамарӣ **354 рӯзу 8** соатро ташкил медиҳад ва номи моҳҳои ин солшуморӣ аз ин иборатанд: ...панъ рӯз монда аз **шаъбони** санаи

хамсун ва миъа (яксаду панлъ), бисту ҳафтсола [92]. ...се рӯз гузашта аз **шавволи** санаи ситта ва арбаин ва миа (яксаду чилу шаш) [92]. Ва андар омад ба Систон ёздаҳ рӯз гузашта аз моҳи **Рамазони** санаи тисъун ва тисъуна ва миа (яксаду наваду нӯҳ) ва Муҳаммад ибни ал-Ашъас андар ин миёна барниҳод, Ҳарб ибни Убайда омада буд ва бо ӯ якӣ гашта аз лӯмлаи сарҳанғони ӯ [106]. Боз Маъмун Хуросону Систон Ғассонро дод... ва Ғассон Аъян ибни Ҳарсамаро Систон дод ва Аъян ибни Ҳарсама Амр Ибни ал-Ҳайсамро ин лӯ фиристод рӯзи чаҳоршанбе андар моҳи **Рабеъулаввали санаи арбаъун ва миатай** (дусаду чор) [98].

Аз чанд мисоли оварда аён мегардад, ки дар асари мавриди таҳқиқ қарор гирифта, чанд номи моҳи солшумори ҳичрии қамарӣ барои муайян кардани замони ягон ҳодисаву воқеа оварда шуда, аз ба таври бояду шояд қорӣ гардидани солшумории ҳичрии қамарӣ дарак медиҳад.

-**Хрематонимҳо** гуфта исмҳои хоси мансуби номи асарро меноманд, ки дар асари мавриди таҳқиқ чунин хрематонимҳо мавриди қорбурд қарор гирифтаанд ва онҳоро дар навбати худ ба чандин зергурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: *а) номи китобҳои динӣ; б) номи китобҳои таърихӣ; в) номи осори адабӣ-бадеӣ.*

а) Номи китобҳои динӣ. Дар ин зерфасл номи асару китобҳои оварда мешавад, ки аз онҳо доир ба динҳои ҷаҳон маълумот гирифта мешавад ва ё фарогири мазмуну мундариҷаи ин ё он дини алоҳида, чун «Қуръон», ки китоби муқаддаси дини Ислом аст, бошад. Дар асари «Таърихи Систон» номи ҳамин китоби динӣ 20 маротиба дар ҳолатҳои гуногун барои ифодаи арқони динӣ мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Барои исботи андешаамон ҷумлае аз асари «Таърихи Систон» меоварем, ки дар он номи китоби муқаддаси мусулмонон зикр гардидааст: «Абулҳусайн ибни Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Яҳё **аллазӣ аллафа «Ғариб-ул-Қуръон»¹⁵**» [45]. «...аввал фатҳе, ки буд Мадина буд ба Қуръон буд фатҳи Мадина» [93].

б) Номи китобҳои илмӣ ва таърихӣ. Дар ин зерфасл номи асару китобҳои оварда мешавад, ки аз онҳо доир ба таърихи мардуми ин ё он сарзамин маълумот ба даст оварда мешавад ва ё фарогири мазмуну мундариҷаи

---

¹⁵ Оне, ки китоби «Ғариб-ул-Қуръон»-ро таълиф кардааст.

таърихию чуғрофӣ дорад. Аз чумла китобҳои «Фазоиلى Сичистон», «Ахбори Систон», «Сияри мулуки Ачам», «Китоби хироч», «Аҷоиби барру бахр», «Ибни даҳаштӣ»-и габракон¹⁶, «Булдон ва маноеи он ва монанди инҳо дар асари “Таърихи Систон” дида мешавад, ки доир ба ин ё он паҳлуи таърих ва чуғрофияи таърихӣ маълумот медиҳанд.

в) Номи китобҳои адабӣ ва бадеии асар. Дар ин зерфасл номи асару китобҳои оварда мешавад, ки ба қатори асарҳои бадеӣ ва адабӣ мансубанд ва дар онҳо воқеаҳо ба таври бадкеӣ ба риштаи тасвир кашида шудааст. Ба ин гурӯҳ метавон асарҳои зеринро, чун: «Шоҳнома»-и Булқосими Фирдавсӣ, «Бахтиёрнома»-и Бахтиёр ал-Исбахбадро мансуб донист: «Ва ахбори Наримону Сом ва Дастон худ ба «Шоҳнома» бигӯяд, ки ба тақрор ҳочат наояд. Ва ҳадиси Рустам бар он чумла аст, ки Булқосими Фирдавсӣ «Шоҳнома» ба шеър кард ва бар номи Султон Маҳмуд кард» [34]. «...Маҳмуд гуфт: Ҳама **Шоҳнома** худ ҳеч нест магар ҳадиси Рустам ва андар сипоҳи ман ҳазор мард чун Рустам ҳаст...» [34]. Булқосим гуфт: «Зиндагонии худованд дароз бод, надонам андар сипоҳи ӯ чанд мард чун Рустам бошад, аммо ин донам, ки Худой-таъоло хештанро ҳеч банда чун Рустам дигар наёфарид» [34]. Ин бад-он ёд кардем, то ҳар касе, ки ин китоб бихонад, бидонад, ки мардумони Систон, ки ин шаҳр ба сулҳ бидонанд, ғараз бузургии Мустафоро буд ва дини исломро ва аз пеш доништа буданд ва андар китобҳои ахбор хонда берун омадани ӯ ба Ҳақ ва ин Систонро бузургтарин манокӣбе аст бар ҳама шаҳрҳо ва биллоҳиттавфиқ [98]. Ҳамза гуфт: Ва кафаллоҳул муъмининал китоби. Чун чунин буд, волиб гашт бар мо, ки ба ғазви бутпарастон биравем ба Синд ва Ҳинду Чину Мочин ва Турку Рум ва Занг. Ёрон гуфтанд, ки: Он чи Эзад, таъоло бар зӯфони ту ронд, савоби мо андар он аст. Пас панъ ҳазор савор тафриқа кард понсадгон ба Хуросону Систон ва Порсу Кирмон. Гуфто: Магузored, ки ин золимон бар зуафо лъавр кунанд. Ва ҳадиси ин лашкарҳо худ бад-он лъой расид, ки эшон бар якдигар хуруль кунанд ва мо андар миёна наоем, то эшон бисёр аз якдигар табоҳ кунанд, ки ӯ подшой ба баҳв кард бар писарони хеш ва ал-мулуку ғаюрун [130].

---

16. Аксари муаррихон ва шоирон лафзи «Габр» (оташпараст, пайрави онни зардуштӣ)-ро дар шакли мусағғар зикр кардаанд (Аз шарҳи М. Баҳор).

Ҳамин тавр, хрематонимҳо дар асари «Таърихи Систон» чойгоҳи хоссаро касб мекунад ва таҳти ин мафҳум а) номи китобҳои динӣ; б) номи китобҳои таърихӣ; в) номи осори адабӣ-бадеии асари мавриди таҳқиқ қароргирифта фаҳмида мешавад.

Ҳамин тавр, аз таҳлили боби дуҷум ба чунин натиҷагирӣҳо расидаем:

1. Зими номи одамону лақаб ва таҳаллуси онҳо дар асар антропонимҳои зиёд оварда шудааст, ки онҳо фарогири хислатҳои муҳимми ин самт аст. Аз антропонимҳои ифода ёфта маълум мешавад, ки дар баландмазмун гардидани муҳтавои асар мусоидат карда, мазмуни онро боло бурдаанд.

2. Дар асар якҷанд астионимҳо барои ифодаи макону мавзеъ, ҳаводис, расму оин, чашнҳои қадима, илмгоҳу чойи ибодат, чоришавии дарёҳо, чойгоҳи шохнишин, муносибати бозаргонӣ, дипломатӣ, чоришавии дарёҳо ва амсоли инҳо омада, мазмуну мундариҷаи асарро афзун кардаанд.

3. Дар асар номи шаҳру шаҳракҳои дида мешаванд, ки аз нигоҳи мавқеи ҷуғрофӣ дар марзи Хуросони таърихӣ (Давлати исломии Афғонистони имрӯза), дар ҳудуди Мовароуннаҳри таърихӣ (Осиёи Миёна) ва дар ҳудуди Ҷумҳурии исломии Эрон (дар гузашта бо номи Порс [шакли муаррабаш Форс]) воқеъ будаанд.

4. Аз нигоҳи мансубияти забонӣ бештари астионимҳо ба забонҳои эронии ҳам шарқӣ (асосан суғдӣ) ва ҳам ғарбӣ (асосан тоҷикӣ) мутааллиқанд.

5. Чойномҳои ҷуғрофӣ маълумотеро дарбар мегиранд, ки дар онҳо топонимҳо ҳамчун макони иҷрои ин ё он воқеаи таърихӣ маҳсуб ёфта, дар он макон қадом халқу миллат, қавму қабила будубош қарданаш, қадом донишманд зистанаш ва, умуман, он макон дар таърихи инсоният чӣ нақш дорад, ифода ёфтааст.

6. Дар мавзеъҳои топонимӣ ҳамчунин мавҷуд будани эргонимҳо, ки ба таҳассус ё пешаварӣ мансубият дорад, сарзамину мамлакат, вилоят ё шаҳраку деҳотеро ифода карда, ба қадом мамлакат мансубият будани он нишон дода мешавад.

БОБИ Ш
БАРРАСИИ СОХТОРӢ ВА МАНСУБИЯТИ ЗАБОНИИ
НОМВОЖАӢОИ АСАР

Матолиби муқаддимавӣ. Масъалаҳои дастабандии маводи ономастики (онимҳо, топониму микротопоним, антропонимҳо) аз рӯйи қолибҳои сохтори забонӣ яке аз пахлуҳои муҳимми номшиносии муосир маҳсуб меёбад. Дар ин чода мулоҳизаву тавсияҳо ва пешниҳоди муҳаққиқони ватаниву хориҷие, чун В. А. Никонов [1985], Н. В. Подолская [1987], А. В. Суперанская [1988], С. Роспонд [1989], А. К. Матвеев [1989], А. Л. Хромов [1991], Р. Х. Додихудоев [1980], А. Абдунабиев [1992], Ш. С. Сулаймонов [1979], С. Назарзода [1999], Н. Офаридоев [1994], Ҷ. Алимӣ [1996], Ш.Исмоилов [1999], Д.Ҳомидов [1999], О. О. Муҳаммадҷонзода [2002], Б.Тураев [2006] ва чанде дигаронро метавон чун намуна овард, ки перомунӣ ин масоил назария ва амалияи худро баён доштаанд. Тибқи гуфтаи эшон яке аз масоили муҳимтарини бахши ономастика гурӯҳбандиву пажӯҳиш ва баррасии вижагиҳои сохторию грамматикӣ маводи ономастикӣ, таҳлилу таҳқиқи ҷитҳатҳои морфологӣ онимҳо ва монанди инҳо ба шумор меравад. Бинобар ин, баррасиву маъниқуши маводи ономастикӣ «Таърихи Систон» дар пояи гурӯҳбандии осори илмию таҳқиқотӣ вучуддошта, чун «Таҳқиқи таърихӣ-лингвистӣ топонимҳои Яғноб ва болооби Зарафшон»-и А.Л.Хромов [1970], «Таҳлили лингвистӣ микротопонимҳои Помир (дар асоси маводи гурӯҳи забонҳои шуғнонӣ-язғуломӣ)»-и Р.Х.Додихудоев [1980], «Топонимияи водии Қаротегин»-и Ш. Исмоилов [1999], «Ойконимия Горно-Бадахшанская автономная област»-и Н. Офаридоев [2001], «Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб»-и Ҷ. Алимӣ [1996], «Қайдҳои забонии топонимҳо дар таълифоти муҳаққиқи арабзабони асри миёнагӣ Ёкути Ҳамавӣ (XIII в.)»-и С. Сулаймонов [1979], «Аҷоиб-ул-маҳлуқот»-и Аҳмади Тӯсӣ ҳамчун сарчашмаи вожагузинӣ таърихӣ»-и С. Назарзода [1999], «Таҳлили лингвистӣ топонимҳои водии Кешрӯд»-и Д. Ҳомидов [1999], «Таҳқиқоти таърихӣ ва забоншиносии

номвожаҳои чуғрофии водии Ҳисор»-и О.О.Маҳмадҷонов (Муҳаммадҷонзода) [2013], «Калимасозии исм»-и С. Раҳматуллозода [2019], «Таҳқиқи луғавию маъноӣ ва калимасозии микротопонимияи водии Яғноб»-и муҳаққиқ Б. Б. Тураев [2019] ва ғайра мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Забони адабии тоҷикӣ ва хазина ё таркиби луғавии онро қабатҳои гуногуни луғавӣ фаро мегиранд, ки дар яке аз қабатҳои луғавӣ ҷойгоҳи номвожаҳои чуғрофӣ, ҷойному номҷойҳо ва ониму исмҳои хос мақоми муайянро ишғол мекунад ва омӯзиши онҳо дар забоншиносӣ аз ҷанбаҳои муҳимтарин ба шумор меравад. Бинобар ин, дар ин боб маводи ономастикии асари «Таърихи Систон» мавриди баррасии сохторӣ ва мансубияти забонӣ қарор мегиранд. Дар бобати муқаррар кардани ҷойномҳо аз ҷиҳати мансубияти забонӣ ба фарҳангҳои тафсирий, решашиносии даврони гуногун, инчунин соҳавӣ бештар рӯ оварда шудааст. Аз ҳамин нигоҳ, дар ин боб, тавре гуфтем, онимҳои яке аз асарҳои пурмуҳтавои таърихии «Таърихи Систон» аз нигоҳи сохту забонӣ мавриди баррасӣ қарор мегиранд. Мувофиқи муқаррароти дастури забони тоҷикӣ ҳамаи калимаҳо аз рӯйи сохт ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд: сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ. Аз ин хотир, дар боби мазкур маводи ономастикии асар аз нигоҳи сохтор ва мансубияти забонӣ мавриди таҳлил қарор мегиранд.

3.1.Таҳлили сохтори ономастикаи

асар

Дар калимасозӣ масоили тарзи таҳлили калимасозӣ ва сохти калима мавқеи асосиро ишғол мекунад. Тарзҳои таҳлили калимасозӣ объекти (мабҳаси) калимасозӣ ва вазифаи калимасозиро муайян менамоянд. Вожаву вожагон чун воҳиди луғавии забон аз қисматҳои муҳим маҳсуб ёфта, ҷанбаҳои муайянро дорост. Сохти имрӯзаи калима алоқамандона бо маъно ва вижагиҳои дастурӣ, обуранги бадеию услубӣ, истеъмоли ва пайдоиши он таҳлилу таҳқиқи мешавад. Таркиби луғати забон бо фаъолияти ҷамъиятии одамон бевосита дар робита қарор дошта, мунтазам тағйир меёбад, бо наввожаҳо тақмил меёбад. Раванди мазкурро ду роҳ муайян мекунад: а) воридшавии воҷвожаҳо аз забонҳои дигар бар таркиби луғавии забон ва б) роҳи калимасозӣ, яъне сохтани калимаҳои нав бо ёрии пасванду пешванд, мураккабсохт. Сохтани калимаҳои нав дар забони тоҷикӣ мувофиқи қавонини дастурӣ бо роҳҳои сарфӣ, сарфӣ-наҳвӣ, луғавӣ-наҳвӣ ва лексикӣ-семантикӣ сурат мегирад. Дар байни инҳо роҳи воҷасозии сарфӣ фаъол ва серистифода аст. Равиши таҳқиқи морфологӣ воҷасозӣ бо аффиксҳо (вандҳо) фарогири бо вандҳо созмон ёфтани калимаҳои сохтаву мураккабсохт буда, бо аффиксҳо (**вандҳо**) созмон ёфтани вожаҳо аз муҳимтарин ва серистифодатарин роҳҳои морфологӣ калимасозӣ дониста мешавад. Воҷасозии пасвандӣ, пешвандӣ ва миёнвандӣ чунин роҳи воҷасозист, ки дар натиҷаи пайваст шудани вандҳо дар решаи калима ё ба асоси калима вожаи нав падида меояд. Чунин роҳи воҷасозӣ ба се гурӯҳ дастабандӣ мешавад: а) воҷасозӣ тавассути пешванд (ҳам+дам, бо+тадбир), б) воҷасозӣ тавассути пасванд (гул+зор, хирад+манд, дон+иш) ва в) воҷасозӣ тавассути миёнванд (тохт+у+тоз, дам+о+дам) ва амсоли инҳо.

Қайд қардан ба маврид аст, ки тарзи баррасии сохторӣ ҷиҳати таҳқиқи маводи марбут ба номвожаҳои асари таърихӣ асри XI басо мутобиқ буда, гурӯҳи муайяни маводи ономастикӣ он дар қолиби вожаҳои сохта тарроҳӣ гардидаанд, ки хеле ҷолиб аст.

Ҳамин тариқ, гурӯҳи вожаҳои ифодагари ҷойному номвожаҳои асарро аз нигоҳи сохти зоҳириашон ба чор қисмат гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст: онимҳои сода (содаи рехта), онимҳои сохта, онимҳои мураккаб ва ибора-онимҳо ё онимҳои таркибӣ.

3.1.1. Номвожаҳои содаи асар

Дар луғатҳои тафсири ва истилоҳии забоншиносӣ, инчунин дар адабиёти таълимӣ вожаҳои содаро чунин шарҳ додаанд: «Калимаҳое, ки танҳо аз як реша таркиб ёфтаанд, вожаҳои сода мебошанд» [Ҳалимов 1988, 78]. Аз ин ҷост, ки ба гурӯҳи исмҳои хоси аз нигоҳи сохтор сода асосан чунин исмҳои хосро мансуб доништан мумкин аст:

1) Номвожаҳои содаи мансуб ба забони тоҷикии фарогири гурӯҳҳои антропониму топонимҳо: **Занбил** [Zanbil] лақабе, ки подшоҳони Зобулистон доштаанд, **Каюмарс** [Kayumars] шакли арабишудаи *Гайо-Мартан* буда, тибқи устураи эронӣ нахустин инсон аст, **Куранг // Турак // Гавранг** [Kurang // Turak // Gavrang], **Рустам** [Rustam] писари Фаррух – Ҳурмуз, сипаҳбади маъруфи Хуросон буда, аз тарафи шоҳаншоҳ Яздигурд ба ҷанги Қодисия фиристода шуд ва дар ҳамон ҷанг [с. 637] ҳалок гардидааст, **Ушханг//Хушанг** [Ušhang//Hušang] нахустин подшоҳи устуравии Эрон, **Фравак//Фравок//Фарвок** [Fravak// Fravāk// Farvāk], **Ҷомосп** [Jāmāsp] вазири шоҳ Гуштосп ва сардори мунаҷҷимони дарбори ӯ, **Бам** [Bam] номи шаҳре дар қаламрави Кирмон буда, имрӯз ҳам ба ҳамин ном дар шоҳроҳи Кирмон – Зоҳидон, дар масофаи 193 км аз Кирмон воқеъ аст, **Бар** [Bar] номи рабате дар миёни Заранҷ ва Болис; **Балис // Болиш // Волиштон** [Bālis // Bālis // Vālistān] ноҳияе дар шимоли Балучистон, **Бохарз** [Bāharz] номи вилояте, ки шаҳри асосии он Молин ном дошта, ҳудуди шаҳри дигари вилояти Кӯҳистон, дар қисмати ҷанубии Ҷом воқеъ будааст; **Буст** [Bust], **Зӯзан** [Zuzan], **Кис** [Kis], **Кошан//Гошан** [Kāšan//Gāšan], **Кувайн //Гувайн** [Kuvaun//Guvaun], **Ҷойин** [Gāyin], **Них** [Nih], **Обур** [Ābur], **Рабаз** [Rabaz] Ҷун донист Хучистонӣ, ки шаҳр натавонам кушод,

касҳои хешро ба вайронии навоҳӣ ва ғорат фармон дод ва бар ҳар ҷо, ки битавонист, **рабаз**¹⁷ хароб мекард); **Рум** [Rum], **Рухад** // **Руххач** [Ruxad//Ruxaj], **Сиём** [Siyām] номи кӯҳе дар шаҳри Нахшаб, **Табас** [Tabas], **Тоқ** [Tāg], **Фарох** [Farāh], **Хатлон** [Xatlān], **Ховар** // **Ховарон** [Xāvar //Xāvarān], **Хоф** [Xāf], **Ҳабис** [Habis], **Ҳавҷ** [Havj], **Ҳирот** [Hirāt], **Ҷибол** [Jibāl], **Ҷур** // **Хур** // **Хурра** [Jur // Xur // Xurra], **Ҷурзон** [Jurzān], **Ҷусф** // **Ҳусф** [Jusf // Husf], **Канд** [Kand], **Корез** [Kārez], **Дашт** [Dašt], **Занг** [Zang], **Табасайн** [Tabasayun], **Бушанҷ** [Bušanj], **Балх** [Balx], **Халм** [Xalm], **Бухоро** [Buxārā], **Самарқанд** [Samarqand], **Шош** [Šāš], **Фарғона** [Faryāna], **Сурушана** [Surušana], **Суғд** [Suғd], **Хучанд** [Xujand], **Хоразм** [Xārazm], **Кеш** [Keš], **Тирмиз** [Tirmiz], **Насо** [Nasā], **Абивард** [Abivard], **Сарахс** [Saraxs], **Тӯс** [Tus], **Балсам** [Balsam], **Ахрун** [Ahrun], **Насаф** [Nasaf], **Ховар/Ховарон** [Xāvar//Xāvarān] ва ғайра.

2) Номвожаҳои марбут ба вомвожаҳои арабианд, ки баъди истилои арабҳо дар сарзамини Мовароуннаҳр ва Хуросон паҳн гардида, дар хазинаи забони адабии форсии тоҷикӣ дохил гардида, дар навбати худ калимаҳои арабӣ дар номгузориҳои одамон ва мавзӯҳои ҷуғрофӣ нақши бориз доранд: **Аднон** [Adnon] чадди Пайғамбари ислом [с], ки дар балоғати сухан шуҳрат доштааст, **Иззулмулк** [Izzulmulk], **Қусай** [Qusay], **Музар** [Muzar], **Муҳаллаб** [Muhallab]; **Мусайлима** [Musaylima], **Сумайя** [Sumaya], [Tarāil // Tarābil], **Фатҳ** [Fath] номи қалъа ба ҷониби шарқ боқӣ мондааст, **Ҷибол** [Jibāl] минтақаи кӯҳсор, ки дар шимоли Хузистон воқеъ будааст, **Одам** [Ādam], **Ҳавво** [Havvā], **Аҷам** [Ajam] ва ғ.: «Ва шудани¹⁸ Амир Маъмун аз Систон шаби душанбе, сеюми **зилҳиҷча** ҳам бар ин моҳу сол ва шудани Амир Булаббос ба қалъаи Неҳ ва лашкари Систон бурдан он ҷо, шаби чаҳоршанбеи ғурраи рачаб ба соли чаҳорсаду ҳаштоду як ва бардоштан вайро аз пой **қалъаи** Неҳ ба сулҳ ба салхи ин моҳ» [78].

3) Номвожаҳо ва ҷойномҳои мутааллиқ ба гурӯҳи забонҳои туркӣ-муғулӣ буда, пас аз кӯчбандӣ аз сарзамини даштҳои Қипчоқ ва лашкаркашиҳои зиёд ба сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон ва дар натиҷа тасарруф кардану зиндагӣ

¹⁷ Ҳисори гирди шаҳр ва хонаҳои агрофи он.

¹⁸ Рафтани

ихтиёр кардани қамву қабилаҳои туркӣ-муғулӣ ба тадриҷ вомвожаҳои ин забон ба таркиби луғавии забони форсии тоҷикӣ барои ифодаи номвожа ва ҷойномҳои асар нақш доранд: **Ирташ//Эртош** [Irtaš //Ertāš] ваф. 1048-49 буда, бародари Иброҳими Янол ва бародарзодаи Туғрули Салҷуқӣ аст, **Беғу//Байғу** [Beғu//baғu]; **Китбуқо // Кибуқо** [Kitbuqā // Kibuqā], **Қаротегин** [Qarātegin] ҳокими Чурҷон, Туғрал [Tuғral] ва ғ.: «Ва Амир Бонаср ба Хуросон шуд ва Хотунро ба занӣ кард ва якчанд бибуд, з-он ҷо бозгашт. Туғрал, хоҷибии Мавдуд, ҷосус бар вай дошт, аз Буст бо ду ҳазор савори ҷарида¹⁹ тохтан овард ва ўро ба дараи Ҳиндқонон бигрифт» [68]. Байғу [245], Артош [249].

4) Дар байни исмҳои хоси марбут ба номҷойҳо ва номи одамони асари «Таърихи Систон» калимаҳои суфтаву содаву рехта дида мешаванд, ки аз нигоҳи сохт ҳарчанд сохта ё мураккабанд, вале онҳоро ба радаи калимаҳои содаи рехта дохил кардан мумкин аст. Зеро ҷузъҳои маънии грамматикашонро ин вожаҳо кайҳо аз даст додаанд. Фақат сохти чунин калимаҳо ё номвожаҳоро дар асоси таҳлили решашиносӣ сохташонро муайян кардан мумкин аст: Рустам, Ҳурмуз, Яздигурд, Ушҳанг//Хушанг (нахустин подшоҳи устуравии Эрон), Фравак [Фравок, Фарвок, Фарвол] (писари Сиёмак), Шаҳм [Шом] (фарзанди Турак ва набераи Асрат), Ҷомосп, Гуштосп, Чурҷир [Грегориос], Гаршосб, Асрат, Тур, Ҷамшед, Фаровак, Сиёмак, Эзад, Таҳмурас, Тур, Таҳмурас, Кўранг, Афредун, Манучеҳр, Наримон, Эраҷ, Худой, Нўзар, Афросиёб, Эрон, Сом, Таҳмосб, Дастон, Қайқубод ва ғ.: «...оташи Карқўй, Булмауайяд, Кайхусрав, Озарбодагон, Озаргушасб, Бункўх, китоби «Қаъб-ул-аҳбор»²⁰ [248]. ...шоҳи Чин, Зобулу Кобулу Хуросон, Куранг, **Манучеҳр, Эраҷ, Худой, таолоро, Эзад, таъоло, Нўзар, Соми Наримон, Афросиёб, Эрон...**»[6].

5) Дар байни ҷойномҳо ва номи одамони асари «Таърихи Систон» вожаҳои марбут ба забони юнонӣ ба назар мерасанд, ки онҳо низ дар қатори калимаҳои сода мансубият доранд: «Арк, Барқа, Атробулус.....: Шаҳри **Атробулус** ё Тароблус имрӯз бо номи Триполи ва пойтахти Либия мавҷуд аст» [432].

¹⁹ Забардаст, беназир.

²⁰ Дар асли матни китоб вожаи дуоими «Қаъб-ул-аҳбор» дар шакли «аҳбор» омада ва шакли дурусти он «аҳбор» аст ва муаллифи «Қаъб-ул-аҳбор» аз ҷумлаи яҳудоне будааст, ки ислом оварда ва аз ӯ ривоятҳои зиёд нақл шудааст. Ривоеҳои ўро аҳли ташайуъ эътиқод надоранд (Аз шарҳи М. Баҳор).

б) Номи мафхумҳои диниву устуравӣ: *Эзад, Одам, Ҷабраил, Мустафо (а) Шис, Борӣ, Валӣ, Байзо, Анӯш, Қинон, Маҳлоил, Аҷарра*: Валӣ **Одам (а), Маҳвоила, ё Байзо, Байзо Анӯшро...** [12].

Чуноне аён аст, ба дастаи исмҳои хоси сода номҷойю номи одамоне шомиланд, ки агар худӣ, яъне тоҷикӣ бошанд, аз як реша ва агар аз забонҳои дигар иқтибос шуда бошанд, аз чанд ҳиҷо таркиб ёфта, дорои маънои муайян ва ба ин ё он ҳиссаи нутқ мутааллиқанд. Барои мисол чанд номвожа ва ҷойном дар поён дар таркиби матн меоварем: **Кирмон, Шаввол, Форс, Буст, Бӯмансури Ҷайхонӣ**, Бӯмансур, Аҳмад ибни Исмоил, Систон, Аҳмад, Бӯмансур, Холид ибни Муҳаммад, Ҷайхонӣ, Буст бигузору бирав. Ё нарафт ба фармони ӯ [200].²¹

Ҳамчунин дар байни номвожаҳои содаи асар боз ҷойномҳо ва номи одамнро дучор шудан мумкин аст, ки ба гурӯҳи вожаҳои содаи рехта мансубанд. Зеро ин қабил исмҳои хоси марбут ба номҷойҳо ва номи одамнро дигар ба бахшҳо гурӯҳбандӣ кардан ғайриимкон буда, маънии грамматикӣ худро дар масири таърих аз даст додаанд. Намунаи вожаҳои мазкур фақат дар мавриди қиёс ва барқарор намудани сохти таърихиашон маъно ва сохти азалиашонро муайян кардан мумкин аст. «Гуфтан ҷоиз аст, ки бисёр исмҳои сохта ва мураккаб дар таърихи инкишофи забон ба ҳодисаҳои гуногуни забонӣ дучор шуда, мувофиқи қоида ва қонунҳои он баъзан маъно ва таркиби овозиашон тағйир ёфта, яклухттиву бутунӣ худро ҳамчун калимаи сохта ва ё мураккаб гум мекунанд, рехта (сода) мешаванд. Рехташавӣ исмҳои сохта ва мураккаб, асосан, дар ҳолатҳои зерин ба амал меояд: 1) ҳангоми тағйири маънои морфемаҳо; 2) дар вақти тағйири таркиби овозии калимаҳо; 3) дар мавриди аз забон барҳам хӯрдани калимаҳое, ки ҳамин гуна морфемадоранд. Ин ҳодисаҳо, мумкин аст, дар як калима дар як вақт ба вуқӯъ оянд, вале аксар вақт аз байн рафтани яке аз онҳо боиси рехташавӣ калимаҳои сохта ва мураккаб мегардад. Аз ҳамин нигоҳ калимаҳои *Ҳирот, Бодғис, Бушанҷ, Балх, Халм, Хатлон, Бадахшон, Бухоро, Самарқанд, Шош, Фарғона, Сурушана, Сугд*,

21 .Таърихи Систон.-Душанбе, 2010. – 450 с. Минбаъд саҳифаҳои ҳамин асар дар қавсайн оварда мешаванд.

Хуҷанд, Омӯя, Хоразм, Кеш, Турмиз, Насо, Сарахс, Тӯс, Балсам, Аҳрун, Насаф [34] ба гурӯҳи исмҳои рехта дохил мешаванд» [Грамматикаи...1985, 56]. «Бахтиёр, **Фирӯз**, Шеравжан, Фаррух, Моххудой, Гурдофарин, Рустам, Меҳрозод, Сом, Ҳушанг, Фаромарз, Наримон, Куранг Гаршосб [12], Систон, Буст [18]: ...ба кӯҳи Сабир, номаш Ҳурайва ва Набат аз ӯ биёмад, Ҳамайсаъ, Удад, Удадро **Аддон** биёмад Муъад биёмад, Назор, **Лақалилун нузур**.²² Саъда ва Музар, Каъба, Исмоил (а), Музар Казмаро, Казмаро Умми Ҳаким» [249].

Дар шакли сохта инъикос ёфтани номвожаҳоро баъзе формантҳо ё анҷомаҳо, ки дар шакли пасванд ифода ёфтааст, гувоҳӣ медиҳанд, аммо аз қолиби таърихӣ худ дур шудани баъзеи онҳо ба калимаҳои сохта нисбат додани онҳо душвор аст. Бинобар ин, онҳоро мо имрӯз вожаҳои сохта гуфта наметавонем. Чунончи, исмҳои хоси Фирдавс (<paradaiza), beg // бег, «boy//бой (<бага), тура // тӯра (<тур//турак), Чавҳар, Чавохир (<Гавҳар) Фирӯз (<Пирӯз), Баҳодур, Ботур, Бойтур (а) (<Багатур), Анасита, Анаҳита, Ноҳид// Ноҳида (<Аноҳита), Рухшона, Раксана, Роҳана(<Рахшона)» [Аюбова 2011, 157].

Пайдоиши калимаҳои **бег/бек**, **бой** ба вожаи қадимаи **boga**-и забонҳои қадимаи авастӣ, форсии бостон маншаъ гирифта, ба қавли забоншинос Д.Саймиддинов ба маънои «Худо», «соҳиб» далолат мекунад [Саймуддинов 2007, 163]. Дар байни мардуми гуногуннаҷод истифода шудани ин чӯзро дар таркиби номи одамон забоншинос М.Аюбова ба таври зайл шарҳу эзоҳ додааст: «Вожаи “baga” (бага) бозмондаи забони суғдӣ қадимаи забонҳои эронӣ буда, дар айни ҳол дар таркиби луғавӣ забони форсии тоҷикӣ истифода нашуда, ба қатори вожаҳои матрук мансуб аст. Ин вожаи таърихӣ имрӯз дар забони русӣ истифода мегардад. Мушоҳидаҳо нишон медиҳад, ки вожаи мазкур тағйири шаклу маънӣ карда, дар шакли бой «соҳиб, доро», бег//бек «соҳиб», «ҳоким», боғ «ҷойгоҳи гулу дарахтони мевагӣ», боғбон «посбони боғ» ва исмҳои одамону макон, ки дар шакли Бег//Бек, Бой, Бағдод ифода меёбад ва дорои маъниҳои «Худодод», Бойтур // Бойтӯра, Баҳодурро дар забонамон ифода мекунад [Аюбова, 2011,157].

22. Назҳокам аст.

Номвожаи **Тура//Тӯра** [Tura//Tura] аз нигоҳи мансубияти забонӣ мутааллиқ ба давраи босйтон буда, дар асарҳои аҳди бостону асрҳои миёнаи форсии тоҷик дорои намудҳои Тур, Тура, Турон, Турак ба маънои «часур, далер, шучоъ» далолат мекардааст [ФЗТ, Ҷ. 2. 138]. Ин исми хос дар «Шоҳнома»-и Фирдавсии покнаҷод чун ифодакунандаи номи яке аз фарзандони шоҳ Фаридун аст [Шоҳнома, 2008, 147]. «Тура дар натиҷаи сайри таърихӣ дар забони муғули нуғуз пайдо намуда, дар якҷоягӣ бо вожаи «бага» дар шакли Бағатур // Байатур, номи яке аз худоёни бузурги буддоии халқи муғулро, ки ба инсон часурӣ ва қуввату зиндагӣ мебахшад, ифода менамояд» [Аюбова, 2011, 157]. Бояд зикр кард, ки калимаи Тура//Тӯра ифодакунандаи маънии сарлашкар дар бозии шоҳмот маҳсуб меёбад. Дар натиҷаи бо якҷоягӣ мавриди корбурд қарор гирифтани «унвону рутбаи Тура //Тӯра ва ба яке аз таркибҳои номи Худо дар шакли Бағату тадриҷан бо тобишҳои кӯҳнаву нави маъноӣ– «часур», «соҳиб», «пахлавон», «ҳоким» барои таҷассуми марому мақсад ва орзуву ормонҳо меояд ва дар ҳолати мураккаб (маҳсусан бо ҷузъи «бага» ва вариантҳои он) дар робита бо хусусиятҳои савтии соҳибзабонҳо» [Аюбова, 2011, 167] дар унвонгузории халқи одии қабилаву қавмҳои мухталифи туркӣ-муғули низ серистифода мегардад. «Дар таркиби номҳои мураккаб мисли вожаи «бага» ба хусусиятҳои овозии соҳибзабонон мутобиқ гардида, шаклу вариантҳои гуногунро ба худ гирифтааст: тур, тура, та(р), ты(р), (т)ыр, тр, дур, ду, дыр: Бага, Багдыр, Багадыр, Бағдыр, Бағатур, Бағадур, Байатур, Байатар, Бата, Байдыр, Байыр, Батыхан, Батырхан, Батырлай, Байду<Бойтур, Батыр//Ботур, Байдан, Батпай<Батырбай, Баътр, Богдыр, Бута//Бӯта, Баян, Байим//Бойим, Маадыр (хоси номи занона)<Багадыр, Туркан, Туркай, Турхан, Турпай// Турапай, Турхантей, Туралай, Аватар ва ғайра» [Аюбова, 2002, 8].

Фирдавс муарраби вожаи эрони қадим **paradaiza** буда, маънои «он сӯйи диҷ» , бо маъноҳои «дар қалъа», «дар боғи қалъа», «дар боғ»-ро дошта [ФТЗТ 2008, Ҷ.2, С.508] истеъмол мегардад. «Вожаи мазкур дар таркиби луғавии забони арабӣ дар ифодаи юнонӣ дохил ва ба қавонини дастурии забони арабӣ мутобиқ гардида, дар гунаи *firdavs* ифода меёбад ва маъноҳои «биҳишт»,

«боғи бихишт»-ро соҳиб гардидааст» [Ҳомидов 2018, 87]. Дар забонҳои аврупоӣ ин вожа дар шакли парк (зоопарк, автопарк ва амсоли инҳо) ифода ёфта, ба забони гуфтугӯӣ мо низ аз забони русӣ омадааст (парки Ленин, парки Айнӣ), ки, хушбахтона, имрӯз қариб қорбасти намегардад.

Рухшона // Рахшона номи машҳур буда, ҳам дар номҳои мардуми Шарқ ва ҳам Ғарб мустақиман гардидааст. Ин номвожа дар асл дар шакли рахшон буда, дар натиҷаи таъсири забони арабӣ шакли рухшонро соҳиб шудааст. Вожаи **рахшон** ҳамчун антропоним ба маънои 1. дурахшон, тобон, шуълавар, чилодор [ФЗТ, 1969, Ҷ. 2, с. 128], дурахшанда, фурузон [ФНЭ, с. 122], рахшанда, тобон [ФФ, Муин с. 476], рахшанда, дурахшанда, дурахшон, тобон [Ффф, с. 686, Луғатномаи Дурч (3)], дурахшон, равшан, тобон, рахшо ҳам гуфташуда [ФФА, с. 539], рахшанда, чилодиҳанда, тобон, шуълавар, дурахшон [ФОҶ, с. 59], тобон ва равшан ва дурахшон [Нозим-ул-атбоъ], сифати мушаббах аз рахшидан [Фарҳанги Низом, ЛД, Ҷ. 8 с. 11975] -ро ифода мекунад.

Ҳамин тариқ, аз намунаҳои оварда ёён аст, ки дар асар исмҳои хоси содаи марбут ба номҷойҳо, номи одамону лақаби онҳо ва номи ҳодисаву воқеаҳои табиӣ қорбасти ёфта, барои ифодаи мазмуну мундариҷаи асари мазкур истифода гардидаанд. Чунин номвожаҳоро мо аз ҷиҳати банду баст ба панҷ зергурӯҳ тасниф намудем ва доир ба ҳар яки зергурӯҳ мисол овардаем.

3.1.2. Онимҳои сохта

Сарчашмаи дигари падидаи омадани антропонимҳо нигоҳ дошта шудани ҳамон ҷузъҳои сода ба ҳисоб меравад. Дар бахши ономастика низ онимҳо аз нигоҳи сохтор дар пояи калимасозии амалкунандаву роиҷ мавриди пажӯҳиш қарор мегиранд ва калимаҳои сохтаи асари «Таърихи Систон»-ро дар ҳамин ҷо таҳлил мекунем. Аз рӯйи маводи гирдовардашуда ёён мегардад, ки як гурӯҳ аффиксҳо дар шаклирии номвожаву ҷойномҳои асари «Таърихи Систон» ширкати ғаболдоранд. Маълум аст, ки тавассути аффиксҳо ё вандҳо шаклирии топонимҳо «дар лингвистикаи умумӣ ва махсусан, дар

забоншиносии тоҷикӣ ҳаводиси нисбатан маъмулӣ доништан мумкин аст» [Ҳомидов, 2002, 25]. Таҳқиқ дар пояи ин навъи номвожаҳо ва ҷойномҳои асар «...ба таҳқиқгар имкон фароҳам меорад, ки аносири оммавию муқарраршавии ҷойномҳо: асосҳои ҷойномӣ, суффикс ва инчунин префиксҳои ҷойномсоз муқаррар ва муайян гардад» [Алимӣ, 1996,19]. Топониму антропонимҳои сохтаи асари мавриди таҳқиқ қарор гирифта, асосан, бо ёри вандҳои **-а, -зор, -гоҳ, -истон, -дон, -ҷӣ, -ӣ, -ак, -вор, -ча** сохта шуда, барои ифодаи номҳои таърихӣ ҳам марбути одамон ва ҳам марбути номҷойҳо меоянд. Ин пасвандҳоро дар ономастика бо номи формант зикр мекунанд, ки мо низ истилоҳи мазкурро мавриди қарор медиҳем:

а) форманти -а: Ин пасванди исми хоссоз дар ташаккули як қатор номҷойю номҳои марбути ҳодисаву номи одамони асари «Таърихи Систон» қарор додааст. Муҳаққиқон мавҷудияти ин пасвандро чун анҷома ё формант дар асарҳои садаҳои миёна дар таркиби як гурӯҳ вожаҳои сохта қайд кардаанд. Барои тақвияти ин мулоҳиза нигоштаи забоншинос М.Н.Қосимоваро доир ба истифодаи пасванди **-а** дар мутуни асрҳои IX-X меоварем, ки чунин аст: «Пасванди «-а» созандаи исм ва сифати феълӣ аст» [Қосимова, 2010, 148]. Доир ба вазифаҳои морфологии пасванди номбаршуда ҳамзамон дар китобҳои таълимии мактабҳои олӣ, чун «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [1973, 1982] низ маълумоти ҷолиб оварда шуда, дар ҷойномсозӣ фаъл будани ин пасванд зикр гардидааст. [ниг.: ЗАХТ, 1982, 142]. Инчунин чанд топонимшинос низ дар бобати «дар таркиби як қатор номҷойю номвожаҳо мавҷуд будани ин пасвандро нишон дода, бо пасванди «-а»-и забони тоҷикӣ дар як рада қарор доштани онро зикр кардаанд» [Ҳомидов, 2002, 28]. Қарорди пасванди мазкур дар номсозӣ басо домангустурда буда, калимаҳои зиёди исмӣ сохта шуданаш низ маълум аст. Ин формант дар асари «Таърихи Систон», асосан, бо вожаҳои мураккаб якҷоя омадааст: «Мустафо (а) Одам (с), Одам, Одам, Субҳонака борӣ, Худоё Эзад, таъоло, Одам, Ҳавворо Шис падари анбиё (а), **Одаму Ҳавворо**, Эзад, таъоло, хилқати Шис, Шис фармони Борӣ, Маҳвоилатулбайзоро Валӣ Одам (а), Маҳвоила, ё Байзо, Байзо Анӯшро, Анӯш бузург шуд, Шис он вадиат ба Анӯш супурд ва Анӯш ба Қинон

ва Қинон ба Махлоил ва Махлоил, Ачарра» [4] ва ғайра. Чунин навъи вожасозиро дар забоншиносӣ вожасозии мураккаби махлут ё омехта мегӯянд.

-Аз исмҳо бештар исми монандӣ сохтааст: «Абулхусайн ибни Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Яҳё аллазӣ аллафа «Ғариб-ул-Қуръон»²³ ...Систон ва Зовул ва Заранг ва Нимрӯз, Айла, Байтулмақаддас, Шабистон, Севистон, Зовул Заранг, Золи Зар, Золик-ул-атиқ,²⁴ Золи куҳан, Золи нав, «Зарваранг» хондандӣ, Баскӯ, Заранг, Нимрӯз, Булфарачи Бағдодӣ, сӯйи Машрик, сӯйи Мағриб, Хуршед, Хуросону Эрон [Ховарон] ва Нимрӯзу Бохтар, Шимол, Эроншаҳр, Бусту Рухад, замини Довару Кобул, Гударз, девони Бағдод, Сафзор, Бузистон, Лаволистон, Ғур, Соми Наримон, Кашмир, Рустами Дастон, Гардез ва ғайра.

-Аз сифатҳо исме, ки ашёхоро аз рӯйи аломаташон ифода менамояд: «Малоика, Бани Одамро, Муҳаммад ё Халил, Ҳабиби ман (с), Исмоил (а), Иброҳим Сора, Ҳочар, Исҳоқро (а), биёвард ва бузург шуд. Абӯбақр ас-Сиддиқ, Форук, Умар ибн ал-Хаттоб, Зуннурайн, Усмони Аффон, Алӣ ибни Абитолиб, Ҳоларо – духтари Ҳорисро, Қайдор, Қайдор малики хеш буд, Қайдор ал-Малик ибни Исмоил, духтаре номи ӯ **Ғозира** бувад. малики Қарҳам ва ӯ аз вулди Даҳл ибни Омир ибни Яъруб ибни Қаҳтон, вулди Исҳоқ, Яъқуб, Исроил, Абӯмуҳаммад ат-Тарранақӣ²⁵ чиннӣ²⁶ буд номи он Қайд. Ҳамл, ба Канъон барад, ба кӯҳи Сабир, номаш **Ҳурайва** ва Набат аз ӯ биёмад» [38]. «Саъда ва Музар, Каъба, Исмоил (а), Музар Казмаро, Казмаро Умми Ҳаким, Илёс,...²⁷» [56]. Антропонимҳои **Ғозира**, **Саъда** ва **Ҳурайва** бар ифодаи номи занона омадаанд.

-Бар ифодаи исми хоси чинси занона меояд: Бирра, Омина [48], Царира, Отифа...: «Андар вақт ба хона омад ва бар **Бирра**, ки модари **Омина** буд, гуфт: Чаҳд бояд кард, то духтари хеш ба Абдуллоҳ диҳӣ, пеш аз он ки аз даст бишавад. Бирра ба наздики Абдулмуталлиб омад, ки духтари манро – **Омина** ба Абдуллоҳ дех» [77]. Пас [ба фармони] Эзад-таъоло ва тақаддас чун шаби ғурра буд ва шаби одина андар моҳи

23. Оне, ки китоби «Ғариб-ул-Қуръон»-ро таълиф кардааст.

24. Золи Қадим, куҳан.

25. Дар асл бояд ин ном Таркуфӣ бошад, ки Ёқути Ҳамавӣ дар «Муъҷам-ул-булдон» онро дар шакли Абу Муҳаммад ал-Аббос ибни Абуллоҳ ибни Абн Исо ат-Таркуфӣ зикр кардааст ва ӯ яке аз пешвоёни илми ҳадис будааст (Аз шарҳи М. Баҳор).

26. Аз чумлаи чинҳо.

27. Мувофиқи худ, муносиби худ.

ҷумодиюлохир он нур аз Абдуллоҳ ба **Омина** супурда шуд ва дарҳои бихишт кушода шуд» [77].

-Дар баъзе ҳолат бар ифодаи номи ашхос форманти -а дар шакли -я низ истифода мешавад: «Ҳамида, Отика» [56]. «Боз Суъдо бинти Ғиёсро ба занӣ кард ва Аббос аз ӯ биёмад, он ки хулафову умаро аз вай омаданд ва **Сафия** аз ӯ биёмад» [245].

б) форманти -зор [-zār]. Пасванди мазкур дар асари мавриди таҳқиқ ба таври васеъ корбурд ёфта, ба воситаи он як гурӯҳи калони номвожаҳо, ҷойномҳо шакл гирифтаанд. Дар мавриди ин пасванд дар китоби таълимии «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [минбаъд «ЗАҲТ»] мо чунин ҷумлаҳоро меҳонем: «Пасванди **--зор [-zār]** бо исм омада, макону фаровониро мефаҳмонад. Пасванди «-зор» асосан бо исмҳои ифодакунандаи рустанию наботот меояд» [Грамматика, 1985,142]. Дар таърихи забонамон низ ин пасванд ҷойгоҳи худро доро буда, ба қавли забоншинос Д.Саймиддинов «дар сохтани чанд исми макон мушоҳида мешавад. Пасванди мазкур макони доимӣ ва муваққатиро вобаста ба маънои ҷузъи номӣ ба таври баробар баён мекунад. Этимологияи пасванди «**-zār**» ва истифодаи он то ба давраи забонҳои эронии миёна равшан нест. Гумон меравад, ки «**-zār**» дар забони форсии миёна на ба таври мустақил, балки ҳамчун ҷузъи дувуми кадом як таркиби эронии бостон ворид шуда, баъдан дар ҳамин қолаб ба ҳайси пасванд дар сохтани вожаҳои нав истифода гардидааст» [Саймиддинов, 2003, С. 126].

Анҷома ё форманти **-зор [-zār]** чун пасванд дар «Таърихи Систон», асосан, тавре дар боло зикр гардид, бо исмҳои ифодагари унвони набототу рустанӣ омада, макон ё мавзееро ифода мекунад, ки дар ҷо фаровонии ҳамин рустанӣ ё наботот дида мешавад: «Охируламр бигрехт, бишуд ба ҳисори Тоқ бар Амир Шоханшоҳ якӣ шуд. Амир Қилмишро лашкари вайро бикашид ба Систон ва ӯ дар ноҳияи **Исфизор** буд» [389]. кӯҳҳои **Сафзор** [124],

в) форманти -истон // -стон [-istān/-stān]. Форманти мазкур бар ифодаи макон ва фаровон будани ин ё он ашёро ифода мекунад. Бо пасванди мазкур дар асари мавриди пажӯҳиш қароргирифта ҷойномҳои зиёде мавриди корбурд

қарор гирифтаанд: «**Туркистон** [Turkistān] номи сарзамин ва вилоят дар Осиёи Миёна, **Систон** [Sistān] номи сарзамини таърихӣ, **Сичистон** [Sijistān] шакли муарраби Систон, **Шабистон** [Šabistān]» номи макон ва ҳарамгоҳ, Зобулистон [Zobuliston] ва ғ.: **Сичистон...** Озодхӯ ибни Бахтиёр ва мубади мубадонро ва бузургонро пеш хонд...[34]. **Систон** ва Зовул ва Заранг ва Нимрӯз, Айла, Байтулмақаддас, **Шабистон**, **Севистон**, Зовул Заранг, Золи Зар, Золик-ул-атик,²⁸ Золи куҳан, Золи нав, «**Зарваранг**» хондандӣ, Баскӯ, Заранг, Нимрӯз, Булфарачи Бағдодӣ, сӯйи Машрик, сӯйи Мағриб, Хуршед, Хуросону Эрон [Ховарон] ва Нимрӯзу Бохтар, Шимол, Эроншаҳр [14]. Табасайн, **Қаҳистон...** [34].

г) **форманти -дон [-dān]**: Анчома ё топоформанти мазкур дар забони тоҷикӣ барои аз исм исми зарфу ҷойгоҳ шакл гирифтаниш мусоидат мекунад ва аз анчомаҳои серистифода маҳсуб ёфта, дар шаклгирии ҷойномҳо, исми одамон ва макони зисти онҳо дар «Таърихи Систон» таъсири аниқ гузоштааст: **Бандон** [Bandān], **Раздон** [Razdān] [200]. **Ринда** // **Риндон** [Rinda/Rindān], Зоҳидон [234], **Хурбандон** [Hurdandān] [345] ва ғайра.

ғ) **форманти -ӣ [-i]**. Топоформанти мазкур дар забони тоҷикӣ ва таърихи он хеле серистифода буда, дар китобҳои дарсии мактабҳои олии ва грамматикаи академӣ аз исм исми нав ва аз сифат исм сохтани ин пасванд нишон дода шудааст. Дар осори манзуму мансури осори адабони пешин, маҳсусан, матнҳои садаҳои IX-X истифода гардидани ин унсури дастурӣ ба мушоҳида расиданаширо муҳаққиқон нишон дода, «исм ва сифат сохтани онро зикр кардаанд: сапед+ӣ=сапедӣ; ...аз забони паҳлавӣ ба тозӣ гардонид» [Қосимова 2010, 156]. Ширкати пасванди исмсозии зикршуда дар шаклгирии як даста антропониму топоним ё ҷойномҳои асари мавриди таҳқиқ ба назар расида, дорои чунин вазифаҳоианд: 1. Аз сифат исм сохтаанд: ...аз **кӯҳи Булӣ** об чакон аст...[34]. **Булӣ** [Bulī] номи кӯҳ, **Тундӣ** [Tundi] номи кӯҳ, **Қачҷӣ** [Qajji] номи кӯҳ, **Борикӣ** [Bāriki] номи роҳ, **Пастӣ** [Pasti] номи даштӣ, **Тужкӣ** [Tujki] номи кӯҳ [45]. 2. Барои ифодаи мансуб будан ба ин ё он мавзӯ омадааст: **Машкӣ** [Maskī] шаҳре, ки ба вилояти Қуздор тобеъ будааст... [42].

²⁸ Золи қадим, куҳан.

д) **формантҳои -ак, -акак [-ак, -акак].** Ин формант ё анчома дар шаклгирии исмҳои хоси марбути номи одамону ҷойномҳои асари «Таърихи Систон» саҳми хос доранд. Муҳаққиқи номвожаҳои “Самаки айёр Р. Шоев дар ин бобат қайд менамояд, ки «ин пасванд тобишҳои маъноии хурдӣ, наҳзанӣ, нописандӣ, хурдию навозиширо ифода мекунад» [Шоев 2014, 135]. Ҷойгоҳи истифодаи пасванди номбурдаро ба таври зайл муайян кардан мумкин аст: **а) пасванди мазкур барои ифодаи хурдӣ меояд: Сангак [Sangak], Ҳавзак [Navzak] ҳавзи хурд, ҳидроним; Кӯлак [Kulak] кӯли хурд, мавзеи ба об марбут, яъне ҳидроним...; б) ба сифати синоними форманти -зор омада, мафҳуми фаровонии ин ё он рустаниро дар он мавзеъ нишон медиҳад: Ғушак [Jusak] кӯҳ, Куртак [Kurtak] кӯҳ, Марғак [Marjak] кӯҳ...; в) ифодаи мавзеъ: Кӯҳак [Kuhak], Рӯдак [Rudak], Равотак [Ravātak] ва амсоли инҳо; г) монандии мавзеъро бо ягон ашё ифода мекунад.** Дар асари мазкур пасванди шаклсози «-ак» на он қадар фаъол аст ва бо иштироки он чунин исмҳои хос ташаккул ёфтаанд: **Кӯҳ+ак [Kuh+ak]** кӯҳ, **Мур+ак [Mur+ak]** мавзеъ, **Дашт+ак [Dašt+ak]** мавзеъ, **Равшан+ак [Ravšan+ak]** номи шахс ва паҳлавон дар Систон: «...Эзад, таъоло, подшоҳии Ушҳанг подшоҳии Таҳмурас, пайғомбарии мо Муҳаммади Мустафо (с), шариати Ислом, Заҳҳок, Дини Ислом, мардуми Аҷамро ба дини Ҳақ хонад, дасти Шаҳбургон ибни Кароястшон, замони Каён... [5], ғарқи Нӯҳ (а), Ё Раб, Сулаймон (а), Доро ибни Дороб, **Равшанак**, **Ҳинд**, **Кайхус-рав**, қалъаи Систон, Ардашери Бобакон...» [23].

Бояд зикр кард, ки формантҳои -ак, -ча, -акак дар шаклгирии номи одамон ва мавзеъҳои муайян ва осори таърихӣ, аз ҷумла «Таърихи Систон» басо фаъол буда, далолат ба хурд будани мавзеъ мекунад.

е) форманти -он. Дар асари мавриди таҳқиқ ин формант дар шаклгирии чунин ҷойномҳо нақш дорад: **Исфакон [Isfahān], Кирмон [Kirmān], Арфакон [Arfajān], Хабӯшон [Xabusān], Хайсун/Хисун [Xaysun], Хатлон /Хутталон [Xatlān//Xutalān], Сангон [Sangān], Саҳлон [Sahlān], Сарвон/Шарвон [Sarvān/Sarvān], Рӯзон [Ruzān], Пӯлон/ Булон [Pulān], Ризвон [Rizvān]** ва

амсоли инҳо: «Ва Ибни Аббос чуни гӯяд, ки ӯ Ризвон буд, хозин-ул-чинон ва андар гӯши ӯ суханон гуфт ва миёни ду чашми ӯ бӯса дод» [56].

Дар ин мисол пасванди -он дар шакли -ун омадааст, Хатлон /Хутталон (бино ба қавли ағлаби таърихнигорон, минтақаи Кӯлоби имрӯзаи вилояти Хатлони Тоҷикистон аст), Пӯлон//Булон (деҳае дар наздикии Буст).

Аз ин нигоштаҳо пай бурдан мумкин аст, ки дар маводи марбути исмҳои хоси сохта пасвандҳо ба сифати топоформант дар асари «Таърихи Систон» нақши мондагор дошта, дар шаклгирии ҷойномҳои ифодагари номи гузар, русто, шаҳрак ва антропонимҳо омадаанд. Антропониму топонимҳои бо ин павандҳо ё топоформантҳо шакл гирифта, асосан, ба як қатор гурӯҳи забонҳои иронӣ, ба хусус, форсӣ, дарӣ, тоҷикӣ, суғдӣ, яғнобӣ, хоразмӣ, порсии миёна. Ин далолат бар он мекунад, ки дар сарзамине, ки дар асар зикр ёфтаанд, аз даврони бостон ҷойгоҳи эронинажодон будааст.

3.1.3. Номвожаҳои мураккаб

Калимасозӣ яке роҳҳои пурғановат гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ маҳсуб ёфта, калимаҳои мураккаб аз нигоҳи теъдод дар ҳазинаи забонамон басо беш буда, аз даврони бостон то кунун аз васоиту тарзҳои муҳимми воҷасозии сермаҳсули ҳиссаи нутқи исм доништа мешаванд. Калимаҳои мураккаб аз ду ё беш вожаҳо шакл гирифта, аз ҷиҳати маънӣ як воҳиди лексии забонро бо маънии ягона фаро мегиранд: *Бахтиёрнома, Моҳхудой, Гурдофарин, Меҳрозод, Конозодмард, Ҷеҳрозод, Нерӯсанч, Фаррухбеҳ, Додофарин, Беҳофарид, Фаромарз, Озодхӯ, Сарандеб, Кайхусрав, Хушкрӯд, Харутрӯд* ва амсоли инҳо. Дар риштаи ономастика низ мавод дар ин қолаб дида мешавад, ки онҳоро номвожаҳои мураккаб ё маводи ономастикии мураккаб ном мебаранд. Маводи ономастикии асари «Таърихи Систон»-ро аз нигоҳи алоқамандии маънавии дар байни компонентҳои (чузъҳо) таркибашон вучуддошта ба ду гурӯҳ дастабандӣ кардан мумкин аст:

1. Номвожаҳои мураккаби навъи пайваст (баробари исмҳои мураккаби хели пайваст). Ин навъи номвожаҳои мураккаб аз ду ҷузъ таркиб ёфта, дар онҳо муносибати байни ҷузъҳо баробар аст. Ҳар ду ҷузъи исмҳои мураккаби пайваст аз як категорияи нутқ иборатанд ва гӯё яке дигареро пур мекунад. Дар натиҷаи фароҳам омадану пайваст шудани ду морфемаи комилмаъно як воҳиди луғавӣ ташкил меёбад ва дар асари «Таърихи Систон» дар ин қолаб доир ба мавзӯи таҳқиқ мисол ба назар нарасид.

2. Номвожаҳои мураккаби хели тобеъ (баробар аст ба исмҳои мураккаби навъи тобеъ). Маълум аст, ки дар забони адабии тоҷикӣ тарзи калимасозии исмҳои мураккаби хели тобеъ яке аз роҳҳои асосии калимасозӣ ба шумор меравад ва таркиби луғавии забон бо ин тарзи калимасозӣ хеле ғанӣ ва мукамал мегардад. Дар ин хели калимасозӣ ҳар ду ҷузъ ё яке аз ҷузъҳои он ҳамеша исм аст ва он ҷузъи асосии исми мураккаби тобеъ аст ва ба категорияи исм тааллуқ доштани онро далолат мекунад: Нерӯсанҷ [45]. **Рухадруд, Хошрӯд, Хушкрӯд, Харутруд [76]** ва монанди инҳо. Дар ин номвожаҳо ҷузъи якуми исмҳо ҳамчун ҷузъи атрибутивӣ аз ҷиҳати семантика ба ҷузъи дуюм тобеъ аст ва ҳар ду қисми калима ҷузъҳои маънодоранд.

Як гурӯҳи муайяни ҷойному номи одамон ва номи ҳодисаву шайъҳо ё номвожаҳои асарро номвожаҳои мураккаб ташкил медиҳанд. Чунон зикраш дар боло рафт, номвожаҳои мураккабсохт беш аз ду компонентҳо (ҷузъҳо) иборат буда, аз нигоҳи алоқамандии маъноии мобайни компонентҳо [ҷузъҳо] мавҷудбуда ба ду даста тақсим мегарданд: Бахтиёр+нома [Бахтиёр+нома] номи асар, Моҳ+худой [Моҳ+худоӣ] номи духтари шоҳ, Гурд+офарин [Гурд+офарин] номи фарзанди шоҳ, Меҳр+озод [Меҳр+озод] номи шоҳи яке аз мулкҳо, Кон+озод+мард [Кон+озод+мард] номи сарлашкар, Ҷеҳр+озод [Ҷеҳр+озод] номи духтари шоҳ, Нерӯ+санҷ [Нерӯ+санҷ] номи фарзанди малик, Фарруҳ+беҳ [фарруҳ+беҳ] номи паҳлавон ва гурди Систон, Дод+офарин [Дод+офарин] номи паҳлавон, Беҳ+офарид [Беҳ+офарид] номи паҳлавон, Озод+хӯ [Озод+хӯ] номи малик, Сар+андеб [Сар+андеб] номи мавзеъ, Хушк+рӯд [Хушк+рӯд] номи дарё,

Харут+рӯд [Xarut+rud] номи дарё дар Систон, Об+и+заранг [Āb+i+zarang] номи дарё ва ғ.

Чуноне аён аст, вожасозӣ яке аз роҳҳои пурғановат гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ маҳсуб ёфта, яке аз усулҳои шаклгирии ҷойномҳо ва номи одамон доништа мешавад. Аз ин ҷост, ки доир ба вожасозии антропониму топонимҳо дар забоншиносии тоҷик кори алоҳидаи илмӣ анҷом напазируфта бошад ҳам, вале чанд паҳлуи он ин масоил зимни таҳқиқи топонимҳои минтақаҳои гуногун ва асарҳои таърихӣ, адабӣ ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст.

Номвожаҳои мураккаби «Таърихи Систон», асосан, дар қолиби вожасозии навъи мураккаби тобеъ арзи ҳастӣ кардаанд. Зикр бояд кард, ки дар як даста калимаҳои мураккаб ҷузъи асосӣ ба ҳиссаи нутқи исм мансуб буда, номвожаҳои ҷуғрофӣ дар ҳамин қолиб сохта шуда, ин қолаби вожасозиро ба таври зерин ҷамъбаст кардааст:

а) исм+исм: Бахтиёр+нома [Bahtiyor+нома] номи асар, Моҳ+худой [Moh+xudoy] номи духтари шох, Гурд+офарин [Gurd+ofarin] номи фарзанди шох, Меҳр+озод [Mehr+ozod] номи шоҳи яке аз мулкҳо, Кон+озод+мард [Kon+ozod+mard] номи сарлашкар, Ҷеҳр+озод [Cehr+ozod] номи духтари шох, Сар+андеб [Sar+andeb] номи мавзеъ, Харут+рӯд [Xarut+rud] номи дарё дар Систон, Дар+банд [Dar+band] номи деҳа ва ғ.

б) сифат+исм: Беҳ+офарид [Beh+ofarid] номи паҳлавон, Сиём+кӯҳ [Siyom+kuh] номи кӯҳе дар ҳудуди Мовароуннаҳр, Хушк+рӯд [Xusk+rud] номи дарё.

в) исм+асоси феъл+шумора: Нерӯ+санҷ [Neru+sanj] номи фарзанди малик, Озод+хӯ [Ozod+hu] номи малик, Об+ҷӯ+як [Āb+ju+yak] ва ғ.

г) асоси феъл+исм: Дод+офарин [Dod+ofarin] номи паҳлавон ва ғайра:

ғ) исм+сифат: Фаррух+беҳ [farrux+beh] номи паҳлавон ва гурди Систон ва монанди инҳо.

5) Исмҳои мураккаби бисёрҷузъае, ки бо калимаҳои тоҷикӣ ва арабӣ шакл гирифтаанд: Ҷамшед+ул+мулук [Jamshed+ul+muluk] ва монанди инҳо.

Аз таҳлили антропонимҳои дар қолиби вожаҳои мураккаб ташаккулёфта ба хулосае омадан лозим аст, ки қолиби номбурда басо маъмул буда, калимаҳои мураккаби асар барои ифодаи ҷойному номи одамон ва макони онҳо омадааст.

3.1.4. Ибора-номвожаҳои асар

Дастаи дигари маводи ономастикий асари мавриди таҳқиқ қарор-додамонро аз нигоҳи сохт **ибора-номвожаҳо** фаро мегиранд, ки ин қабил номвожаҳо дар ономастика антропонимҳои таркибӣ меноманд. Гуфтан ҷоиз аст, ки антропонимҳои таркибии асар беш аз ду, се компонентҳо таркиб ёфта, дар ташаккули онҳо вожаҳои арабии «**ибн**» (ба маънои писар) ва артикли муайяни **ал-, амир, малик, шох, мир, қалъа** ва монанди инҳо ширкат дошта, бар ифодаи мафҳуми мураккаб меоянд. Ин антропонимҳо аз рӯи иштироки ин ҷузъҳо ба чунин гурӯҳҳо метавон тасниф кард:

а) антропонимҳои таркибии дар қолаби иборай ҳамаҷониб шаклгирифта. Дар шаклгирии ин қолаб нақши алоқаи тобеъ, ки воситаи алоқааш тартиби калима аст, нақши муҳим дорад: *Абуимрон Симҷӯр, Абӯмусо Ашъарӣ, Абӯсолеҳ Абдурраҳмон, Имодуддин Қадҷуронӣ, Амир Ёқутӣ, Амир Муайяд, Муътазид Биллоҳ, Шамсуддин Муҳаммад, Шаҳобуддин Маҳмуд, Шуҷоуддин Абулқосим* ва ғайра. Қолаби мазкури номгузорӣ нисбат ба ашхос хеле дар забони адабии тоҷикӣ маъмулу маъруф аст, яъне дар ҳамин қолаб номи аксари адибону донишмандони муосир шакл гирифтаанд: Низом Қосим, Убайд Раҷаб, Саид Носир, Шокир Мухтор ва ғ.

б) антропонимҳои таркибии дар қолаби иборай ҳамаҷониб, ки бо воситаи вожаи «**ибн**»-и забони арабӣ шаклгирифта, ба маънои фарзанд ё писари ин ё он шахс буданро далолат мекунад. Дар шаклгирии ин қолаб низ нақши алоқаи тобеъ, ки воситаи алоқааш тартиби калима аст, нақши муҳим дорад: *Абулқосим ибни Симҷӯр, Алӣ ибни Абӯтолиб, Алӣ ибни Шарвин, Алӣ ибни Суруш, Асрам ибни Сайф, Аҳмад ибни Исмоили Сомонӣ, Аҳмад ибни Тоҳир, Аҳмад ибни*

Ҳанбал, Бадр ибни Абдуллоҳ, Ғассон ибни Аббод, Наср ибни Сайёр, Нӯҳ ибни Мансур, Илёс ибни Абдуллоҳ, Абуабдуллоҳ ибни Карром, Исмоил ибни Балбал, Холид ибни Валид, Ҳассон ибни Собит, ибни Мазяд ва ғайра. Дар қолаби мазкур номгузорӣ дар замони пеш дар фарҳанги мо хеле фаровон ба назар мерасид; Абуалӣ ибни Сино, Носир ибни Вадуд ва ғ. Ин шакли номгузорӣ дар кишваҳои арабизабон ва Афғонистон то ҳол роиҷ аст.

в) Дар байни антропонимҳои таркибии асар номвожаҳое дида мешаванд, ки аз се ва зиёда ҷузъҳо таркиб ёфтаанд ва вожаи арабии «ибн»-и дар байнашон ҳамчун вожаи васлгар барои ифодаи мансубият меояд. Аз нигоҳи теъдод дар ин қолаб антропонимҳо нисбатан зиёд- таранд: *Абдуллоҳ ибни Омир ибни Қурайз, Абдуллоҳ ибни Умар ибни Абдулазиз, Алӣ ибни Исо ибни Моҳон, Дирҳам ибни Наср ибни Солеҳ, Душманзиёр Абӯҷаъфар ибни Кокуя, Марвон ибни Муҳаммад ибни Марвон, Марвон ибни Сулаймон ибни Яҳё ибни Абӯҳафса ва ғайра.* Дар ин қолаб ифода ёфтани ному насаб, асосан, ишора ба шаҷара ё авлод қарданро тақозо дорад.

г) Дар байни антропонимҳои таркибии асар номвожаҳое ба назар мерасанд, ки аз се ва зиёда ҷузъҳо таркиб ёфта, дар шаклгирии онҳо вожаи арабии «**ибн**» ва артикли муайяни «**ал**» чун унсурҳои васлгар барои ифодаи мансубият меоянд: *Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр, Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ал-Ҷайҳонӣ, Абулҳусайн Аҳмад ибни Форис ар-Розии, Абулфазл Муҳаммад ибни Абдуллоҳ ал-Балғамӣ, Абулфазл Наср ибни Аҳмад, Абулфараҷ Қудома ибни Ҷаъфар ал-Бағдодӣ, Абутаммом Ҳабиб ибни Авс ат-Той, Абӯабдуллоҳ Макхул ибни Абдуллоҳ аш-Шомӣ, Абудовуд Сулаймон ибни ал-Ашъас, Абунаср Молик ибни ал-Ҳайсам ал Хузой, Абуҳанифа ан-Нуъмон, Абуҳотим Саҳл ибни Муҳаммад ас-Сичистонӣ, Абусалама Ҳафс ибни Сулаймон ал-Ҳаллол, Абӯязид Холид ибни Муҳаммад ал-Марвазӣ,*

ғ) Дар қатори онимҳои ифодагари номи одамон номвожаҳое дида мешаванд, ки дар таркиби онҳо вожаҳои ифодакунандаи лақаб ва таҳаллус омадааст, ки ин қабил номвожаҳо, албатта, аз нигоҳи теъдод зиёд нестанд. Ба қатори ҷузъи лақаб ё таҳаллус вожаҳои **малик, хоча, хочӣ, қорӣ, амр** ва монанди инҳо

дохил мешаванд: *Малик Шамсуддин Муҳаммади Карт, Малик Янолтегин, Хоҷа Разиуддини Зӯзанӣ, Ҳоҷӣ Нарин, Амр ибн ал-Ос, Амр ибни Маъдӣ-Қариб, Амр ибни ал-Лайс ва ғайра.*

Гурӯҳи мазкурро маводи ономастикии таркибӣ ва ё бисёрчузъа номидан ба мақсад мувофиқ аст. Дар осори илмӣ ба маводи ономастикӣ бахшидашуда ин қабил номвожаҳоро муҳаққиқон бо ифодаи ибораҳои нахвӣ изофӣ ном мебаранд. Аз ҷумла, забоншинос Д.Ҳомидов дар ин бобат чунин баёни андеша мекунад: «Ибора-номвожаҳо барои ифодаи ҷойномҳои дар қолиби ибори нахвӣ шаклгирифтаи асар омада, мутахассисони соҳа онҳоро бо термини антропоним-ибораҳо ё топоним-ибораҳо низ ёд намудаанд» [Ҳомидов 2014, 34].

Ин ибора-номвожаҳоро ба таври зайл вобаста ба ҷузъи тобеъашон дастабандӣ кардан мумкин аст: **а) ибори исмӣ [исм+и+исм]: чашмаи Фарох** [čašmai Farāh] номи чашма, **чашмаи Афросиёб** [čašmai Afrāsiyāb] номи чашма, **дарёи Муҳит** [daryāi Muhit], **дарёи Фарох** [daryāi Farāh], **дарёи Дачла** [daryāi Dajla], **дарёи Фурут** [daryāi Furāt], **шаҳри Эрон** [šahri Erān] номи кишвар, **шоҳи Чин** (šohi Cin) номи мамлакат ва ғайра.

б) ибори исмӣ [исм+и+сифат]: дарёи Ҳирманд [daryoi Hirmand] номи дарё ва ғайра.

в) ибори шуморагӣ [шумора+исм+и+исм]: Нӯҳ ибни Мансур [Nuh ibni Mansur] номи шоҳи Сомониён ва ғайра.

г) ибори исмӣ [исм+и+исм]: дарёи Шом [daryoi Šom], дарёи Муҳит ва ғайра: ...ба ақсои **дарёи Муҳит** ва ба Чину Мочин андар омадӣ ва ғ.

Аз мисолҳои овардаамон маълум мешавад, ки дар шаклгирии номвожаҳо дар ин қолибҳо нақши як ҷузъ асосӣ буда, барои ифодаи муайяншавандагӣ дорад, ки дар ин бобат номшинос Муҳаммадҷонзода О. Зикр менамояд, ки чун ҷузъи асосӣ дар ин қолибҳо, ғолибан, вожагони ҷуғрофӣ ҳамон мавзё корбурд меёбад, ки онро дар маҳаллиносии муосир бо мафҳуми истилоҳ-нишондод ё индикаторҳои маҳаллӣ ном мебаранд. Ин андешаро ин муҳаққиқ хангоми таҳқиқи ҷойномҳои водии Ҳисор зикр намудааст [ниг.: Маҳмадҷонов 2009, 35].

Бояд гуфт, ки маводи зиёди ономастикии асари мавриди таҳқиқ қароргирифта дар қолаби ибораи изофӣ ташаккул ёфта, дар шаклигирии онҳо истилоҳ-нишондодҳои ҳам мансуби забони тоҷикӣ (шоҳ, кӯҳ) ва ҳам арабӣ (амир, ибн, абӯ ва ғ.) ва амсоли инҳо нақш доранд, ки чанде аз онҳоро дар поён меоварем:

1) бо истилоҳ-нишондоди «амир»: Амир Ҳамза [90], амири Буст [123], Амири Ҳарӣ [126], амир Яъқуб [172] ва ғайра.

2) бо истилоҳ-нишондоди «Абуабдуллоҳ»: «Ҷро се кунният буд: Абӯамр ва Абӯабдуллоҳ ва Абӯлайло [30], Абӯабдуллоҳ [96], кунияти ӯ Абӯабдуллоҳ, Муҳаммад ибни Абдуллоҳ, Алӣ ибни Абдуллоҳ» [79] ва ғайра.

3) бо истилоҳ-нишондоди «шоҳ»: шоҳ Фирӯз [šoh Firuz], шоҳи Чин [šohi Cin]: шоҳи Кобул [34], шоҳ Фирӯз ибни Барзфарӣ [67] ва ғайра.

4) бо истилоҳ-нишондоди «абу»: Абу Яъқуб [175], Ва фармон ёфт Абу Муҳаммад ал-Муктафӣ [179], Абӯамр Омир ибни Шуроҳил ибни Абу Зиқуббор аш-Шаъбӣ ал-Ҳимярӣ [190] ва ғайра.

5) бо истилоҳ-нишондоди «ибн»: ибни Кӯранг [ibni Kurang], ибни Гаршосб [ibni Garšorb], ибни Хурмуз [ibni Hurmuz], «ибни Анушервон ал-Малик [ibni Anušervon al-malik], ибни Фирӯз [ibni Firuz], ибни Барзфарӣ [ibni Barzfari], ибни Шеравжан [ibni Seravjan], ибни Ҳудойкон [ibni Hudoykon], ибни Фаррух [ibni Farrux], ибни Моҳхудой [ibni Mohxudoy]» [167]. Ибни Гурдофарин [ibni Gurdofarin], ибни Паҳлавон [ibni Pahlavon], ибни Испаҳбад [ibni Ispahbad], ибни Рустам [ibni Rustam], ибни Меҳрозод [ibni Mehrzod], ибни Бӯлод [ibni Bulod], ибни Конозодмард [ibni Konozodmard], «ибни Чаҳрозод [ibni Cahrozod], ибни Нерӯсанҷ [ibni Nerusanj], ибни Фаррухбех [ibni Farruxbeh], ибни Додофарин [ibni Dodofarin], ибни Сом [ibni Som], ибни Беҳофарид [ibni Behofarid], ибни Ҳушанг [ibni Hušang], ибни Фаромарз [ibni Faromarz], ибни Рустам ал-Акбар [ibni Rustam al-Akbar], ибни Дастон [ibni Daston], ибни Наримон [ibni Narimon]» [178]. ибни Куранг [ibni Kurang] ва ғ.;

б) бо истилоҳ-нишондоди «кӯҳ»: Ҳамл, ба Канъон барад, Яъқуб (а) гирён гашт, замини Шому ӯ ба замини Ҳарам. Чун ба кӯҳи Сабир расид, Фаро сари падар

биншаст гирён. ба **кӯхи Сабир**, номаш Хурайва ва Набат аз ӯ биёмад, Хамайсаъ, Удад, Удадро Аднон биёмад Муъад биёмад, Назор, **Лақалилун нузур [75]**. ...**кӯхи Бӯқубайс [18]**, **кӯхи Испахбад [78]** ва ғ.

7) бо истилоҳ-нишондоди «малик»: **Маликуддунё [43]**, **малики Нимрӯз [76]**, **Малик Янолтегин [190]** ва ғайра.

8) бо истилоҳ-нишондоди «аҳмад»: *Аҳмади Султон [279]*, *Аҳмад ибни Аҳмади Султон [170]*, *Аҳмади Қавқаҳ [187]*, *Аҳмад ибни Яҳё*, *Аҳмад ас-Самурӣ [37]* *Аҳмад ибни [Абӣ] ал-Асбаъ 237*, *Аҳмад ибни Абдулазиз 238*, *ва ғайра*.

9) бо истилоҳ-нишондоди «чашма»: **чашмаи об [56]**. **чашмаи Хирманд**, **чашмаи Буст**, **Чашмаи Самур**, **чашмаи Фарох [čašmai Faroh]** номи чашма, **чашмаи Афросиёб [čašmai Afrosiyob] [65]**... ва ғ.;

10) бо истилоҳ-нишондоди «дарё»: **дарёи Мухит [daryoi Muhit]**, **дарёи Фарох [daryoi Faroh]**, **дарёи Дачла [daryoi Dajla]**, **дарёи Фурот [daryoi Furot]**, **дарёи Хирманд [daryoi Hirmand]**, **дарёи Шом [daryoi Šom]: дарёи Мухит [86]** ва ғайра.

11) бо истилоҳ-нишондоди «шаҳр»: **шаҳри Эрон [šahri Erān]** номи кишвар), **шаҳри Систон [89]**, **шаҳри Қойин [98]** ва ғайра.

12) бо истилоҳ-нишондоди «язид»: **Язид Абӯҳолид**, **Язиду байъати аҳли Шом**, **Язид [78]**, **Язиди Зиёд**, **Язид [98]**, **Язид ибни Муовия** ва ғайра.

13) бо истилоҳ-нишондоди «султон»: **Султон Маҳмуд [Sulton Mahmud]** (номи подшоҳи Ғазнавиён): **Султон Ҳасани Абдуллоҳи Қорӣ [90]**, **Султон Масъуд [243]** ва ғайра.

14) бо истилоҳ-нишондоди «абдуллоҳ»: **Абдуллоҳ ибни ал-Муқаффаъ** (яке аз донишмандони давр ва мутарчими осори паҳлавӣ ба забони арабӣ): **Абдуллоҳ**, **Абдуллоҳ ибни Тоҳир [120]** ва ғайра.

15) бо истилоҳ-нишондоди «муҳаммад»: «**Пас Муҳаммад ибни ал-Хузайн ал-Қавсӣ шаҳр бар ӯ ошуфтагуна...**, **Муҳаммад ибни ал-Хузайн» [98]**, **Муҳаммад ибни Зубайда [99]**, **Муҳаммади Ашъас [100]** ва амсоли инҳо.

16) бо истилоҳ-нишондоди «дар»: **дари Форс [101]**, **дари Каркӯй [121]**, **Дари Окор**, **Дари Мабиё**, **Дари Каркӯй [116]** ва ғайра.

Ҳамин тавр, аз баррасии як гурӯҳи калони маводи ономастикаи асар маълум мешавад, ки дар қолиби ибораи изофӣ шакл гирифта, бо истилоҳ-нишондодҳои «амир», «мир», «шоҳ», «бин», «ибн», «кӯх» ва ғайраҳо сохта шудаанд ва инчунин онҳоро ба гурӯҳҳои исмҳои хосе, ки дар қолиби калимаҳои мураккаб шакл гирифта, ба 18 зергурӯҳ

3.2. Ономастикаи асар аз нигоҳи

мансубияти забонӣ

Зимни ин ҷумла бунёдебии Систон дар асоси ривояти таърихӣ ифода ёфта, чандин исмҳои хос сабабгори ифодаебии ҳамин воқеа гардидаанд: Систон (номи сарзамини таърихӣ), Гаршосб (унвони тимсоли асотирӣ), Каюмарс-Одам (алайҳиссалом) (номи аввалин одам), Эзад (муодили таърихии номи Худо), Хоразм (сарзамини кӯҳани ориёинишин).

Таҳти ин ҷумла пазирии дини Ислом аз ҷониби мардуми Систон дар асоси воқеаи таърихӣ нишон дода шудааст ва чандин исмҳои хос дар инъикоси ин воқеа ифодаёфтаанд: Мустафо (а) (номи хонадони пайғамбари Ислом Муҳаммад), Аҷам (номи сарзамини ғайриарабу турк, яъне макони ориёитаборон, ки ҳоло онро Осиёи Миёна мехонанд), дини Ҳақ (дар назар аст дини Ислом), мардуми Систон (номи сарзамини таърихӣ) ва ғ. [78].

Ҳамин тавр, исмҳои хоси марбут ба номи ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ маълумотеро дар бар мегиранд, ки дар онҳо номи ҳодисаву воқеаҳо зикр гардидаанд ва ҳамчун сарчашма ё манбаъ маҳсуб меёбанд.

3.2.1. Номвожаҳои тоҷикӣ

Дар ҳазинаи забони форсии тоҷикӣ калимаҳои аслии форсии тоҷикӣ ва умумиэронӣ ҷойгоҳи хоссаро касб карда, дар байни онҳо вожаҳои ифодагари ҷойному номи ашхос ва лақабу таҳаллуси онҳо дорои мавқеи муҳимманд. Дар асари мавриди пражӯҳиш якчанд номвожаҳои ифодагари ҷойному номҳои одамон ҷиҳати инъикоси ҳаводу вақоеи таърихӣ омада мазмуну мундариҷаи асари мазкурро хеле хонданбоб кардаанд. Аз ин рӯ, антропониму топонимҳои асар дорои таърихи тулонӣ буда, дар он «ҳар номе, ки бунёди қадимӣ дорад, чун нигорае дар осорхонаи ҳар қавму миллат, намоишдиҳандаи раванди инкишофи таърихии андешаву ҷаҳонбинии ниёғони онҳо ба ҳисоб меравад» [ФНМТ, 2017, 3]. Таърих бо ном ҳамрадиқ буда, гар унвону номро аз он

ихтисор бикунем барои доштан чизе бақо намонад. Аз ҳамин нигоҳ «ба номмонии пеш аз исломии ориёинажодон назар намоем, номҳо ё исмҳои хоси мансуби шахси ин қавм аз фарҳанги баланди онҳо дар номгузори шаҳодат медиҳад. Бинобар ин, исмҳои хос низ дар асоси ин андешаҳо таърихи тулониро моликанд ва мансуби ин ё он забонанд» [ФНМТ, 2017, 3]. Аз ҳамин нигоҳ маводи ономастикии асари мавриди таҳқиқро аз нигоҳи шаклگیرӣ ва мансубияти забонӣ (яъне решашиносӣ) ба забонҳои хеш (забонҳои тоҷикӣ, форсӣ, суғдӣ, бохтарӣ, помирӣ, яғнобӣ) ва ба гурӯҳи ғайрихеш ё бегона (арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ) метавон ҷудо кард. Ба қатори маводи ономастикии асар номи одамон, мавзеҳо, осори таърихӣ, наботот, рустаниҳо ва амсоли инҳоро дохил кардан мумкин аст. Маводи гирдовардамонро вобаста ба муҳтавояшон ба чунин зергурӯҳ ҷудо кардаем:

-Антропонимҳо. Дар асари “Таърихи Систон” антропонимҳои мансуби забони форсии тоҷикӣ аз нигоҳи миқдор беш буда, бо унсурҳои номсози забони арабӣ дар якҷоягӣ омада, номи хонадону шаҷараи онҳоро ифода мекунад. Ин тарзи ифода шаҳодат бар он медиҳад, ки номҳои таърихӣ ва ниҳоят қадимаи форсии тоҷикӣ дар натиҷаи паҳн гардидани дини ислому қорӣ шудани фарҳангу номгузори динии арабӣ қойи худро ба тадриҷ ба номҳои арабӣ ҳолӣ мекунад ва номҳои ашхоси арабӣ комилан ғолиб меоянд ва то имрӯз мардуми мо аз он номҳои динии арабӣ фаровон қорбурд менамоянд: «Ва мардумони Эрон ба зинҳори **Дастон** омаданд, то **Дастон** бирафт ва **Рустам** чаҳордаҳсола буд ва **Қайқубодро** биёвард ва миёнаи лашкари туркон рафт ва боз омад ва мардиҳо кард ва **Афросиёбро** битохтанд ва чаҳон ба ором кард» [34].²⁹ «То ба рӯзгори **Қайқовус** боз ҳам **Рустам** ба Туркистон шуд ва кини **Сиёвуш** боз овард то боз, ки бо **Қайхусрав** бирафт ва ҳарбҳо кард то як роҳ, ки **Афросиёбро** ба даст овард ва бикӯшт» [34]. «Пас **Қайхусрав** аз он ҷо бозгашт ва ба Туркистон шуд, ба талаби хуни **Сиёвуш** падари хеш ва ҳар ҷи нарина ёфт андар Туркистон, ҳама қӯшт ва **Рустам** ва дигар паҳлавонони Эрон бо ӯ» [55]. «Ва боз аз паси вай **Фаромарз** буд ва ахбори **Фаромарз** ҷудогона дувоздаҳ мучаллад аст» [89]. «...пас аз он **Ардашери Бобакон** бино карда. Ва он ҷо

²⁹ Чаҳон ба ором кард – комилан ором кард. «Бо»-и таъкид дар авали «ором» ба маънии «комилан».

хафт рӯз бибуд ва исбаҳбади Систонро бинвохт, ки ўро хидмати бисёр кард ва пазираи³⁰ ў боз шуд» [36]. «...Рустами Дастон буд, аз сӯи духтар, хоҳарзодаи Фаромарз ва ўро ном Бухт Нерси ибни Гев ибни Чударз ибни Кашвод ибни Ашчур ибни Фарчир ибни Ҳир ибни Яшудон ибни Анбут ибни Нобчан ибни Тафар ибни Тафук ибни Войзанҷ ибни Занҷ [ибни...] Мойшу ибни Нӯзар ибни Манучеҳр ал-малик. Баҳмани Исфандиёр набераи ибни Ёмин буд, аз сӯи модар. Чун Бани Исроил Яҳёро ва Закариё [а]-ро бидушт, Бухтуннасрро он чо фиристод, то хуни эшон боз оварад» [39]. «**Шопур** ибни **Ардашер** ибни **Бобак** ибни **Сосон** ибни **Бобак** ибни **Сосон** ибни **Баҳман** ал-Малик, ибни **Исфандиёр** аш-Шадида ибни Ястосиф ал-Малик ибни **Лухросп** амми **Кайхусрав** ибни **Сиёвуш** ибни **Лухросп** ибни Охучанг ибни **Кайқубод** ибни Қайфашин ибни Кайабика ибни Кайманӯш ибни **Нӯзар** ибни **Мануш** ибни Манушраву ибни **Манушчеҳр** ибни **Намрӯсанҷ** ибни **Эраҷ** ибни **Афридун** ибни Абтиён ибни **Чамшед** ал-малик ибни Баҳвчаҳон ибни Абҳаҳр ибни **Ушҳанҷ** ибни **Фаровак** ибни **Сиёмак** ибни Мусо ибни **Каюмарс**» [119]. Дар ҷумлаи овардаамон чандин номи афрод зикр гардидааст, ки, пеш аз ҳама, мансубияти забонҳои эронӣ, хосатан порсии тоҷикӣ дошта, таърихи басо кӯҳанро соҳибанд: *Шопур, Ардашер, Бобак, Сосон, Баҳман, Исфандиёр Лухросп, Кайхусрав, Сиёвуш, Лухросп, Кайқубод, Кайманӯш, Нӯзар, Мануш, Манушчеҳр, Намрӯсанҷ, Эраҷ, Афридун, Чамшед, Ушҳанҷ, Фаровак, Сиёмак Каюмарс* ва амсоли инҳо. Дар ифодаи ному ва шачараи номгузории замони таълифи асари мазкур алақай аносири насабгузини арабӣ дар истифодаи вожаи ибн, ки барои мафҳуми писар меояд, ба назар мерасад, ки ин ишора ба таъсири забони арабӣ ба ному насабгузории халқи мост. Пеш аз ин ҳолат дар ному насаб интихобкунӣ дар байни ниёкони мо ҷузъи пур, писар, духт, духтар ва амсоли инҳо дида мешуд, ки ба забонҳои эронӣ мутааллиқ буд.

Шопур [Shapur], писари шоҳ, писари бошукӯҳ. Номи дувумин ва даҳумин шоҳаншоҳи Сосонӣ; номи сипаҳдори шоҳ Фаридун. Баҳампайваста аз «шоҳ» ва «пур». «*Шоҳ*» аз вожаи авастии «*хшаитар*» – «*шоҳ*» ва низ аз вожаи авастии «*хшаита*» – «*бошукӯҳ, дурахшон*». «*Пур*» дар Авасто ва порсии

30. Котиби «Таърихи Систон» дар ҳама чо саъй кардааст, ки ҳарфи «зол»-ро бенукта нависад. Дар ин чо ҳам дар асли мағн «пазира» дар шакли «падира» омадааст (Аз тавзеҳи М. Баҳор).

бостон «*нусра*» дар санскрит «*путра*», дар паҳлавӣ «*нус*» ва «*нуҳа*», дар порсии нав «*пур*» ва «*писар*» [Пошанг, 2019, с.237] .

Бобак [Bobak] пойдор, устувор. Номи писари Сосон; номи мубади Аноҳид дар Истахр; номи меҳанпарастии номии эронӣ Бобаки Хуррамдин, ки аз соли 201 то 221 дар рӯзгори Маъмуни Аббосӣ барои раҳонии эронӣ аз дасти бегонагон кӯшид (*Ганҷинаи номҳои эронӣ*) Дар паҳлавӣ «*Попак*» – «*Бобак*». [Пошанг, 2019, с.94].

Хусрав [Xusrav] некном. Номи Ашки бисту чорум (аз 107 то 133 м.); номи бисту сеюмин подшоҳи Сосонӣ, Хусрави якум, Анӯшервони додгар (аз 531 то 579); номи бисту панҷумин подшоҳи Сосонӣ; писари Хурмузи чаҳорум (*Ганҷинаи номҳои эронӣ*). Дар паҳлавӣ «*хусрава*» ва «*хӯсрава*», дар Авасто «*хусраваҳ*» – «*некном*» ва дар Позанд «*хусрав*» – «*хусрав*» [Пошанг, 2019, с.194].

Дороб [Dorob] некандеш. Яке аз шоҳони бостонӣ. Дар форсӣ ва паҳлавӣ ба ҷойи вожаи «*Дориюш*» ба қор рафта аст (*Зернависи «Бурҳон»*) [Пошанг, 2019, с.161].

Манучеҳр [Manusehr] аз наҷоди хирадмандон; дорои чеҳраи беҳи ба ҳам пайваста аз «*мину*» (*ниг. Мину*) ва «*чиҳр*» аз вожаи авастии «*читра*» – «*хуршедчеҳра*» ва низ аз вожаи авастии «*хуваречисра*» – «*хуршед чеҳра*» (*Яшт 13 ва 98*) [Пошанг, 2019, с.334].

Ҳамин тавр, дар асари “Таърихи Систон” антропонимҳои мансуби забони форсии тоҷикӣ микдоран хеле зиёд буда, ифодагари ормонҳои устуравӣ ва дар асарҳои дигар ҳам чун қаҳрамонони устуравӣ истифода гардидаанд. Номҳои қадимаи форсии тоҷикӣ дар айни ҳол дар номгузориҳои фарзандонамон имрӯз фаровон мусоидат карда истодааст, ки ин арҷгузорӣ ба фаҳриҳои пешини мардумонамон маҳсуб меёбад.

-Топонимҳо. Дар асари “Таърихи Систон” номҳои зиёди ҷуғрофӣ мансуб ба забонҳои эронӣ, аз ҷумла форсии тоҷикӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки ин шаҳодат медиҳад, ки дар номгузориҳои маҳалҳо дар гузаштаи дур забони форсии тоҷикӣ бартарӣ дошт ва ҳоло низ ин анъана идома дорад.

Чойномҳои асарро бештар номи маҳалҳои фаро мегиранд, ки дорои маънои луғавии забонӣ, ифодагари муҳити зист ва амсоли инҳо мебошанд. Барои мисол чанд номҳои чуғрофиро меоварем, ки ба таври зайл аст: Балх, Хоразм, Бохтар, Ховар, Чоч, Кеш, Бухоро, Самарқанд, Нахшаб, Насаф, Абивард, Сарахс, Абаршаҳр, Шош ва ғайра. Ҳоло чанд мисол меоварем: «Мардумони **Хоразм** бидонистанд, ӯро андар он работ бикуштанд, андар Шавволи санаи салосун ва самонина ва миатай (дусаду ҳаштоду се) ва ӯро Муҳаммад ибни Амр ал-Хоразмӣ кушт, ки омили Амр буд бар **Хоразм**» [168]. «**Абаршаҳр, Бухоро, Самарқанд, Шош, Фарғона, Сурушана, Суғд, Хучанд, Омӯя, Хоразм, Кеш, Исбичоб, Тирмиз, Насо, Абивард, Сарахс, Марвишоҳчон, Тӯс, Борсуҳон, Балсам, Аҳрун, Насаф**» [12]. «Боз сипоҳ берун кард ва бифиристон ба **Кеш**. ...ва писарони Ҳайёро чун бозгаштанд ба роҳи **Кеш**, фиритон, то бикуштанд. Боз Аммор ал-Хориҷӣ ба ноҳияти **Кеш** берун омад ...бо гурӯҳе бузург ва Солеҳ бар роҳи **Кеш** бо андак мардум бирафт ва дергоҳ он ҷо бибуд, то гурӯҳе аз ҳазиматиён бар ӯ чамъ шуданд. Боз қасди **Буст** кард ва бишуд то **Моҳиёбод**. Хабар ба **Буст** расид, Муҳаммад ибни Иброҳим бо гурӯҳе берун омад ва ҳарбе саҳт бикарданд ва аз ду гурӯҳ мардуми бисёр кушта шуд» [114].

Ҳамин тавр, ному насаб ва чойномҳои мутааллиқи забони тоҷикӣ дар асар басо зиёд буда, бештар исмҳои хосянд, ки исми шахси таърихӣ, устуравӣ ва номи мавзеҳои бостонӣ доништа шуда, нишон медиҳад, ки дар фарҳангу тамаддуни мардуми мо номи ашхос ва мавзеҳо вучуд доранд, ки ишора ба таърихи куҳан будани онҳоро нишон медиҳанд.

3.2.2. Номҳои арабӣ

Таркиби луғавии ҳар як забони алоҳида бо чандин роҳ пурғановат мешавад. Яке аз ин роҳҳо вомгирифтани забонҳои дигар маҳсуб ёфта, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ вомҳои арабӣ зиёде аз забонҳои дунё ворид гардидаанд. Забони арабӣ дар нисбати забонҳои дигар ба забони мо калимаҳои зиёдро додааст ва вомҳои арабӣ то кунун барои ифодаи мафҳумҳои зиёд хидмат мекунанд ва ба қатори вожаҳои тоҷикӣ бештари онҳо наздик шудаанд.

Мо дар асоси маводи асари “Таърихи Систон” вомвожаҳои зиёди арабиро пайдо кардаем, ки барои ифодаи номвожаҳо омадаанд, ки чанде аз онҳоро чун намуна дар поён меоварем:

Байзо. **Вожаи байзо ба маънии** сафед(ӣ), соф(ӣ) меояд; **байзони офтоб** дурахш ва равшании офтоб; **яди байзо** *ниг.* яд [ФЗТЗ 2008, Ҷ.1, С.106]: дурраи **Байзо** [8; 154]. «**Байзо** ва бисёр мардум асир гирифт ва буна ва коло ва силоҳ» [154]. Дар асар ин вожагон 7 маротиба мавриди корбурд қарор гирифтааст.

Рабаз. *а.* **ربض** 1. девор, ҳисори гирди шаҳр, гирдогирди ҳисори шаҳр, девори баланди гирди қалъа ё шаҳр. 2. қисми берунии шаҳрҳои қадимӣ [ФТЗТ 2008, Ҷ.2., С. 54]: «Боз Хусайн ибни Алӣ ба **Рабаз** андар омад ба Дари Окор ва Симҷӯр Мавлои Исмоил ибни Аҳмад андар кӯшки Яъқубӣ рӯзи панҷшанбе, ду рӯз гузашта аз **Шаъбон**» [54]. **Шаҳобуддин Маҳмуд** (писари Точуддин Ҳарб): **Шаҳобуддин Маҳмуд** [269]. **Шуҷоуддин Ифтихори Нимрӯз Қосим ибни Маҳмуд:** *Шуҷоуддин Ифтихори Нимрӯз Қосим ибни Маҳмуд* [209].

Абдуллоҳ ибни Аҳмад: *ӯ Абдуллоҳ ибни Аҳмад* фурӯ монда буд андар ҳудуди Систон, ки надонист [209]. **Бӯҷаъфар Бӯҳафси Муҳаммад.** *Амир Бӯҷаъфар Бӯҳафси Муҳаммад* [67].

Мадина 1. *кит.* шаҳр. 2. номи дигари шаҳри Ясриб дар Арабистони Суудӣ, ки қабри Муҳаммади пайғамбар (с) дар он ҷост, бинобар ин бо изофаи калимаи «мунаввара» зикр мешавад: «Ва футуҳ буд бисёр, аввал фатҳе, ки буд **Мадина** буд ба Куръон буд фатҳи **Мадина**» [124]. «Боз Мусулмонон низ ҳамла карданд, мардуми Сичистон ба **Мадина** бозгаштанд» [90]. «Бумуслим ба Ироқ омад ва Булаббосро ва бародарони ӯро аз **Мадина** бо ҳама аҳли байти ӯ ба Куфа овард ӯро байъат кард ва ӯ аввалин халифате буд аз вулди Аббоси Абдулмуталлиб» [68].

Ҳамин тавр, дар асари «Таърихи Систон» як қатор вомвожаҳои арабӣ барои ифодаи ҷойномҳо аз рӯйи зарурият мавриди корбурд қарор гирифта, манзалату шаҳомати муҳтавои асарро афзун кардааст.

3.2.3. Номвожаҳои юнонӣ

Дар хазинаи забони форсии тоҷикӣ дохил ё иқтибос шудани калимаҳои забонҳои бегона таърихи қадима дошта бошад ҳам, вале баробари ҳамин вожаҳои форсии тоҷикӣ гардиши ҷаҳонино низ аз даврони қадим оғоз кардаанд, зеро забони форсии тоҷикӣ низ яке аз забонҳои муқтадиру пурға-новат буда, барои забонҳои наздик ва дур як навъ сарчашма маҳсуб меёфт. Аз забони юнонӣ омадани чандин вомвожаҳо таърихи куҳан дошта, то имрӯз аз ин забон ворид гардидан дар хазинаи забонамон идома дорад. Истифодаи чанд вомвожаҳои юнонӣ дар асари «Таърихи Систон» боис гардид, ки дар ин бахши рисола мо як зербахшро ҷудо кунему маводи пайдошударо аз нигоҳи мазмуну мундариҷа таҳлил кунем. Ҳоло чанд мисол: «**Арок** (ба забони румӣ дидбонгоҳро гӯянд ва он ин аст, ки акнун қалъаи Систон аст, ки **Арк**³¹ гӯянд)» [112]. «Амир Халаф андар ҳисор ҳеч улуфа³² нагзошта буд ва сипоҳи вай, илло ҳисоре буд холӣ аз ҳама чизе ва илло фарше даст фуру карда буданд андар суффаи қалъаи Арк, илло ҳеч чизе дигар гузошта набуд ба амадро, ки донист, ки Ҳусайн бар ҳисор хоҳад омад» [225]. «Тохтане сӯи Буст бурдандӣ ва Зобулистон ва яке сӯи Форс ва Кирмон ва яке сӯи Ҳариву Фушанҷ ва Қоин ва бигрифти ва солорони эшонро ба **Арк** боздошти, то ҳеч касеро ёрагии қасди вилояти ӯ набуд, то боз, ки давлат баргашт ва рӯзгор сипарӣ шуд. Акнун қиссаи ӯву писарон гӯем» [232].

Вожаҳои **арка** аслан юнонӣ буда, ба маънии **диж**, **қалъа** вомвожа ба забони форсии тоҷикӣ гардидааст ва имрӯз дар забони мо чандин мавзӯҳоро бо ҳамин унвон ёд мекунам: **Арки Бухоро**, **Арки бурҷдор**, **Арки боғи Ғалаба** ва амсоли инҳо. Дар асари мавриди пажӯҳиши мо низ чандин номҳои ҷуғрофӣ бо ҳамин вожа ифода ёфтаанд: «**қалъаи Арк**, **дари Арк** [263], **Дари Каркӯй**, **Аркро**, [263], **Арк** [263], **Илиё** [40], **Иброҳим** [56], **Абдуллоҳ Мағриб** [65], **Қустантини Қайсар**» [98]. Антропоними Искандар таърихан калимаи юнонӣ буда, шакли муаррабии он Искандар,

31. Арк – ин вожа дар забони паҳлавӣ корбурд мешуда ва яке аз лақабҳои дарбори Сосониён «Арқбал» будааст.

32. Озу^кавор^п, х^рроквор^п.

Сикан- дар аст, ки марбут ба ҳамон Александри макдунӣ буда, ба маънои шохро дорад. Гунаи Сикандар, асосан, дар осори манзум истифода мешавад.

Бояд қайд кард, ки муносибати тарафайни забони ноби порсии тоҷикӣ бо забонҳои минтақаҳои дуру наздик дер боз мавҷуд буда, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ як миқдор калимаҳои мутааллиқ ба забони юнонӣ дида мешаванд, ки чанде аз онҳоро муаллифи асари таърихӣ асари худ аз нигоҳи зарурият мавриди истифода қарор дода, ҳамкориву муносибати таърихии забонҳоро соҳибони онҳоро нишон додааст.

3.2.4. Номвожаҳои туркӣ

Тибқи шаҳодати манбаъҳои эътимодбахши таърихӣ ва адабӣ дар минтақаи Мовароуннаҳри таърихӣ ё сарзамини Тоҷикистони таърихӣ ба чуз мардуми ориёӣ ё эронизод, яъне тоҷикон, боз мардуми туркизод, чун: қазоқҳо, қарақалпоқҳо, қирғизҳо, туркманҳо, уйғурҳо, ўзбекҳо, соминажод – арабҳо ва амсоли инҳо низ кайҳост будубош мекунад. Дар асоси гувоҳии манбаъҳои таърихӣ будубоши умумии қавму гурӯҳҳои этникии туркӣ-ўзбекӣ аз ибтидои қарни XIII, яъне баъди тасарруфи муғулҳо сарзамини Осиёи Миёна шуруф гардида, то интиҳои қарни садаи XIX ва ибтидои садаи XX идома мекунад. Дар якҷоягӣ зистану робитаи тарафайн барқарор кардани гурӯҳҳои гуногуни этникӣ дар як минтақа боиси падид омадани робитаи фарҳангиву маданӣ гардида, дар натиҷа муассирӣ дар ному номгузорӣ низ ба вуқӯъ омадааст. Минҷумла, дар гузоштани номи фарзандон дар сарзамини номбурда антропонимҳоеро дидан мумкин аст, ки ба забонҳои туркӣ-муғулӣ ва дигар забонҳои ба ин гурӯҳ наздик мансубият доранд, ки чанде аз онҳоро дар асари «Таърихи Систон» мо пайдо кардаем. Номҳои мо пайдо карда бештар мутааллиқи сарлашқару сипоҳиён мебошанд:

Қизил Сорё // Сорёғ, Сорёқ [Qizil Sore' // Sorey // Soreq] яке аз фармондеҳони лашқари султон Маликшоҳи Салҷуқӣ маҳсуб ёфта, барои набард

бо доъии исмоилихо Хусайни Қойини сафарбар шуда буд: бо ёрии **Қизилсореъ...., Амир Қизилсореъ** [265].

Туғрал [Tuғral], дарбони Мавдуд ном шоҳзода будааст ва ин шоҳзода писари бародари ӯ Масъуд унвон доштааст. Мавдуд ном шахс барои соҳибобрӯ гардидан хоҳарашро ба Туғрал дода, эътибори ӯро дар дарбор балан бардоштааст. Пас аз марги Мавдуд, бародари амир Масъуд Абдуллашид Туғралро сарҳочиб ё пардадор ё дарбони бузург таъин кардааст... **Туғрал**, хоҷиби Мавдуд, ҳосус бар вай дошт, аз Буст бо ду ҳазор савори чарида³³ тохтан овард ва ӯро ба **дараи Ҳиндқонон** бигрифт [256].

Дар умум, агар зикр намоем, дар асари мавриди таҳқиқ қароргирифта чандин номвожаҳои ба забонҳои туркӣ-ӯзбекӣ мутааллиқ ба назар мерасанд, ки чанде аз онҳоро мо дар боло оварда таҳлил кардаем ва вижагиҳои онҳоро нишон додаем.

3. 2. 5. Номвожаҳои омехта (гибрид)

Дар шаклирии номвожаҳои омехта дар асари «Таърихи Систон» номвожаҳои забонҳои ӯзбекӣ, арабӣ, русӣ-аврупоӣ ва монанди инҳо таъсири зиёд доранд ва барои шаклирии ҷойномҳо ё номвожаҳои омехта ё гибриди мусоидат кардаанд. Қолиби шаклирии номвожаҳои омехта ё гибриди ба таври зайл аст: «тоҷикӣ – арабӣ – тоҷикӣ, тоҷикӣ – арабӣ, арабӣ – тоҷикӣ, тоҷикӣ – туркӣ, арабӣ – туркӣ, туркӣ – арабӣ, туркӣ – тоҷикӣ» ва ғайра.

-тоҷикӣ-арабӣ: Баҳромшоҳ+ибни+Ҳарб, Тоҷуддин+Нусрат+ибни+Баҳромшоҳ (тоҷикӣ-арабӣ+тоҷикӣ), Шамсуддини Зангӣ [144], Шучоъуддини Сом Асрами Камарӣ [154], **Бодори Наср** Алии Барунҷӣ [164], Рукнуддини Бӯмансури Баҳромшоҳ [270].

-арабӣ-тоҷикӣ: Сайидабону (Сайида+бону) [210], Амир Булҳасан (), **Шаъбону** Рамазон ва Зилқаъда [223].

---

³³ Забардаст, беназир.

-арабӣ-туркӣ: **Малик Янолтегин** [154], **Дизбурчро...** дар дизи **Доварӣ** ва **кахту тангӣ** дар он **буқъа** [280]. «**Фиристодани лашкари Мансур ба вилояти Гармсер** ва ҳаволии **Буст** ва **Такнобод...**» [281] «...муқаддамон ва мардумони он **буқоъро** ба **Систон** ва роҳхоро аз шарру фасоди эшон эмин гардонидан дар соли шашсаду наваду панҷ» [282]. «**Тоир Буко** сарлашқари муғул, ки дар ҳамлаи **Ҳулогу** ба **Эрон** ширкат намудааст».

-туркӣ-арабӣ: **Қизил+сорё** [289], **Амир +Қизил+сорё** [289].

Ҳамин тавр, дар ташаккули онимҳои гибриди омехтаи асари мазкур вожаҳои мансуби забони форсии тоҷикӣ ва забонҳои туркӣ-ӯзбекӣ, арабӣ ва амсоли инҳо нақш доранд, ки мо бо овардани чанд мисол онҳоро собит кардаем.

Ҳамин тавр, нигоштаҳои боло роҷеъ ба боби сеюм моро ба чунин хулоса овард:

1. Дар асари мавриди таҳқиқ маводи ономастикийи содаи марбут ба ҷойномҳо, номи одамону лақаби онҳо ва номи ҳодисаву воқеаҳои табиӣ корбастёфта барои ифодаи мазмуну мундариҷаи асари мазкур мавриди корбурд қарор гирифтаанд.

2. Дар таркиби маводи ономастикийи «Таърихи Систон» мавҷудияти ҷойному антропонимҳои сохта, ки барои таҷассуми антропонимҳои сохта мавриди корбурд қарор гирифта, ифодагари номвожаҳои ҷуғрофийи марбут ба гузар, маҳал, деҳ, шаҳру шаҳрак ва амсоли инҳо буда, ба гурӯҳи забонҳои бостонии эронӣ, чун: порсии миёна, суғдӣ, хоразмӣ, тоҷикӣ ва яғнобӣ мутааллиқанд.

3. Дар асар вожаҳои аз нигоҳи сохт мураккаб аз нигоҳи теъдод хеле фаровон буда, як гурӯҳи калони ҷойному номи одамону ва ашёву ҳодисаҳои мансуби онимҳои асари мазкурро фаро мегиранд. Зикр намудан ба маврид аст, ки ин гурӯҳи маводи ономастикийи асар, асосан, дар заминаи қолибҳои калимасозии таърихийи забони тоҷикӣ шакл гирифтаанд;

4. Як қисми асосии маводи ономастикийи асари «Таърихи Систон»-ро номвожаҳои навъи оним-ибораҳо фаро мегиранд, ки ин гурӯҳ дар пояи қолиби

ибораҳои озоди нахвӣ забони тоҷикӣ шакл гирифтаанд. Инчунин метавон зикр кард, ки онимҳои дар қолибҳои ибораҳои озоди нахвӣ шаклгирифтаи асари мавриди таҳқиқ аз нигоҳи мансубияти забонӣ мансуби забонҳои эронӣ, аз ҷумла забони тоҷикианд ва ифодагари номи ашхос, яъне номи амирон, вазирон, сипоҳсолорон мебошанд.

5. Як гурӯҳи маводи ономастикӣ дар қолиби ибори изофӣ шакл гирифта, бо истилоҳ-нишондодҳои «амир», «мир», «шоҳ», «бин», «ибн», «кӯх» ва ғайраҳо сохта шудаанд ва инчунин онҳоро ба гурӯҳҳои номвожаҳое, ки дар қолиби калимаҳои мураккаб шаклгирифта нисбат додан айнаи муддаост, ки онҳоро ба 18 зергурӯҳ ҷудо намудем.

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, вижагиҳои луғавӣ, маъноӣ ва сохтори маводи ономастикии «Таърихи Систон»-ро баррасӣ намуда ба чунин натиҷаҳо расидем:

1. Ҷойному номвожаҳои содаи асар, ки бар ифодаи номи ҳодисаву воқеаҳои табиӣ корбаст гардидаанд, барои баланд бардоштани мазмуну мундариҷаи асари мазкур мусоидат кардааст. Маводи ономастикии асари мазкурро аз нигоҳи мухтаво ба панҷ зергурӯҳ дастабандӣ кардан мумкин аст.

2. Дар байни маводи ономастикии асари мавриди таҳқиқ номвожаҳои аз нигоҳи сохт сохта, ки барои ифодаи мафҳумҳои маҳал, гузар, русто, деҳа, шаҳрак, шаҳристон, шаҳр ва умуман, ба ифодаи ҷойномҳои ҷуғрофӣ ва номи одамон омадаанд, аз нигоҳи мансубияти забонӣ ба тоҷикӣ, суғдӣ, яғнобӣ, хоразмӣ, порсии миёна тааллуқ доранд ва аз рӯйи ин маълумот дарк кардан мумкин аст, ки дар гузаштаи дур дар он сарзаминҳои дар асари таърихӣ овардашуда, асосан, қавму қабилаҳои эронӣ иқомат доштанд ва ҳоло низ сукунат доранд.

3. Вожаҳои мураккаб дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ нақши муайян дошта, дар асар низ ин қабил вожаҳо аз нигоҳи теъдод хеле фаровон буда, як гурӯҳи калони ҷойному номи одамон ва ашёву ҳодисаҳои мансуби онимҳои асари мазкурро ташкил медиҳанд. Бояд зикр кард, ки ин гурӯҳи маводи ономастикии асар, асосан, дар заминаи қолабҳои калимасозии таърихӣ забони тоҷикӣ шакл гирифтаанд.

4. Оним-ибораҳо низ дар асар мавқеи муайяноро касб кардаанд, ки қисми асосии маводи ономастикии «Таърихи Систон»-ро исмҳои хоси навъи оним-ибораҳо фаро мегиранд. Аз баррасии ин гурӯҳи маводи ономастикӣ маълум мегардад, ки онҳо дар асоси қолаби ибораи озоди синтаксисӣ шакл гирифтаанд. Маводи аз ин асар бадастомада аз он шаҳодат медиҳад, ки бештари вожаҳои таркиби ин навъ онимҳо ё маводи ономастикӣ баромади тоҷикӣ дошта, дар ҳамин замина ташреҳ намудани онҳо имконпазир мебошад. Қайд кардан бамаврид аст, ки маводи ономастикӣ дар шаклгирии қолаби

оним-ибораҳои асар ширкати ғаъол дошта, дар аксар маврид мансубияти номи шахс (шоҳон, амирон, вазирон, сипоҳсолорон)-ро ифода мекунанд.

5. Маводи ономастикии «Таърихи Систон» инъикосгари тарзи зисту зиндагонӣ, касбу кор, вазифа ва ҳукмронӣ, урфу одат ва анъанаҳои мардуми маҳалу оини диндорӣ буда, омӯзиши онҳо барои бахшҳои дигари илм, аз ҷумла таъриху этнография, мардумшиносӣ ва ғайра дорои аҳаммияти бузург аст.

6. Баррасии ин ҷиҳатҳои забони асари мавриди таҳқиқ қароргирифта барои омӯхтани таърихи кишвар дар асоси ин асари таърихӣ, ошкор кардани шахомати забони тоҷикӣ ва дараҷаи қорбурди он мусоидат мекунад.

7. Онимҳо ҷузъи ономастика (номшиносӣ) буда, номвожаҳои марбут ба ашхос, шаҳр, кишвар, маҳаллу мавзеъҳои аҳолинишинро таҳқиқ менамояд. Илми номшиносӣ дар забоншиносии тоҷик мавқеи намоёнро ишғол намуда, тавачҷуҳи муҳаққиқону муаррихон ва тазкиранависонро ба худ ҷалб кардааст.

8. Маводи ономастикии марбут ба номи одамон ё антропонимҳо аҳбору маълумотеро фаро мегиранд, ки дар онҳо ному насаб ва наҷоди ашхос маҳфуз аст. Дар номи ашхос хислату вижагии инсон, алоқамандии (мансубияти) ӯ бо волидайн, оила, авлод муайян мегардад. Ба ғайр аз ин, дар маводи ономастикии марбути номи одамон ё антропонимҳо ба кадом халқу миллат, қавму қабила мансуб будан, касбу кор ва машғулияти ихтисос, баромад ё мансубияти шахс ба ягон кишвар, мамлакат, вилоят, шаҳру деҳот, ба ин ё он табақаи иҷтимоӣ ифода меёбад.

9. Исмиҳои хоси марбут ба ҷойномҳои ҷуғрофӣ аҳбореро фаро мегиранд, ки дар онҳо топонимҳо ҳамчун макони иҷроӣ ин ё он воқеаи таърихӣ маҳсуб ёфта, дар он макон кадом халқу миллат, қавму қабила будубош қарданаш, кадом донишманд зистанаш ва, умуман, он макон дар таърихи инсоният ҷӣ нақш дорад, ифода ёфтааст.

10.Исмҳои хоси марбут ба номи ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ маълумотеро дар бар мегиранд, ки дар онҳо номи ҳодисаву воқеаҳо зикр гардидаанд ва ҳамчун сарчашма ё манбаъ махсуб меёбанд.

11.Чун антропонимҳои таърихӣ ва асотирии тоисломиро мавриди баррасӣ қарор додем, маълум гардид, ки ин онимҳо, асосан, мутааллиқи забонҳои қадимаи эронӣ буда, дар пояи устуравӣ падида омада, бар ифодаи мафҳумҳои гуногуни иҷтимоӣ ифода ёфта, чанбаи таърихии асари мавриди таҳқиқро мустаҳкам кардаанд. Истифодаи ин номҳои ашхоси таърихӣ ва асотирии тоисломӣ, ки ба воситаи «Таърихи Систон» зикр гардидаанд, барои осори минбаъдаи адабиётмон як навъ сарчашма махсуб меёбанд, ки дар воқеъ бисёр луғатнигорону таърихнигорон ба ҳамин асар истинод овардаанд.

12.Астионимҳои «Таърихи Систон» бар ифодаҳои макон, ҳодиса, таърих, расму оин, чашнҳои бостонӣ, ибодатгоҳ, илмгоҳ, шохнишин, муносибати тичоратӣ, дипломатӣ, чоришавии дарёҳо ва амсоли инҳо омадаанд ва дар асар зеро сарлавҳаи «Қуртаҳои он» истифода гардидаанд. Дар асар астионимҳое истифода гардидаанд, ки аз нигоҳи ҳудуди ҷойгиршавии ҷуғрофӣ дар ҳудуди Хуросони таърихӣ, яъне Давлати исломии Афғонистони имрӯза, дар ҳудуди Мовароуннаҳри таърихӣ, яъне Осиёи Миёна ва дар ҳудуди Ҷумҳурии исломии Эрон, ки дар гузашта бо номи Порс [шакли муаррабаш Форс] зикр мегардид, воқеъ будаанд. Аз нигоҳи мансубияти забонӣ бештари астионимҳо ба забонҳои эронии ҳам шарқӣ (асосан суғдӣ) ва ҳам ғарбӣ (асосан тоҷикӣ) мутааллиқанд.

13.Комонимҳои «Таърихи Систон» бар ифодаи макон, ҳодиса, таърих, расму оин, чашнҳои бостонӣ, ибодатгоҳ, илмгоҳ, амалиёти кишоварзӣ, чоришавии дарёҳо ва амсоли инҳо омада, аз нигоҳи ҳудуди ҷойгиршавии ҷуғрофӣ дар ҳудуди Хуросони таърихӣ воқеъ будаанд. Аз нигоҳи мансубияти забонӣ комонимҳо, асосан, мутааллиқи забонҳои эронии ҳам шарқӣ (асосан суғдӣ) ва ҳам ғарбианд.

14. Дар асар номвожаҳои мансуб ба забони тоҷикӣ хеле зиёд буда, аз ин миқдори фаровон антропонимҳо нисбатан камтар ва номвожаҳо хеле зиёданд

ва онҳо аз нигоҳи мазмун ба зергурӯҳҳои мазмуни иҷтимоидошта, ифодакунандаи ҷирмҳои осмонӣ, мансуб ба соҳаи кишоварзӣ чудо карда шуд.

15. Маводи ономастикий мансуби забони арабии асар аз нигоҳи миқдор баъди маводи ономастикий забони тоҷикӣ қарор дошта, асосан, фарогири номи одамон, яъне антропоним мебошанд. Номвожаҳои мансуб ба забони арабӣ хеле каманд.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ:

1. Муаллифи диссертатсия бар он фикр аст, ки замони тартиб додани луғати номҳои одамон, ҷойномҳо аз маводи ономастикии «Таърихи Систон» баҳрабардорӣ кардан мумкин аст, чунки дар асари номбурда як қатор ҷойномҳои таърихӣ, номвожаҳои таърихии марбут ба номи кӯҳани одамон истифода гардидаанд, ки дар луғатҳои соҳавӣ дида намешаванд.

2. Дар асари мавриди таҳқиқ маводи вобаста ба ҷойному номвожаҳои ифодакунандаи вақоеву ҳавадиси таърихӣ, адабӣ ва иҷтимоӣ ҷой доранд, ки аз онҳо дар дарсҳои фанни таърихи кишвар, таърихи адабиёт ва вазъи сиёсӣ иқтисодии мавзӯҳои дар ҳудуди Мовароуннаҳру Хуросон мавҷудбуда, кишварҳои Осиёи Миёнаи асри X ва ибтидои асри XI-ро омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ метавонанд истифода баранд.

3. Маводи диссертатсия, ки фарогири маводи ономастикии асари «Таърихи Систон» аст, барои муайян кардани марзу ҳудуди таърихии бисёр мавзӯҳо мусоидат мекунад, ки аз он харитасозон барои таҳияи харитаи кишварҳои Мовароуннаҳру Хуросон мавриди истифода қарор дода метавонанд. Инчунин дар иваз кардани номҳои ғайриточикӣ дар қаламрави кишварамон Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ин номҳои шевою гушнавоз истифода карда метавонанд.

4. Дар асари мавриди таҳқиқ номҳои кӯҳани умумиточикӣ ҳамчун намунаи беҳтарин мавриди корбурд қарор гирифтаанд, ки онҳоро имрӯзҳо чун номҳои гушнавозу хушсадо дар фарзандонамон гузоштанамон мумкин аст. Аз ин рӯ, ба ниҳодҳои масъул, аз ҷумла ба Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Тоҷикистон, пешниҳод мегардад, ки ин номҳоро ба феҳрасти номҳои таърихӣ ва умумиточикӣ ворид намояд ва барои гузоштани онҳо ба тифлони навзод тавсия шавад.

5. Маводи диссертатсия барои баргузории курси махсус аз вазъи забони адабии охири асри X ва ибтидои асри XI як манбаи муҳим аст, ки аз он муҳаққиқони ҷавон, магистру докторони PhD баҳрабардорӣ намоянд.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ:

I. Сарчашмаҳо:

1. Берунӣ А. Осор-ул-боқия / А. Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.
2. Бобур Заҳириддин. Бобурнома / З. Бобур. – Тошкент: 1960. – 110 с.
3. Дониш, А. Асарҳои мунтахаб / А. Дониш. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1960. – 220 с.
4. Ибн-ал-Балхӣ. Форснома / И. Балхӣ. – Душанбе: Дониш, 1980. – 180 с.
5. Худуд-ул-олам. Ибни Ҳавкал. Сурат-ул-арз, Муҳаммад Обиди Иршод. Чаҳорбоғи гулҳо. Таҳияи Зариф Шариф. – Душанбе: Адиб, 2008. – 212 с.
6. Чувайнӣ А. Таърихи Чаҳонгушой. Бо саъю эҳтимом ва тасхеҳи Муҳаммад ибни Абдуваҳҳоби Казвинӣ / А. Чувайнӣ. – Техрон, Фирдавс, 1365 – 1445 с.

II. Адабиёти илмӣ:

а) ба забони тоҷикӣ:

7. Алиев, Б. Форманти -if дар номҳои чуғрофии водии Зарафшон [Матн] / Б. Алиев // Номаи Пажӯҳишгоҳ. Фаслномаи Пажӯҳишгоҳи эроншиносӣ. Соли чаҳорум, шумораи шашум. – Душанбе, 2004. – С. 75-80.
8. Ализода, Б. Чанд форманти суғдӣ дар асомии хоси чуғрофиёи водии Зарафшон [Матн] / Б. Ализода // Рӯдакӣ. Фаслномаи адабӣ-фарҳангии Ройзании фарҳангии Ҷумҳурии исломии Эрон дар Тоҷикистон. Соли даҳум, шумораи 24, поизи 1388. – С. 65-74.
9. Алимӣ, Ҷ. Топонимика [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 63 с.
10. Алимӣ, Ҷ. Мавзеъномаи Кӯлоб [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 80 с.
11. Алимӣ, Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 196 с.
12. Алимӣ, Ҷ. Таҳлили лингвистии микротопонимияи ҳавзаи Сурхоб [ноҳияи Ховалинг ва Совети вилояти Хатлон] [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1993. – 145 с.
13. Алимӣ, Ҷ. Топонимияи минтақаи Кӯлоб [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 2015. – 448 с.

14. Андреев, М. С. Андар шинохти тоҷикон [Матн] / М. С. Андреев / Адаб, № 3-4, 1992. – С.12-24.
15. Бекзода, С. Аз скифҳо то тоҷикҳо [Матн] / С. Бекзода. – Хучанд: Меъроҷ, 2014. – 750 с.
16. Бердиев, Б. Баъзе хусусиятҳои топонимикаи сарғаҳи Кофарниҳон [Матн] / Б. Бердиев. // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1984. – С. 251-262.
17. Берунӣ, Абурайҳон. Осор-ул-боқия. [Матн] / А. Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.
18. Вазифаҳои воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор [Матн] / Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ. – Душанбе, 1995. – 226 с.
19. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. Мухаррирони масъул: Ш. Рустамов, Р. Ғафуров. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
20. Гулзод, М. Мостҳо аз дидгоҳи сарчашмаҳои муътамад: рисолаи илмӣ-тадқиқотӣ [Матн] / М. Гулзод. – Хучанд: Ношир, 2014. – 128 с.
21. Ғафуров, О. Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ [Матн] / О. Ғафуров. – Душанбе: Маориф, 1983. – 144с.
22. Ғафуров, Б. Тоҷикон. Ҷ. 1[Матн] / Б. Ғафуров. – Душанбе, 1984. – 560 с.
23. Давлатбеки, Хоҷа. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 1998. – 148 с.
24. Давлатов, Э. А. «Қасас-ул-анбиё» ва баъзе масъалаҳои ономастикаи он [Матн] / Э. А. Давлатов. – Душанбе, 2017. – 112 с.
25. Додихудоев, Р. Х., Гертсенберг, Л. Г. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / Р. Х. Додихудоев. – Душанбе: Маориф, 1988. – 215 с.
26. Додихудоев, Р.Х. Микротопонимияи Испечак [Матн] / Р.Х. Додихудоев // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – Душанбе, 1992. – С. 3-9.
27. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. [Матн] – Душанбе: Маориф, 1982. – 462 с.
28. Ибн-ал-Балхӣ. Форснома [Матн]/И.Балхӣ.– Душанбе: Дониш, 1980.–180 с.
29. Иброҳим, У. Тоҷикон [Матн]/Усмон Иброҳим. – Душанбе, 1998. – С. 45-78.

30. Исмоилов, Ш. Назаре ба вожаҳои чуғрофӣ [Матн] / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1993. – 65 с.
31. Исмоилов, Ш. Зоотопонимияи водии Қаротегин [Матн] / Ш. Исмоилов // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон [маҷаллаи илмӣ]. Бахши филология ва ҷомеашиносӣ. – Душанбе, 1997. – №5. – С. 8-11.
32. Исмоилов, Ш. Унсурҳои шарқии эронӣ дар топонимияи Қаротегин [Матн] / Ш. Исмоилов. // Абкори маонӣ [маҷмӯаи илмӣ]. – Душанбе, 2002. – С. 2-14.
33. Исмоилов, Ш. Топонимияи водии Қаротегин. – Рисолаи докторӣ. [Матн] / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1999. – 396 с.
34. Каримов, А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ: дастури таълимӣ [Матн] / А. Каримов. – Душанбе, 1978. – 148 с.
35. Қосимӣ, М. Бархе аз вижагиҳои вожагони забони тоҷикӣ [Матн] / М. Қосимӣ. // Номаи Пажӯҳишгоҳ. – Душанбе, 2001, №1. – С. 20-41.
36. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адбии тоҷик [асрҳои IX-X]. Ҷ. 1 [Матн] / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2012. – 568 с.
37. Қурбонов, С. Лаҳча – нумӯи дигари забони кӯҳан [Ибораҳои исмӣ дар лаҳчаҳои Бойсун] [Матн] / С. Қурбонов. – Душанбе, 2008. – 174 с.
38. Қушматов, А. Вақф [Матн] / А. Қушматов. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 191 с.
39. Маҳмадҷонов, О. О. Назаре ба топонимияи Ромит [Матн] / Масъалаҳои забони тоҷикӣ, ДДОТ. / О. О. Маҳмадҷонов. – Душанбе, 1992. – С. 100-106.
40. Маҳмадҷонов О. О. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик [Матн] / О. О. Маҳмадҷонов. – Душанбе, 2004. – 101 с.
41. Маҳмадҷонов, О. О. Ҳамзистии фарҳангҳо дар топонимия [Матн] / О. О. Маҳмадҷонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон [маҷаллаи илмӣ]. Бахши филология. – Душанбе: Сино, 2009. – №8. – С. 43-46.
42. Маҳмадҷонов, О. О. Топонимия ва микротопонимияи қисмати шимолии водии Ҳисор [Матн] / О.О.Маҳмадҷонов.–Душанбе: Шучоӣён,2010.–288 с.
43. Мирбобоев, А. Чамшад дар Бехруд [Матн] / А. Мирбобоев // Номаи Пажӯҳишгоҳ [маҷмуаи мақолот]. – Душанбе, 2001. – №1. – С. 42-46.

44. Мозандаронӣ, Ҳ. Ш. Фарҳанги «Шоҳнома». Номи касон ва ҷойҳо [Матн] / Ҳ. Ш. Мозандаронӣ. Нашри Балх. – Бунёди Нишобур, 1337. – 814 с.
45. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 108 с.
46. Назарзода, С. «Аҷоиб-ул-махлуқот» ва вожашиносии таърихии форсӣ-тоҷикӣ [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе, 1999. – 210 с.
47. Насрадиншоев, А.Н. Микротопонимияи Помири Шарқӣ [таҳқиқоти забоншиносӣ] [Матн] / А. Н. Насрадиншоев. – Душанбе, 2005. – 122 с.
48. Неъматов, Н. Давлати Сомониён [Матн] / Н. Неъматов. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 304 с.
49. Ниёзӣ Н. Натонистам зистан бе деҳаи Рӯмон [Матн] / Н.Ниёзӣ. – Хучанд: Ношир,2016. – С.15–22.
50. Нуриддинова, Д. Топонимикаи «Ҳисор» дар ашъори Лоиқ Шералӣ [Матн] / Д. Нуриддинова // Масъалаҳои маориф,2014. – №4. – С. 33- 35.
51. Олимҷон, Муҳаммадҷон. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик [Матн] / М. Олимҷон. – Душанбе, 2004. – 104 с.
52. Офаридаев, Н. Доир ба морфемаи топонимсози wad [Матн] / Н. Офаридаев // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 74 -78.
53. Офаридаев, Н. Асрори олами номҳо [Матн] / Н. Офаридаев // Садои Шарқ, 1985, № 1. – С. 131-133.
54. Офаридаев, Н. Ойконимияи вилояти мухтори кӯҳистони Бадахшон. [Матн] / Н. Офаридаев. – Душанбе, 2001. – 163 с.
55. Офаридаев, Н. Ойконимияи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон [Матн] / Н. Офаридаев. – Душанбе, 2002. – 163 с.
56. Пянков, И. В. Осиёи Миёна дар номаҳои бостон [Матн] / И. В. Пянков. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 63 с.
57. Раҳматуллозода, С.Р. Калимасозии исм. [Матн] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе, 2019. – 226 с.
58. Раҳмон, Э. Забони миллат-ҳастии миллат [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: 2017. – 340 с.

59. Рустамов, А. Топонимҳои суғдии дараи Киштут [Матн] / А. Рустамов // Мактаби Советӣ. – Душанбе, 1976, №11. – С. 33-38.
60. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1972. – 76 с.
61. Рустамшо Ш. Антропонимияи «Таърихи Систон» (чанбаи таърихӣ-забоншиносӣ) [Матн]: автореф...дисс... барои дарёфти доктори фалсафа (PhD) // Ш. Рустамшо. – Душанбе, 2021. – 25 с.
62. Саидов, М. Б. Ономастикаи Қуръон (дар асоси тарҷумаи тоҷикии он): Автореф... диссерт... барои дарёфти доктори фалсафа (PhD) [Матн] / М. Б. Саидов. – Душанбе, 2022. – 28 с.
63. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 309 с.
64. Саймиддинов, Д. Форсии бостон [овошиносӣ, грамматика, овонавишт, катибаҳои меҳӣ ва воҷанома]. Чопи дувум бо ислоҳот [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2008. – 190 с.
65. Саъдӣ, С. Мухтасари таърихи сиёсии тоҷикони Афғонистон [Матн] / С. Саъдӣ. – Душанбе, 1995. – 72 с.
66. Сулаймонов, С. Ёқути Ҳамавӣ аввалин топонимисти асримиёнагии Шарқ [Матн] // Восточная филол, Вып. IV. / С. Сулаймонов. – Д., 1976. – С. 64-74.
67. Сулаймонов, С. Нишонаҳои методи формантӣ дар асарҳои ҷуғрофияшиносии араб Ёқути Ҳамавӣ [Матн] // Восточная филол, Вып. IV. / С. Сулаймонов. – Душанбе, 1976. – С. 57-63.
68. Султонов, М. Б. (Мирзо Ҳасани Султон) Мушкилоти забони илм [Матн] / М. Б. Султонов. – Душанбе: Пайванд, 2006. – С. 56-90.
69. Султонов, М. Б. (Мирзо Ҳасани Султон) Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ [Матн] / М.Б.Султонов. – Душанбе, 2008. – 340 с.
70. Султонов, М. Б. (Мирзо Ҳасани Султон) Мушкилоти забони илм ва истилоҳот [Матн] / М. Б. Султонов.–Душанбе: Дониш, 2015. – С. 10- 56.

71. Султонов, М.Б. (Мирзо Ҳасани Султон) Истилоҳотшиносӣ ва истилоҳотнигории тоҷикӣ [Матн] / М. Б.Султонов.–Душанбе, 2019. – 193 с.
72. Темуров, Ҷ. Таҳқиқи таърихию забоншиносии антропонимияи «Ҳазору як шаб» [Матн]: автореф...диссерт...номз...илм... / Ҷ. Темуров. – Душанбе, 2018. – 24 с.
73. Тоҷиев, Д. Т. Осори мунтахаб [Матн] / Д. Т. Тоҷиев. – Душанбе: Маориф, 2005. – С. 145-147.
74. Тураев, Б. Вожаҳои суғдӣ дар топонимияи Яғноб [Матн] / Б. Тураев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон [маҷаллаи илмӣ]. Бахши филология. – Душанбе: Сино, 2008. – № 2. – С. 62-66.
75. Тураев, Б. Б. Микротопонимияи водии Яғноб [Матн] / Б. Б. Тураев. – Душанбе: Ирфон, 2019. – 271 с.
76. Тураев, Б. Б. (Бузургмеҳр). Тавзеҳи чанд топоними «Шоҳнома» [Матн] / Б.Б.Тураев (Бузургмеҳр) // Суханшиносӣ [Маҷаллаи илмӣ]. – Душанбе: Дониш, 2016. – № 4, С. 25-33.
77. Тураев, Б. Б. Вожаҳои суғдӣ-яғнобӣ дар топонимияи музофоти Ғонҷӣ (ҳозира Деваштич) [Матн] // Б. Б. Тураев / Суханшиносӣ [Маҷаллаи илмӣ]. – Душанбе: Дониш, 2019. – № 4, С. 24-40.
78. Тураев, Б. Б. Антропонимҳои чуғрофии субстрати суғдӣ дар қаламрави Панҷакенти бостонӣ [Матн] / Б. Б. Тураев // Суханшиносӣ [Маҷаллаи илмӣ]. – Душанбе: Дониш, 2020. – № 2, С. 26-39.
79. Хаскашев, Т. Н. Муродифи вожаи тоҷик [Матн] / маҷ. «Адаб», 1997. / Т. Н. Хаскашев. – № 7-9. – С. 7-17.
80. Холназаров, Р. М. Таҳлили лингвистӣ, гендерӣ ва омории антропонимҳои ноҳияи Лахш: автореф... диссертат... номзади илмҳои филология [Матн] / Р. М. Холназаров.–Душанбе, 2019. – 55 с.
81. Хоркашев, С.Р. (Раҳматуллозода С.) Калимасозии исм бо пасвандҳо [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2010. – 150 с.
82. Хоркашев, С. Р. (Раҳматуллозода С.) Истилоҳоти калимасозӣ [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2014. – 108с.

83. Хоркашев, С. Р. (Раҳматуллозода С.) Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2014. – 108с.
84. Хромов, А. Л. Чаҳордах мақола [Матн] / А.Л.Хромов. – Душанбе, 2010. – 174 с.
85. Ҳасанов, А. Сайри сухан [Маҷмуи мақолаҳо] [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2006. – 76 с.
86. Ҳайбулоев, Ш. А. Топонимияи форсӣ-тоҷикӣ дар сарчашмаҳои ҷуғрофии арабизабони асрҳои IX-XIII» (таҳлили лингвистӣ): автореф... диссерт... номзади... илмҳои филология... [Матн] / Ш. А. Ҳайбуллоев. – Душанбе, 2022. – 30 с.
87. Ҳомидов, Д. Сарнавишти вожаҳо [Матн] / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2008. – 140 с.
88. Ҳомидов, Д., Шукурова, З. Топонимияи Сурхон дар асари «Таърихи хумоюн»-и Гулшанӣ [Матн] / Д. Ҳомидов, З. Шукурова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.–Душанбе: Сино, 2010. – №7. – С. 127-130.
89. Ҳомидов, Д. Топонимияи водии Кешрӯд (таҳқиқи лингвистӣ-таърихӣ). Нашри дувум [Матн] / Д. Ҳомидов.–Душанбе, 2014. – 168 с.
90. Ҳомидов, Д. Забони тоҷикӣ ва номшиносӣ (маҷмуамақолот) [Матн] / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2018. – 240 с.
91. Ҳомидов, Д. Таҳқиқи забоншиносии гидронимҳои мавзӯҳои тоҷикнишини Мовароуннаҳри таърихӣ: автореф...диссертатс...докт... [Матн] / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2018. – 48 с.
92. Ҳудуд-ул-олам, Ибни Ҳавқал. Сураг-ул-арз, Муҳаммад Обиди Иршод. Чаҳор боғи гулҳо. Таҳияи Зариф Шариф. [Матн] – Душанбе: Адиб, 2008. – 212 с.
93. Ҷӯраев, Р. Этимологияи 100 калима [Матн] / Р. Ҷӯраев. – Душанбе: Маориф, 1985. – 28 с.
94. Шарофуддинов, С. Инъикоси таърихи Ҳисор дар осори таърихӣ [Матн] / С. Шарофиддинов. // Забон ва чома [маҷмуаи мақолаҳо]. – Душанбе: Деваштич, 2006. – С. 118-125.

95. Шарипова, Ш. Оронимҳои забони адабии муосири тоҷикӣ (дар асоси осори бадеӣ, ҷуғрофӣ ва таърихӣ) [Матн] / Ш. Шарипова. – Душанбе, 2022. – 28 с.
96. Шарифзода Қ. Бухорои Шариф: Назаре пас аз 100 сол / Қ. Шарифзода. – Душанбе, 2012. – С. 31-32.
97. Шодиев, Р. Масоили лингвистии номвожаҳои таърихии Хатлон [Матн] / Р. Шодиев. – Душанбе, 2016. – 118 с.
98. Шоев, Р. Ономастикаи «Самаки айёр» [Матн] / Р. Шоев. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 192 с.
99. Эшниёзов, М. Шеваи ҳардурӣ [Матн] / М. Эшниёзов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 210 с.
100. Юсуфшоҳ, Я. Тоҷикшинос [Матн] / Я. Юсуфшоҳ. – Душанбе: Ирфон, 1997. – 110 с.

б) Ба забони узбекӣ:

101. Бобур, Заҳриддин. Бобурнома [Матн] / З. Бобур. – Тошкент: 1960. – 110 с.
102. Бӯриев, С.Н. Ургут тумани микротопонимларининг лексик-семантик таҳлили. – Номз... дис... афтореф... [Матн] / С. Н. Бӯриев. – Тошкент, 2010. – 23 с.
103. Салим Мухтор, Карим Бобомурод. Шофиркон тарихи [Матн] / М. Салим, Б. Карим. – Тошкент: Ёзувчи, 1998. – 224 с.
104. Ҳазрати Башир тарихи. [Матн] – Тошкент, 1992. – 34 с.
105. Ҳасанов, Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан [Матн] / Ҳ. Ҳасанов. – Тошкент: Фан, 1965. – 84 с.

в) Ба забони русӣ:

106. Абдимуратов, К. Топонимия Каракалпакии. Автореф... канд... дис... [Текст] / К. Абдимуратов. – Нукус, 1966. – 23 с.

107. Абдунабиев, А. Лингвистический анализ топонимии региона Уратюбе. Автореф... канд. дис... [Текст] / А. Абдунабиев. – Душанбе, 1992. – 21 с.
108. Абодуллоева, С. Ономастика «Фарснаме» Ибна Ал-Балхи: Автореф... канд. дис... [Текст] / С. Абодуллоева. – Душанбе, 2009. – 23 с.
109. Абодуллоева, С. Ономастикон суфийской поэзии: структурный, семантический и функциональный аспекты [на материале произведений Абульмаджа Санай, Фаридаддина Атгара и Джаладиддина Балхи]». Автореф... докт... дис... [Текст] / С. Абодуллоева. – Душанбе, 2017. – 48 с.
110. Абрамов, М. М. История Самарканда в её микропонимах. / Этнография имён [Текст] / М. М. Абрамов. – М., 1971. – С. 180-184.
111. Агаева, Р. А. Происхождение имён рек и озёр [Текст] / Р. А. Агаев. – М.: Наука, 1985. – 144 с.
112. Алими, Дж. Лингвистическое исследование микропонимии бассейна Сурхоб. Автореф... канд... дис... [Текст] / Дж. Алими. – Душанбе, 1993. – 20 с.
113. Алими, Дж. Топонимия Кулябского региона [лингвистическое исследование]: Автореф... докт... дисс... [Текст] / Дж. Алими. – Душанбе, 1996. – 47 с.
114. Андреев, М. С. По этнографии таджиков... [Текст] / Таджикистан / М. С. Андреев. – Ташкент, 1925. – С. 11-27;
115. Андреев, М. С. Таджики: долины Хуф. Вып. I. / М. С. Андреев. – Душанбе, 1953. – С. 3-36;
116. Андреев, М. С. Таджики долины Хуф. Вып. II. [Текст] / М. С. Андреев. – Душанбе, 1958. – С. 8-56.
117. Андреев, М. С. Материалы по этнографии Ягноба / М. С. Андреев. – Душанбе, 1970. – 192 с.
118. Аскеров, Н. А. Гидронимы в азербайджанском языке. Автореф... канд... дис... [Текст] / Н. А. Аскеров. – Баку, 1986. – 151 с.
119. Атаниязов, С. Гидронимия юго-восточного Туркменистана. Автореф... канд... дис... [Текст] / С. Атаниязов. – Ашхабад, 1966. – 22 с.

120. Аюбова, М. Б. Антропонимия таджиков Шаарутзского и Кубодиёнского районов: Личные имена: Автореф... канд... дис... [Текст] – Душанбе, 2002. – 21 с.
121. Бабоходжаев, Р. Х. Историко-этимологический анализ гидронимии Ташкентской области Узбекистана: Автореф... канд... дис... [Текст] / Р. Х. Бабоходжаев. – Казань, 1993. – 24 с.
122. Баевский, С. И. Географические названия в ранних персидских толковых словарях [XI-XIV вв] [Текст] / Страны и народы Востока. / С. И. Баевский. – М., 1980. С. 83-89.
123. Бартольд, В. В. К истории орошения Туркестана [Текст] / В. В. Бартольд. – Санкт-Петербург, 1914. – 174 с.
124. Баширов, Х. К. Лексико-грамматические особенности сложных топонимов Азербайджана. Автореф... канд... дис... [Текст] / Х. К. Баширов. – Баку, 1986. – 165 с.
125. Боголюбов, М. Н. Древнеперсидские этимологии / Древний мир [Текст] / М. Н. Боголюбов. – М.: Наука, 1962. – С. 367-370.
126. Бондарук, Г. П. История формантного метода в топонимике [Текст] / Г. П. Бондарук // Развитие методов топонимических исследований. – М., 1970. – С. 13-25.
127. Булбулшоев, У.Т. Микропонимия Шахдары в этнолингвистическом освещении: автореф...дис...на соиск...учен...степ...канд...фи-лол... наук [Текст] / У.Т. Булбулшоев. – Санкт-Петербург, 2005.–25 с.
128. Востоков, А. Х. Задача любителям этимологии [Текст] / Санкт-Петербургский Вестник. – СПб., 1812. – Т. I, № 2.
129. Гафуров, О. Лично-особственные имена в таджикском языке. Автореф... канд... дис... [Текст] / О. Гафуров.–Душанбе, 1964. – 265 с.
130. Гаджиев, А. И. Лингвистический анализ топонимов восточной зоны районов Азербайджанской ССР. Автореф... канд... дис... [Текст] / А. И. Гаджиев. – Баку, 1983. – 182 с.

131. Гафуров, О. О сложносоставных антропонимах в таджикском языке [Текст] / О. Гафуров. // Ономастика Средней Азии. – М., 1978. – С. 165-167.
132. Гейбуллаев, Г. А. Топонимия Азербайджана [Текст] / Г. А. Гейбуллаев. – Баку, 1986. – 165 с.
133. Гейбуллаев, Г. А. Иранские топонимы Азербайджана [Текст] / Изв. АН Азерб. ССР. Серия история, философия и права. 1979, № 2. – С. 91-99.
134. Горбачевский, М. В. Лексико-семантический анализ русской топонимии. Автореф... канд... дис... [Текст] / М.В.Горбачевский. – М., 1980. – 162 с.
135. Гулахмадшоев, Ш. Ш. Шугнанская антропонимика: структура, семантика и источники происхождения [Текст] / Ш. Ш. Гулахмадшоев. – Душанбе, 2017. – 26 с.
136. Григорьев, В. В. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде и Кашгаре [Текст] / В. В. Григорьев-Казань, 1861. – 60 с.
137. Грот, Я. К. Лили и их культура [Текст] / Я. К. Грот. – М.: МГУ, 1966. – С. 61-65.
138. Губаева, С.С. Этнонимия в топонимии Ферганской долины. Автореф... канд... дис... [Текст] / С. С. Губаева. – М., 1973. – 193 с.
139. Губаева, С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX-начале XX веков [по данным топоним] [Текст] / С. С. Губаева. – Ташкент, 1983. – 104 с.
140. Губаева, С. С. Бабур и топонимия. Этнография имён [Текст] / С. С. Губаева. – М., 1973. – С. 178-180.
141. Давлатова, Ф. Т. Лингвистическое исследование антропонимии «Таърихи Табари» Балъами: Автореф... канд... дис... [Текст] / Ф. Т. Давлатова. – Душанбе, 2019. – 24 с.
142. Додихудоев, Р. Х. Памирская микротопонимия [исследование и материалы] [Текст] / Р. Х. Додихудоев. – Душанбе, 1975. – 165 с.

143. Додихудоев, Р. Х. Лингвистический анализ микротопонимы Памира [на материале шугнано-язгулямский языковой группы]: Автореф... канд... дис... [Текст] / Р. Х. Додихудоев – М., 1980. – 29 с.
144. Дусимов, З. Д. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма Автореф... канд... дис... [Текст] / З. Д. Дусимов. – Ташкент, 1986. – 52с.
145. Жучкевич, В. А. Общая топонимика [Текст] / В. А. Жучкевич. 12-ое изд. – Минск, 1968. – 432 с.
146. Исмоилов, Ш. Топонимия Каратегинской долины Таджикистана [лингвистическое исследование]: Автореф... докт... дис... [Текст] / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1999. – 36 с.
147. Кабанов, С. К. Нахшеб на рубеже древности и средневековья [III-VII вв.] [Текст] / С. К. Кабанова. – Ташкент, 1977. – С. 140-145.
148. Кадырова, Ш. М. Микротопонимия Ташкента. Автореф... канд... дис... [Текст] / Ш. Кадырова. – Ташкент, 1970. – 28 с.
149. Камолиддин, Ш. С. Древнетюркская топонимия Средней Азии [Текст] / Ш. С. Камолиддин. – Ташкент: Шарк, 2006. – 192 с.
150. Каримова, А. Г. Топонимы в севера-узбекских говорах: Автореф... канд... дис... [Текст] / Каримова А. – Ташкент, 1970. – 29 с.
151. Карпенко, Ю. А. История этимологического метода в отечественной топонимике [Текст] / Ю. А. Карпенко. / Развитие методов топонимических исследований. – М., 1970. – С. 9-19.
152. Караев, С. К. Опыт изучения топонимии Узбекистана. Автореф... канд... дис... [Текст] / С. К. Караев. – Ташкент, 1972. – 28 с.
153. Каюмов, А. Р. Этническая ситуация на территории южного Узбекистана в XIX-начале XX века [по материалам Сурхан-Шерабадской долины] [Текст] / Автореф... канд... дис... / А. Р. Каюмов. – Ташкент, 2011. – 28 с.
154. Койчубаев, Е. Основные типы топонимов Семиречья. Автореф... канд... дис... [Текст] / Е. Койчубаев. – Алма-Ата, 1967. – 24 с.

155. Кузнецов, П. Е. Сравнительный грамматический очерк таджикского сартовского наречия. «Изв. Туркистанского отделения географического общества». Т. 2. Вып. X [Текст] / П. Е. Кузнецов. – Ташкент, 1915.
156. Курбонов, С. Х. Субстантивные словосочетания в Бойсунских говорах: Автореф... канд... дис... филологических наук [Текст] / С. Х. Курбонов. – Душанбе, 2004. – 21 с.
157. Курбонмамадов, С. Х. Семантико-стилистические особенности поэтонимии «Шахнаме» Абулкасыма Фирдоуси: Автореф... канд... дис... [Текст] / С. Х. Курбонмамадов. – Душанбе, 2014. – 26 с.
158. Лившиц, В. А., Хромов, А. Л. Согдийские слова в таджикском языке [Текст] / В. А. Лившиц. / Изв. отд. общ. наук АН Тадж. ССР. – Сталинабад: Изв. АН Тадж. ССР, 1957. – С. 31-34.
159. Лившиц, В. А. Согдийские документы с гори Муг [юридические документы и письма] [Текст] / В. А. Лившиц. Вып. 1. – М., 1963. – 222 с.
160. Лурье, П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: Автореф... канд... дис... [Текст] / Лурье П. – СПб., 2004. – 20 с.
161. Майнусов, Д. Ф. Антропонимы «Шахнаме» Абулкасыма Фирдавси [лингвистический аспект]: Автореф... канд... дис... [Текст] / Д. Ф. Майнусов. – Душанбе, 2013. – 27 с.
162. Махмаджонов, О. О. Топонимия Ромитского региона. – Автореф... канд... дис... [Текст] / О. О. Махмаджонов. – Душанбе, 2005. – 26 с.
163. Махмаджонов, О.О. Историко-лингвистическое исследование топонимии Гиссарской долины Таджикистана: Автореф... канд... дис... [Текст] / О. О. Махмаджонов. – Душанбе, 2010. – 45 с.
164. Мирзозода, С. Лексика ягнобского языка: Автореф... канд... дис... [Текст] / Мирзозода С. – Душанбе, 1998. – 21с.
165. Мурзаев, Э. М. Топонимика Средней Азии и Казахстана [Текст] / Э. М. Мурзаев / Ономастика Средней Азии. – М.: 1978. – С. 38-45.
166. Мурзаев, Э. М. Географические названия Средней Азии [Текст] / Э. М. Мурзаев. – М., 1978. – С. 38-47.

167. Надеждин, Н. И. Опыт исторической географии русского мира [Текст] // Библиотека для читателя. – Т. 22. ч. 3. – СПб., 1837. – С. 27-29.
168. Насрадиншоев, А.Н. Микротопонимия Восточного Памира: автореф... канд... дис... [Текст] / Насрадиншоев Н. – Душанбе, 2003. – 22 с.
169. Насрадиншоев, А. Н. Гидронимы восточного Памира [Лексико-семантический анализ] [Текст] / А. Н. Насрадиншоев // Масъалаҳои помиршиносӣ / Вопросы помироведения. Выпуск 5. – Душанбе: Дониш, 2003. – С. 67-72.
170. Никонов, В. А. Славянский топонимический названия [Текст] / В. А. Никонов // Вопросы географии. – М., 1962. – № 58. – С. 17-33.
171. Никонов, В. А. Введение в топонимику [Текст] / В. А. Никонов. – М., 1965. – 179 с.
172. Никонов, В. А. Научное значение микротопонимии [Текст] / В. А. Никонов / Микротопонимия. – М., 1967. – С. 5-22.
173. Офаридаяев, Н. Микротопонимии Ванджа и Дарваза [Текст] / Н. Офаридаяев. – Душанбе, 1991. – 175 с.
174. Офаридаяев, Н. Лингвистическое исследование ойконимии Горного Бадахшана: Автореф... канд... дис... [Текст] / Офаридаяев Н. – Душанбе, 2002. – 38 с.
175. Пахалина, Т. Н. О происхождении топонимов Ишкашим, Язгулям и Вахан [Текст] / Т. Н. Пахалина // Иранское языкознание. – М.: Вост. литература, 1975. – С. 63-71.
176. Попов, А. И. Географическая названия [Текст] / А. И. Попов. – М. –Л., – 1965. – 181с.
177. Попов А.И. Основные принципы топонимического исследования // Принципы топонимики / А. И. Попов. – М.: Наука, 1964. – С. 34-44.
178. Принципы топонимики [Текст] – М: Наука, 1964. – 153 с.
179. Прохоров В. А. Липецкая топонимия // В. А. Прохоров. – Воронеж, 1981. – 160 ст.

180. Развитие методов топонимические исследований [Текст] – М.: Наука. – 1970. – 112 с.
181. Рахматов, Т. Топонимия города Самарканда и его окрестностей – Автореф... канд... дис... [Текст] / Т. Рахматов. – М., 1973. – 31 с.
182. Расторгуева, В. С. Сравнительно-историческая грамматика Западно-иранских языков. Филология [Текст] / В. С. Расторгуева. – М.: Наука, 1990. – 253 с.
183. Розенфельд, А. З. Название «лангар» в топонимике Таджикистана [Текст] / А. З. Розенфельд // Изв. ВГО. – М., 1949. – Вып. 6 – С. 861-864.
184. Розенфельд, А.З. Топонимика нижнего Каратегина в связи с некоторыми вопросами его истории [Текст] / А. З. Розенфельд // Изв. АН Тадж. ССР, Отд. общ. наук. – Вып. 10-11, 1956. – С. 85-94.
185. Розенфельд, А. З. Топонимика Ванджа [Текст] / А. З. Розенфельд // Топонимика Востока. – М., 1962. – С. 273-280.
186. Роспонд, С. Перспективы развития славянской ономастики [Текст] / С. Роспонд // В. Я., № 4. – М., – 1962.
187. Содиклу, Х. Лексико-семантические и структурные особенности мифонимов в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси: автореферат диссертации по филологии [Текст] / Х. Содиклу. – Душанбе, 2012. – 21 с.
188. Сулаймонов, С. Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Якута-ал-Хамави [XIII в]. – Автореф... канд... дис... [Текст] / С. Сулаймонов. – М., 1979. – 20 с.
189. Султонов, М. Б. (Мирзо Ҳасани Султон) Язык науки и терминологии [Текст] / М. Б. Султонов. – Душанбе: Ирфон, 2011.
190. Смирнова, О. И. Очерки из истории Согда [Текст] / О. И. Смирнова. – М., 1970. – 288 с.
191. Суперанская, А. В. Микротопонимия, макротопонимия и их отличие от собственно топонимии [Текст] / А. С. Суперанская / Микротопонимия. – М., 1967. – С. 23-30.

192. Топоров, В. Н., Трубачёв, О. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья [Текст] / В. Н. Топоров, О. Трубачёв. – М., 1962. – 270 с.
193. Тураев, Б. Лексико-семантическое и словообразовательное исследование микротопонимии долины Ягноб: Автореф... канд... дис... [Текст] / Тураев Б. – Душанбе, 2010. – 20 с.
194. Хайдари, Ш. Ономастика ираноязычных народов (Библиографический указатель литературы с XVIII в. до 2012 г.) [Текст] / Ш. Хайдари. – Худжанд, 2012. – 528 с.
195. Хайдаров, Ш. Антропонимика. Топонимика. Этносоциоллингвистика: Сборник статей [Текст] / Ш. Хайдаров // – Пермь: От и До, 2011.– 208 с.
196. Халимов, Р. Х. Топонимика восточной [горной] части бассейна реки Кашкадарья [Текст] / Географический сборник. / Р. Х. Халимов. – Казань, 1966. Ч. 1. – С.79-88.
197. Холмуминов, Х. Микротопонимии Байсунского района и его окрестностей. Автореф... канд... дис... [Текст] / Х. Холмуминов. – Ташкент, 1993. – 24 с.
198. Хомидов, Д. Р. Лингвистический анализ топонимии долины Кешруд. Автореф... канд... дис... [Текст] / Д. Р.Хомидов. – Душанбе, 1999.– 21 с.
199. Хомидов, Д. Р. Лингвистическое исследование гидронимов региона исторического проживания таджиков в Мавераннахре. Автореф... докт... дис... [Текст] / Д. Р. Хомидов. – Душанбе, 2018. – 50 с.
200. Хромов, А. Л. К вопросу о топонимике Матчи [Текст] / А. Л. Хромов // Известия АН Тадж. ССР. ООН, вып 1(47), 1963. – С. 76-82.
201. Хромов, А. Л. Ещё раз о согдийском топоформанте – УВ: Изд. ООН АН Тадж. ССР. [Текст] / А. Л. Хромов. – 1968, НЗ – С. 85-86)
202. Хромов, А. Л. Согдийская топонимия верховьев Зеравшана [Текст] / А. Л. Хромов // Топонимика Востока: Исследования и материалы. – Москва: Наука, 1969. – С. 87-99.
203. Хромов, А.Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана [Текст] / А.Л.Хромов. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 88 с.

204. Хромов, А. Л. Таджикская микротопонимия долина верхнего Зеравшана и Ягноба [Текст] / А. Л. Хромов // Ономастика Средней Азии. – М., 1978. – С. 58-62.
205. Хромов, А. Л. Согдийская топонимия родины Рудаки [Текст] / А. Л. Хромов // Ёдбуди устод Рӯдакӣ [тартибдиҳанда А. Афсаҳзод]. – Душанбе: Дониш, 1978. – С. 27-31.
206. Худойбердиев, Я. Историко-этимологическое исследование топонимии Сурхандарьинской области Узбекской ССР. [Текст] / Я. Худойбердиев. – Автореф... канд... дис... – Ташкент, 1973. – 25 с.
207. Черняховская, Е.М. История разработки топонимических классификаций/Развитие топонимических исследований. [Текст] /Е. М.Черняховская. – М., 1970. – С. 58-65.
208. Шералиева, С.М. Гидронимия Хатлонской области [историко-лингвистическое исследование]: Автореф... канд... дис... [Текст] / С. М. Шералиева. – Душанбе, 2016. – 22 с.
209. Шодиев, М. Лингвистический анализ топонимов произведений С. Айни. Автореф... канд... дис... [Текст] / М.Шодиев.–Д., 1994. – 22 с.
210. Цагаева, А. Дз. Топонимы Северной Осетии [Текст] / А. Дз. Цагаева. – Орджоникидзе, 1975. – Т. 2. – 560 с.
211. Якубов, Ю. Паргар в VII-VIII веках нашей эры (Верхний Зеравшан в эпоху раннего средневековья) [Текст] / Ю. Якубов. – Душанбе: Дониш, 1979. – 213 с.

III. Фарҳангу луғатҳо:

212. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Ч.1. / В. И. Абаев. – М.-Л., 1958. – 655 с.
213. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Ч. 2. / В. И. Абаев. – М.-Л., 1973. – 448 с.
214. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Ч. 3. / В.И. Абаев. – М.-Л., 1978. – 358 с.

215. Айнӣ С. Куллиёт / С.Айнӣ. Ҷ.12. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 564 с.
216. Бурҳон М. Бурҳони котеъ / М. Бурҳон. Таҳияи А. Нурув. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 416 с.;
217. Бурҳон М. Бурҳони котеъ / М. Бурҳон. Таҳияи А. Нурув. Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 2004. – 424 с.
218. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1990. – 688 с.
219. Мирзозода С. Луғати яғнобӣ-тоҷикӣ / С. Мирзозода. – Душанбе, 2002. – 235 с.
220. Мозандаронӣ Ҳ. Ш. Фарҳанги «Шоҳнома». Номи касон ва ҷойҳо / Ҳ. Ш. Мозандаронӣ. Нашри Балх. – Бунёди Нишобур, 1337. – 814 с.
221. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати / Т. Нафасов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – 288 с.
222. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – М., 1964. – 156 с.
223. Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Т.1. / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М., 2000. – 327 с.
224. Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 2. / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература РАН, 2001. – 327 с.
225. Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 3. / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература РАН, 2003 – 502 с.
226. Расторгуева В. С., Эдельман, Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 4. / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература РАН, 2007. – 493 с.
227. Розова, Л. И. Словарь географических терминов и других словоформирующих топонимов Таджикской ССР [Текст] / Л. И. Розова. – М., 1975. – 147с.

228. Ромпурӣ М. Ғиёс-ул-луғот / М. Ромпурӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.;
229. Ромпурӣ М. Ғиёс-ул-луғот / М. Ромпурӣ. Ҷилди 2.–Душанбе: Адиб, 1988.– 416 с.
230. Севортян, Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г», «Д» [Текст] / Э. В. Севортян. – М.: Наука, 1980. – С. 163, 300.
231. Ўбаҳӣ, Ҳ. Тӯҳфат-ул-аҳбоб / Ҳ.Ўбаҳӣ. - Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.
232. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – М.: СЭ, 1969. – 952с.;
233. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – М.: СЭ, 1969. – 948с.
234. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1.–Душанбе, 2008.–949 с.
235. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – Душанбе, 2008. – 944 с.
236. Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ (нашри аввал).Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон.–Душанбе, 2019. – 277 с.
237. Фарҳанги шаҳру устонҳои Эрон. Пажӯҳиш ва нигориши Эраҷ Афшори Систонӣ. Ҷилди 1. – Теҳрон: Созмони ҷопу интишорот; Созмони авқоф ва умури хайрия, 1392. – 756 с.;
238. Фарҳанги шаҳру устонҳои Эрон. Пажӯҳиш ва нигориши Эраҷ Афшори Систонӣ. Ҷилди 2. – Теҳрон: Созмони ҷопу интишорот; Созмони авқоф ва умури хайрия, 1392. – 744 с.
239. Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. Мураттибон М. Маҳмудов, Ғ.Ҷӯраев, Б.Бердиев. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикии Сафорати ҶИЭ, 2012. – 946 с.
240. Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома». – Душанбе: Адиб, 1992. – С. 86-100.
241. Ҳайдаров Ш. Луғати чандомади антропонимҳои тоҷикони райони Ашт / Ш. Ҳайдаров. – Душанбе: Дониш, 1986. – 225с.
242. Ҳайдарӣ Ш. Луғати басомади номҳои тоҷикони вилояти Хатлон / Ш. Ҳайдарӣ. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 474 с.
243. Ҳомидов Д. Фарҳанги мухтасари гидронимҳои эронӣасли Мовароун-наҳр / Д.Ҳомидов. – Душанбе, 2013. – 164 с.

244. Шарифов, В. Луғати тафсирии калимаҳои русӣ-интернасионалӣ / В. Шарифов. – Душанбе: ЭСТ, 1984. – 376 с.
245. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ. 1-3. – Душанбе: ЭСТ, 1988-1989, 2004.
246. Энциклопедический словарь географических названий [Текст] – М.: СЭ, 1973. – 808 с.
247. Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷ. 1. – Душанбе: ЭСТ, 1978. – 890 с.

IV. Манбаъ:

1. Таърихи Систон (Таҳияи матн, муқаддима ва тавзеҳоту феҳристҳо: М. Имомов ва А. Абдусаттор). – Душанбе, 2014. – 375 с.

**НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР
МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ**

**I. Таълифоти муаллиф дар мачаллаҳои илмии тақризшавандаи
Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии**

Тоҷикистон:

- [1-М]. Тағоймуродзода, С.Т. Исмҳои хоси сода ва сохта дар «Таърихи Систон» [Матн] / С.Т. Тағоймуродзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ – Душанбе, 2018. – № 8. Қисми II. – С.73-77.
- [2-М]. Тағоймуродзода, С.Т. Исмҳои хоси мураккаб дар «Таърихи Систон» [Матн] / С.Т. Тағоймуродзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – № 2. – С.95-100.
- [3-М]. Тағоймуродзода, С.Т. Баррасии вижагиҳои нахвии исмҳои хос дар «Таърихи Систон» [Матн] / С.Т. Тағоймуродзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2021. – № 2. – С.78-87.
- [4-М]. Тағоймуродзода, С.Т. Астионимҳо дар «Таърихи Систон» [Матн] / С.Т. Тағоймуродзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2023. – № 5. – С.127-135.
- [5-М]. Тағоймуродзода, С.Т. Номвожаҳои «Таърихи Систон» ва мансубияти забонии онҳо / С.Т. Тағоймуродзода, Д.Ҳомидов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2024. – №4. – С.12-18.

II. Мақолаҳои муаллиф дар мачмуаҳо ва нашриҳои дигари илмӣ:

- [6-М]. Тағоймуродзода, С.Т. Баррасии забонии комонимҳои «Таърихи Систон» [Матн] / С.Т. Тағоймуродзода // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ таҳти унвони «Масъалаҳои мубрами

луғатшиносии тоҷик: мушкилот ва дурнамо» (22-юми декабри соли 2023) // Забон – ҳастии миллат. – Душанбе, 2023. – № 5. – С.283-289.

[7-М]. Тағоймуродзода С.Т. Корбурди номи дехаҳо дар асари «Таърихи Систон» [Матн] / С.Т. Тағоймуродзода // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ таҳти унвони «Усулҳои тақмили таълими забони англисӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (22-юми декабри соли 2023). – Кӯлоб, 2023. – С.181-186.

[8-М]. Тағоймуродзода С.Т. Онимҳои «Таърихи Систон» ва мансубияти забонии онҳо [Матн] / С.Т. Тағоймуродзода // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ таҳти унвони “Мақтаби сиёсии Пешвои миллат” (16-17-уми майи соли 2024) // Мақтаби сиёсии Пешвои миллат (маҷмуаи мақолаҳои илмӣ). – Кӯлоб, 2024. – № 4. – С.446-456.

Фехристи антропонимҳо

Абд Раббихи ибни Абдуллоҳ ибни Умайр ал-Лайсӣ – бародари Абдуллоҳ ибни Омир.

Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр – соли 680 дар Макка бар зидди Умавиён исён бардошта, дар он ҷо халифа эълон шуда буд ва соли 692 исёни ӯ фурӯ нишонда шуд.

Абдуллоҳ ибн ал-Восиқ – кунияи Абулқосим дошта, бародари халифа Муҳтадӣ будааст ва дар соли 874-75 вафот кардааст.

Абдуллоҳ ибни ал-Муътазз (тав. С. 861) – шоир, донишманди илми адаб, писари халиф ал-Муътазз, ки пас аз ғавти падар се рӯз ба тахти хилофат нишаста ва дар таърих бо лақаби «Халифаи серӯза» низ машҳур аст.

Абдуллоҳ ибни Муовия ибни Абдуллоҳ ибни Чаъфар ибни Абитолиб Зулчаноҳайн (ваф. 746) – аз насли халифа Алӣ сарвари исёни шиийён бар зидди Умавиён, ки соли 744 дар Куфа воқеъ гардида буд.

Абдуллоҳ ибни Омир ибни Қурайз – (626-680) – амакзодаи халифа Усмон. Соли 649-50 Усмон ӯро ҳокими Басра таъин кардааст.

Абдуллоҳ ибни Умар ибни Абдулазиз – писари халифа Умари II, ки соли 744 Язид ибни Валид ӯро омили Ироқ таъин карда буд.

Абдурразоқ ибни Аҳмад ибни Ҳасани Маймандӣ – писари вазири султон Мавдуди Ғазнавӣ Аҳмад ибни Ҳасан Маймандӣ, ки ҳангоми муҳориба бо ғузҳо дар Систон ба асорат афтодааст.

Абдуррахмон ибни ал-Аббос ибни Рабиа ибни ал-Ҳорис ибни Абдулмуталлиб ал-Ҳошимӣ – аз назди Ҳаҷҷоҷ ба сӯи Абдуррахмон ал-Ашъас фирор карда, фармондеҳи сипоҳиёни савораи вай гардидааст ва баъди шикаст хӯрдан аз Язид ибни Муҳаллаб ба Синд фирор кардааст.

Абдуррахмон ибни Самур (ваф. 670) сипаҳсолори араб, омили Систон дар солҳои 653-666.

Абраха – подшоҳи ҳимяриён дар Арабистони ҷанубӣ, ки дар миёнаи асри VI ҳукмронӣ кардааст. Ӯ дар соли милоди Пайгамбари ислом (с) ба Мака лашкар кашидааст.

Абу Довуд Холид ибни Иброҳим – аз қабилаи Бани Амр ибни Шайбон ибни Зухл, саҳобаи наздики Абӯмуслим буда, аз тарафи ӯ омили Балх таъин шудааст. Соли 755 пас аз вафоти Абӯмуслим омили Хуросон таъин шуда, хангоми сарқӯб кардани исён дар Систон дар соли 759 кушта шудааст.

Абу Мусо ал-Ашъари – омили Ироқ ва яке аз нахустин саҳобагони Пайғамбари ислом (с), ки дар ҳалли рақобати Алӣ ибни Абитолиб ва Муовия аз ҷониби Ироқиён ҳакам интихоб шуда буд ва аз Амр, ки аҳли Сурия ӯро ҳакам интихоб карда буданд, саҳт фиреб хӯрда буд.

Абӯ Сароё ас-Сарӣ ибни Мансур – ғуломи Ҳарсама, сарлашқари Маъмун. Ӯ соли 14-15 дар Ироқ бар зидди Маъмун ва ба ҷонибдории алавиён исён бардошта ва соли 815 қатл карда шудааст.

Абӯ Холид Язид ибни Умар ибни Хубайра ал Фазорӣ (тав. 705-06) – фарзанди омили маъруфи Куфа дар замони Язиди II ибни Абдулмалик. Дар оғози соли 745 Марвон ӯро омили Ироқ таъин намудааст.

Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ал-Ҷайхонӣ – вазири Наср ибни Аҳмади Сомонӣ.

Абулаббос Абдуллоҳ ибни Тоҳир – бародар ва валиаҳди Талҳа ибни Тоҳир, ҳокими мустақили Хуросон дар солҳои 828-844.

Абулқосим ибни Симҷур – бародари Алӣ ибни Симҷур ва омили Кӯҳистон.

Абулфаворис ибни Баҳоуддавлаи Дайламӣ (ваф. 1012), волии Ироқ, Хузистон ва Кирмон.

Абулфазл Аҳмад ибни ал-Ҳусайн ибни Яҳё ибни Саиди Ҳамадонӣ (ваф. 1007), ки бо лақаби Бадеуззамони Ҳамадонӣ шуҳрат ёфтааст. Ӯ шогирди Абулҳусайн Аҳмад ибни Форис ар-Розии луғавӣ будааст. Дар таърихи адабиёти форсӣ Бадеуззамон бо «Мақомот»-и худ, ки дар пайравии «Мақомоти Ҳирирӣ» эҷод кардааст, машҳур аст.

Абулфазл Муҳаммад ибни Абдуллоҳ ал-Балъамӣ (ваф. 940) – вазири маъруфи Сомониён, муосири Рӯдакӣ.

Абулфазл Наср ибни Аҳмад (1030-1072) – аз авлоди Саффориён ва ҳокими маҳаллии Систон будааст.

Абулфараҷ Қудома ибни Чаъфар ал Бағдодӣ – донишманди араб дар соҳаи забону адабиёт ва чуғрофиё, муаллифи асари бузургҳачм бо номи «Китоб-ул-хароч ва санъат-ул-китоба». Мутаассифона аз ин китоб то замони мо нисфи он расида ва фасли мансуб ба хироч нашр шудааст.

Абунаср Мансур ибни Аҳмад – мавлои Амралмуъминин, бародари волии Систон амир Абулфазл Наср ибни Аҳмад.

Абуннаҷм – сарлашқари халифа Муътазид.

Абунувос ал-Ҳасан ибни Ҳонӣ (747-814) – шоири маъруфи араб, ки аз модаре форс ба дунё омада, бештар мадҳи Ҳорунарашид ва фарзанди ӯ Маъмунро гуфтааст.

Абуссоҷ – сардори шуртаи Бағдод буда, бо фармони Амр ибни ал-Лайс аз вазифа озод шудааст. Соли 879-80 дар Чунди Шопур вафот кардааст.

Абутаммом Ҳабиб ибни Авс ат-Той – шоири маъруфи араб дар аҳди Аббосиён.

Абӯабдуллоҳ ибни Карром – бунёдгузори мазҳаби карромия. Ин мазҳаб дар асрҳои X-XI дар Хуросон нуфузи зиёд доштааст ва гӯё султон Маҳмуди Ғазнавӣ низ таълимоти Карромиёнро дастгирӣ мекардааст.

Абӯабдуллоҳ ибни Муҳаммад ибни Иброҳим ибни Исмоил ибни Иброҳим ибни ал-Ҳасан ибни ал-Ҳусайн ибни Али ибни Абитолиб бештар бо лақаби Ибни Таботабо маъруф буда, соли 814-15 даъвои маснади хилофат кардааст.

Абӯабдуллоҳ Макхул ибни Абдуллоҳ аш-Шомӣ (ваф. 730-31) – донишманди маъруфи суннат, ки ба қавле асли ӯ аз Кобул будааст.

Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Идрис Шофеӣ (767-820) – маъруф бо лақаби Имом Шофеӣ ва муассиси мазҳаби шофеия.

Абӯабдуллоҳ Нофеъ ибни Абдуллоҳ, мавлои Абдуллоҳ ибни Умар. Ӯ зодаи шаҳри Дайлам ва донишманди маъруфи илми ҳадис будааст.

Абӯабдуллоҳ Суфён ибни Саид ибни Масрук ас-Саврӣ (695-96-734) – илоҳиётшиноси машҳур ва бунёдгузори яке аз мизҳобҳои исломӣ.

Абӯалии Симҷӯр – омили Сомониён дар вилоятҳои чанубии соҳили дарёи Ому.

Абӯалӣ ал-Ҳасан ибни Муҳаммад ибни Аббос ал-Миколӣ, мулаққаб ба Ҳасанак – аз чумлаи охири вазирони Султон Маҳмуди Ғазнавӣ. Қиссаи ӯ дар «Таърихи Байҳақӣ» муфассал аст.

Абӯамр Омир ибни Шуроҳил ибни Абу Зикуббор аш-Шаъбӣ ал-Ҳимярӣ – шоир ва донишманди машҳури суннат буда, соли 722-23 дар Куфа вафот кардааст.

Абӯбақр Абдуллоҳ ибни Сулаймон ибни Абӯдовуд (ваф. 928) – фарзанди Абӯдовуд Сулаймон ибни ал-Ашъас, донишманди бузурги илмҳои ҳадис ва фикҳ.

Абӯдовуд Сулаймон ибни ал-Ашъас – муаллифи маҷмуаи ҳадисҳо бо номи «ас-Сунан».

Абӯзакариё Яҳё ибни Амвори Сичистонӣ – донишманди суннат ва фикҳ.

Абӯимрон Симҷӯр – ғуломи турки Сомониён, бунёдгузори давлати Симҷӯриён.

Абӯҷаъфар Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Ҳалаф – соли 921-22 ҳокими Систон таъйин гардидааст.

Абӯмуҳаммад Саид ибни Ҷубайд ибни Ҳишом ал-Куфӣ – донишманди маъруфи суннат буда, дар исёни Абдурраҳмон ал-Ашъас ширкати ғаёлона доштааст.

Абӯмусо Ашъарӣ (тав. с. 614) – саҳобаи Муҳаммад (с) ва сарфармондеҳи лашкари ислом, ки фатҳи шаҳрҳои Қум ва Кошонро ба ӯ нисбат медиҳанд. Дар замони хилофати Умар ҳокими Басра будааст.

Абӯнасер Молик ибни ал-Ҳайсам ал Ҳузои – наздиктарин саҳобаи Абӯмуслим ва сардори шуртаи ӯ.

Абӯҳанифа ан-Нуъмон (699-767) – имоми маъруфи аҳли суннат, бунёдгузори мазҳаби ҳанафия.

Абӯҳотим Саҳл ибни Муҳаммад ас-Сичистонӣ (ваф. 869) – донишманди илмҳои луғат ва арӯз, ровии ҳадисҳо дар бораи Абӯзайф ва дигарон.

Абӯсалама Ҳафс ибни Сулаймон ал-Ҳаллол–тарғибгар (доъӣ)-и асосии Аббосиён баъди вафоти Букайр ибни Моҳон будааст. Ӯ соли 749 бо фармони халифа Абулаббос ас-Саффоҳ бо гуноҳи он ки саъй кардааст ҳукуматро ба дасти хонаводаи Алӣ ибни Абӯтолиб диҳад, ба қатл расонида шудааст.

Абӯсолех Абдурраҳмон – ба қавли Балозурӣ, пас аз Зодон Фарруҳ дабири девони Ҳачҷоч ибни Юсуф будааст. Ба қавли Мадоинӣ, дабири девони Ҳачҷоч на худи Абдурраҳмон, балки писари ӯ Солех, мавлои қабилаи Бани Тамим будааст.

Абӯязид Холид ибни Муҳаммад ал-Марвазӣ – омили Систон аз номи Бадр ал-Кабир.

Аднон – чадди Пайғамбари ислом (с), ки дар балоғати сухан шуҳрат доштааст.

Аздуддавла Фанно Хусрав – писари Рукнуддавла. Пас аз марги падар ба тахт нишаста солҳои 949-983 ҳукмронӣ кардааст ва ба давлати Оли Бӯя ривочу раванк бахшидааст.

Ал-Асвад ал-Анси, ки дар «Таърихи Систон» Исо зикр шудааст, ҳанӯз дар замони зиндагии Муҳаммад (с) худро пайғамбари Яман эълон карда буд.

Ал-Баро Ибни Озиб ал-Ансорӣ (ваф. с. 691) – саҳобаи Пайғамбари ислом (с) ва фотеҳи шаҳрҳои Қазвин ва Рай будааст.

Алӣ ибни ал-Хусайн ал-Марваррудӣ – амири Марв, ки бо Амр ибни ал-Лайс барои химояти Марв мубориза бурда, баъди шикаст хӯрдан дар Фороб ба ҳалокат расидааст.

Алӣ ибни Шарвин (Алӣ ибни Суруш) – сарлашқари Амр ибни ал-Лайс.

Алӣ ибни Исо ибни Моҳон – дар оғоз сардори гвардияи хоси халифа буда, солҳои 796-807 омили Хуросон таъйин шудааст. Бо бераҳмиву золимии фавқуллодаи худ шуҳрат доштааст.

Алӣ ибни Муҳаммад ибни ал-Фурот – вазири халифаи Аббосӣ Муқтадир.

Ал-Ҳасан ал-Басрӣ – илоҳиётшиноси маъруф, ки соли 728-29 вафот кардааст.

Амир Ёкутӣ – писари Чағрибек Довуд ва бародари Туғрулбек.

Амир Муайяд – ҳокими Систон дар солҳои 1092-1094.

Аммор ибни Исо – шоири маҳаллии Систон, ки дар ягон маъхази дигар зикри ӯ вуҷуд надорад.

Амр ибн ал-Ос (ваф. с. 663). Омилӣ Муҳаммад (с) дар Уммон будааст ва пас аз вафоти Муҳаммад (с) ба Мадина баргашта, дар ғазовоти мусулмонон ба кишварҳои ҳамсоя иштирок кардааст ва чун фотеҳи Миср шуҳрат пайдо намудааст.

Амр ибни Маъдӣ-Қариб – шоири араб, ки дар ҳудуди солҳои 530-643 зиндагӣ карда бо шучоати фавқуллодаи худ дар ҷанги Қодисия машҳур будааст.

Аҳмад ибн ал-Ҳасан – хатиби Карот ё Курот ном ноҳияи Фушанҷ. Ӯ аз зумраи донишмандон ва хаттотони замони худ буда, ба забонҳои арабӣ ва форсӣ шеър ҳам мегуфтааст.

Аснош (Аснос, Ашнос) – ғуломи Исмоил ибни Аҳмад.

Асрам ибни Сайф – тибқи хабари Гардезӣ дар «Зайн-ул-ахбор», ҳокими қалъаи Рамалсӣ ё Рамалсум будааст.

Аҳмад ибни Абдуллоҳ ал-Хучистонӣ – аз ҷумлаи муқаррабони Муҳаммад ибни Тохир буда, баъди омили Нишопур таъйин шудани Яъқуб ибни ал-Лайс ба ӯ пайвастааст. Ин ҳамон Хучистонӣ аст, ки Низомии Арӯзӣ аз харбандагӣ ба бузургӣ расидани ӯро бо таъсири абёти зерини Ҳанзалаи Бодғисӣ зикр намудааст:

Меҳтарӣ гар ба коми шер дар аст,
Шав, хатар кун, зи коми шер бичӯй.
Ё бузургию иззу неъмату чоҳ,
Ё чу мардон-т марг рӯёрӯй.

Аҳмад ибни Исмоили Сомонӣ – дар солҳои 907-914 ҳукмронӣ кардааст.

Аҳмад ибни Муҳаммад ибни ал-Лайс – сардори шуртаи Амир Исмоил будааст.

Аҳмад ибни Тохир – вазири Янолтекин.

Аҳмад ибни Ҳанбал – донишманди маъруфи суннат, илоҳиёт ва фикҳ ва бунёдгузори яке аз мазҳабҳои аҳли сунат – ҳанбалия. Бо фармони халифа Муътасим ба ӯ ба сабаби эътироф накардани офарида будани Қуръон ҷазо дода шуда буд.

Бадр ибни Абдуллоҳ Ҳаммомӣ – бо лақабҳои Бадрӣ Кабир ва Бадр ал-Ҳаммомӣ ҳам шуҳрат дошта, ғуломи ибни Тулун, сарлашқари Аббосиён ва омили Исфаҳону Шероз будааст.

Байғуз – ғуломи турки Қаротегин ва омили ӯ дар Буст.

Бани Бакр ибни Воил ва Бани Тамим ибни Мурр – ду қабилаи араб, ки қисман аз Арабистон ба Хуросон муҳоҷират карда ва аз қадим миёни ҳамдигар душманӣ доштаанд.

Бани Назир – номи қабилаи яҳудиёне, ки дар Мадина мезистаанд ва аксарият тоҷирону заминдорони сарватманд будаанд.

Бедасп (Шедасп, Будасп) – писари Тур.

Бекгукди – сардори горди султон Масъуд.

Беғу (Байғу) – ба қавли В. В. Бартольд, ин ном таҳрифшудаи Ябғуст, ки ӯ пешвои ғузҳо, писари Салҷуқ ва амаки Туғрул ва Довуд буда, волии Ҳирот, Буст ва Систон таъин гардида будааст.

Бугроҷӯк - бародари Сабуктегин, омили Махмуди Ғазнавӣ дар Хирот ва Бушанҷ.

Бухт ан-Наср – сипаҳсолор дар замони Луҳросп, Гуштосп ва Баҳман.

Вақеъ ибни Бакр ибни Воил ал-Аздӣ – аз ҷониби Муҳаллаб омили Систон таъйин гардида будааст.

Вақиъ ибни Ҳассон ибни Қайс ибни Абӯсуд ат-Тамимӣ – яке аз сипаҳсолорони Салм ибни Зиёд, ки дар бераҳмӣ ва золимӣ шуҳрат ёфта буд.

Ғассон ибни Аббод – дар солҳои 819-821 омили Хуросон аз номи Халифа Маъмун будааст.

Дирхам ибни Наср ибни Солеҳ – дар оғоз сарвари дастаи «Муборизони роҳи дин» буда, бо хаворичи Систон мубориза мебард ва минбаъд ҳокими Систон гардида, се сол дар он ҷо ҳукмронӣ кардааст.

Душманзиёр Абӯчаъфар ибни Кокуя, мулаққаб ва Алоудавла, волии Исфаҳон.

Закариё Зайдавӣ – бародари фармондеҳи сипоҳи айёрон Бӯисҳоқи Зайдавӣ.

Занбил – лақабе, ки подшоҳони Зобулистон доштаанд.

Зиёд ибни Абиҳи ё Зиёд ибни Абӯсуфён. (ваф. 677-78) – бародари Муовия, ки ҳокими тамоми Ироқ ва Эрон таъин шудааст.

Зухайр ибни Мусайяб аз-Забӣ – писари омили собиқи Хуросон ва сипаҳсолори Маъмун.

Иброҳим ибни ал-Ҳусайн (Ҳузайн) – ба сабаби гумонбар шудани Сайёр ӯро бо гуноҳи шарик будан дар исёни Убай ибн ал-Ҳузайн дастгир карда буданд.

Иброҳим ибни Илёс ибни Асад – зоҳиран, писари Илёс ибни Асади Сомонист, ки омили Хирот ва навоҳии атрофи он будааст.

Иброҳим ибни Осим – омили Систон дар замони Юсуф ибни Умар. Ӯ то расидан ба ин мансаб дар ғазва ба Хуттал (с. 737), ки сипаҳсолор Асад ибни Абдуллоҳ ал-Қасрӣ буд, ширкат намудааст.

Иброҳим ибни Яҳё ибни Муҳаммад ал-Аббосӣ (ваф. 783) – дар солҳои 774-775 роҳбари маросими ҳаҷ буда, соли 783 омили Мадина таъйин шудааст.

Иёс ибни Абдуллоҳ – сарлашқари араб, ки ба Яъқуб ва Амр хизмат кардааст.

Иззулмулук – падари Точуддин Ҳарб ва бародари Шамсуддин Муҳаммад.

Имодуддин Қадчуронӣ, бародари ҳокими Қалъаи Такона (Мукрон) Фаҳруддини Қадчуронӣ.

Ирташ (Эртош, ваф. 1048-49) – бародари Иброҳими Янол ва бародарзодаи Туғрули Салҷуқӣ.

Исмоил ибни Балбал – бо лақаби Абуссақр ва ному насаби пурраи ӯ Исмоил ибни Ҳимод ибни Абӯҳанифа ал-Қозӣ будааст. Исмоил вазирии халифа Муваффақро бар уҳда доштааст ва пас аз вафоти Муваффақ ӯро Муътазид ҳабс кардааст ва дар маҳбусӣ вафот кардааст.

Каъб ал-Аҳбор (ваф. 652-655) – аз зумраи нахустин яҳудиёне, ки дини исломро пазируфтаанд. Ӯ яке аз нахустин чамъоварандагони ҳадис низ ҳисоб меёбад.

Каюмарс – шакли арабишудаи Гайо- Мартан, ки тибқи устураи эронӣ, нахустин инсон ҳисоб меёбад. Дар тасавури муаллифони нахустини таърихҳои аҳди исломӣ Каюмарс ба Одам (а) шабоҳат дода мешавад.

Китбуқо (Кибуқо)-ноён – амири муғул аз лашкари Ҳалогухон, ки дар фатҳи Хуросон, Кӯҳистон, Бағдод, Сурия ва Миср ширкат кардааст. Ӯ ба ҳокими Систон Алӣ ибни Масъуд дар муҳорибаи вай бо Шамсуддин Муҳаммади Карт мадади ҳарбӣ расонидааст.

Куранг (Турак, Гавранг) – писари Асрат ва бародари Гаршосп.

Кӯрктар – тибқи мулоҳизаи М. Баҳор, яке аз айёрон ва тирандозони ҷамоати исёнгар дар Систон будааст.

Қарача-ноён – сипаҳсолори шоҳзода Чалолуддини Хоразмӣ.

Қаротегин – ҳокими Чурҷон.

Қатарӣ ибн ал-Фучоа – шоири маъруф ва сипаҳсолори хаворич, ки бо шучоати фавқуллоддаи худ фарқ мекардааст. Соли 689 азрақиён, ки яке аз гурӯҳҳои хоричиён буданд, ӯро халифаи худ эълон кардаанд. Соли 694-95 дар Заранҷ ба номи ӯ тангаҳо сикка зада шудааст. Қатарӣ соли 697 дар Табаристон ба ҳалокат расидааст.

Қаҳтаба ибни Шабиб ат-Той – сипаҳсолори Абӯмуслим ва яке аз нахустин пайравони ҳаракати Аббосиён.

Қизил Сорей (Сорег, Сорек) фармондеҳи сипоҳи султон Маликшоҳи Салҷуқӣ, ки ба муҳориба бо доъии исмоилиён Ҳусайни Қойинӣ фиристода шуда буд.

Қусай – лақаби Заёд ибни Килоб аз қабилаи Қурайш, ки тибқи ривоятҳо қабилаи Хузоаро аз Макка ронда, мавқеи аз дастрафтаи қабилаи Қурайшро баргардондааст.

Қутайба ибни Муслим ал-Бохилӣ (669-70 – 715) сарлашқари араб ва муқарраби Ҳачҷоч. Ӯ дар тӯли солҳои 705-715 аз номи Ҳачҷоч омили Хуросон ва Систон будааст.

Лайс ибни Алӣ ибни ал-Лайс – бародарзодаи Яъқуб ва Амр буда, баъди Систонро тарқ кардани Тоҳир ибни Муҳаммад дар соли 905-906 бо ҳамроҳии Субқарӣ дар Форс ҳукмронӣ кардааст.

Мавло ас-Сандалӣ – мавлои Аҳмад ибни Исмоил. Ӯ пайрави мазҳаби хаворич буда, дар Бухоро мезистааст.

Малик Мачдуддин Колиюнӣ – ҳокими Ҳирот дар солҳои 1241-1243.

Малик Точуддин Янолтегин (Ниёлтегин) – сипаҳсолори Буроқ-Ҳочиб ва бародарзодаи Султон Маҳмуди Хоразмшоҳ. Соли 1229 аз тарафи муғулҳо ба қатл расидааст.

Малик Шамсуддин Муҳаммади Карт (1245-1278) – асосгузори сулолаи Картҳо дар Ҳирот ва Ғур.

Малик Янолтегин – бародари хурдии ҳокими Фароҳ – Ҷалолуддин. Ӯ дар иттифоқ бо Шамсуддин Алӣ Фароҳро аз муғулҳо озод кард ва омили амир Наврӯзро аз он ҷо ронд.

Марвон ибни Муҳаммад ибни Марвон – охири намояндаи сулолаи Умавиён, ки декабри соли 744 дар Димишқ ба мақоми хилофат расида, то соли 750 ҳукмронӣ кардааст.

Марвон ибни Сулаймон ибни Яҳё ибни Яҳё ибни Абӯҳафса – шоири маъруфи мадеҳасарои араб (ваф. 797).

Матар ибни Ночия – аз оли Бани Риёҳ ибни Ярбуъ ат-Тамимӣ, ки нисбати Риёҳӣ ва Ярбуӣ дошта, сипаҳсолори Ҳачҷоч ибни Юсуф будааст ва сипас ба тарафи Абдурраҳмон гузаштааст.

Маҳмуд-шоҳ – ҳокими Кирмон, ки соли 1300 дар Кирмон бар зидди муғулҳо исён карда, пас аз як соли он ба ҳалокат расидааст.

Маън ибни Зоида ибни Матар ибни Шурайк аш-Шайбонӣ – пешвои араб, ки ҳам ба Умавиён ва ҳам ба Аббосиён хидмат карда, Халиф Мансур ӯро соли 768 омили Систон таъин кардааст ва дар Буст марде аз рустои Тоқ ӯро ба қатл расонидааст.

Мокон ибни Кокӣ (Кокуй) – ҳокими Дайлам, ки бар зидди Сомониён исён карда ва баъди шикаст хӯрданаши соли 940 ба қатл расонида шудааст.

Муғира ибни Шуъба – дар замони халифа Умар омили шаҳрҳои Басра ва Куфа будааст.

Музар – бунёдгузори арабҳои Ҳиҷоз ва Начд.

Муҳаллаб – сарлашқари Ҳаҷҷоҷ ибни Юсуф ва омили Хуросон, ки соли 701 вафот карда ва ба ҷои ӯ писараш Язид ибни Муҳаллаб таъин шудааст.

Муҳаллаб ибни Абӯсафра (ваф. 702) – сипаҳсолор ва дабири Ҳаҷҷоҷ ибни Юсуф будааст.

Муҳаммад ибн ал-Аббос – бо лақаби Ибн Ҳаффор шуҳрат ёфта, раиси хавориҷи Систон будааст.

Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Сулаймон ал-Буконӣ – дар адабиёт чун Абӯумар ан-Нуқати ё Нуқонӣ ва ба ҳайси муаллифи китобҳо доир ба адаб маъруф аст.

Муҳаммад ибни Бушр (Башир) – сарлашқари асосии Амр ибни ал-Лайс будааст.

Муҳаммад ибни Восил ат-Тамимӣ – аз аҳли Форс буда, дар яҷояғӣ бо курд Аҳмад ибни ал-Лайс бар зидди омили Форс Ҳорис ибни Симо исён намуда, Ҳорисро қатл кардааст ва ҳукмронии Форсро соҳиб гардидааст. Ҳангоми ҳуҷуми Яъқуб ибни ал-Лайс ба Форс бо Яъқуб пайваста аз ҷониби вай омили Форс таъин шудааст.

Муҳаммад ибни Ғаззон (Иззон) ал-Калбӣ – профессор Босвор ва Маликушшуаро Баҳор ин шахсро бо Язид ибни Иззон ал-Калбӣ як мешуморанд.

Муҳаммад ибни Зайд – бародар ва валиаҳди Ҳасан ибни Зайд, ки аз соли 884 то 900 ҳокими давлати Алавиён будааст.

Муҳаммад ибни Зайдуя – омили Яъқуб ибни ал-Лайс дар Кӯҳистон будааст ва соли 975 маъзул гардида, аввал ба Кирмон ва баъд ба назди Муҳаммад ибни Восил ба Форс рафта бар зидди Яъқуб исён кардааст. Баъд аз вафоти Яъқуб ба хидмати Амр ибни ал-Лайс рафтааст.

Муҳаммад ибни Ҷаъфар ал-Фирёбӣ – волии Ромхурмуз.

Муҳаммад ибни Мусо ал-Хоразмӣ – риёзидон, муаррих, мунаҷҷим ва ҷуғрофидони маъруфи нимаи аввали асри IX, ки асари бузурге дар таърихи умумӣ бо номи «Китоб-ут-таърих» ба қалами ӯ тааллуқ доштааст.

Мучошеъ ибни Масъуд ас-Суламӣ – сарлашқари араб, ки дар фатҳи эрон иштирок дошта, соли 656 дар «Чанги уштур» ба ҳалокат расидааст.

Муовия ибни Абӯсуфён – сарлашқари сипоҳи мусулмонон, ки минбаъд дар солҳои 661-680 нахустин халифаи сулолаи Умавиён гардид.

Муоз ибни Муслим – омили Хуросон (766-779-80) аз номи Халиф Маҳдӣ.

Мусайлима – ҳокими Ямома, ки худро пайғамбари қабилаи Бани Ҳанифа эълон карда буд. Ӯ дар муҳорибаи назди Ақраба дар Ямома кушта шудааст. Бо лақаби Мусайлимаи казоб (дурӯғгӯ) маъруф гардидааст.

Муслим ибн ал-Валид ал-Ансорӣ – шоири замони ҳукмронии Аббосиёни аввал, ки бо лақаби Саръ ал-Ғавонӣ маъруф будааст.

Мӯнис-ҳодим – сарлашқари халифа Муқтадир, ки ба ёрии Субкарӣ фиристода шуда буд ва баъди он ки ӯ писарони Муҳаммад ибни Амр ибни ал-Лайс-Тоҳир ва Яъқубро даст баста ба Муқтадир фиристод, Муқтадир ӯро омили Форс таъин кард.

Муътазид Биллоҳ – писари Муваффақ, ки соли 892 пас аз вафоти падар ба тахти хилофат нишастааст.

Наврӯз – писари Амир Арғунхон, ки соли 1284 ба ҳайси сарлашқар ва мансабдори маъмурӣ дар Систон ва Хуросон таъин гардида буд. Баъд аз вафоти падар нофармонӣ ба ҳукумати марказӣ зоҳир карда, оқибат ба Ғозонхон итоат кард ва исломро пазируфт. Соли 1297 бо фармони Қутлуғшоҳ ба қатл расонида шуд.

Насируддин Ҳусайн (Ҳасан) мулаққаб ба Мири Шикор – сипаҳсолори Точуддини Юлдуз будааст ва баъди сар задани ихтилоф миёни ӯву Точуддин Юлдуз ба Хоразм фирор кардааст.

Насируддин Усмон ибни Ҳарб – писари калонӣ ва валиаҳди ҳокими Сиситон Точуддин Ҳарб. Ӯ ҳанӯз дар замони зиндагии падар аз олам даргузаштааст.

Наср ибни Аҳмад ибни Исмоил – подшоҳи Сомонӣ, ки дар тӯли солҳои 914-943 ҳукмронӣ кардааст.

Наср ибни Насируддин Сабуктегин – бародари Султон Маҳмуд ва омили ӯ дар Систон.

Наср ибни Сайёр – омили Хуросон дар тӯли солҳои 738-747.

Низор ибни Маъад – тибқи тасдиқи илми ансоб, қабилаҳои шимолии араб аз ӯ оғоз меёбанд.

Нохим – пешвои зангиёни исёнгар, ки Алӣ ибни Муҳаммад ибни Муҳаммад Абдурраҳим ном дошта, бо лақаби Соҳибуззинҷ маъруф будааст. Ӯ соли 869 бо ҳамроҳии қувваи зангиён дар Хузистон ва Басра исён бардошта, ин шаҳрхоро ба тасарруфи худ даровардааст ва дар тӯли 14 сол ҳукмронӣ кардааст. Соли 883 баъди шикаст хӯрдан аз сипоҳи Муваффақ ба асорат афтода ва ба қатл расонида шудааст.

Нӯх ибни Мансур – подшоҳи Сомонӣ, ки дар тӯли солҳои 976-977 ҳукмронӣ кардааст.

Нуъмон ибни Мақрун (ё ба қавли Табарӣ, Нуъмон ибни Муқаррин ал-Музанӣ – сарлашқари араб, ки соли 642 дар муҳорибаи назди Наҳованд ширкат кардааст.

Омир ибни Исмоил ибни Омир ибни Нофиъ ал-Мусли – сардори маъруфи Аббосиён дар лашқари Абдуллоҳ ибни Алӣ. Ӯ барои таъқиби охири халифаи Умавий – Марвон фиристода шуда ва қатли Марвонро ба вай нисбат медиҳанд.

Пирӯз (Фирӯз) – мавлои Ҳусайн ибни Абдуллоҳ ал-Анбарӣ ва аз чумлаи эронӣҳои ба асоратафтода буда, бо шучоат ва мардонагии худ шуҳрат пайдо кардааст.

Рабеъ ибни Зиёд ал-Ҳорисӣ – омили Систон аз ҷониби Зиёд ибни Абиҳи дар замони Муовия ва дар тӯли солҳои 666-671.

Рафеъ ибни Ҳарсама – сарлашқари араб, ки дар оғоз ҳокими Нишопур ва соли 888 ҳокими Рай будааст. Ӯ бо Исмоил ибни Аҳмад бар зидди Амр ибни Ал-Лайс мубориза бурдааст. Соли 897 дар Гургон кушта шудааст.

Рустам, писари Фаррух – Ҳурмуз – сипаҳбади маъруфи Хуросон, ки аз тарафи шоҳаншоҳ Яздигурд ба ҷанги Қодисия фиристода шуда, дар ҳамон ҷанг (с. 637) ҳалок гардидааст.

Саидабону – духтари Муҳаммад ибни Амр ибни ал-Лайс, ки ӯро ба Муҳаммад ибни Ҳалаф ба шавҳар дода будаанд.

Салм ибни Зиёд – омили Хуросон ва Систон дар солҳои 681-683.

Самуил ибни Одиё – яхудие, ки бо амонатнигоҳдорӣ ва вафо ба аҳд шуҳрат доштааст.

Саҳбон ибни Зафар ибни Иёс ал-Воилӣ – шоир ва воизи машҳури араб.

Саъд ибни Абӯваққос – ҷияни Омина, модари Пайғамбари ислом (с) ва яке аз нахустин саҳобагон буда, сазовори эҳтироми хоси Пайғамбари Худо (с) маҳсуб мешудааст. Дар муҳорибаи назди Қодисия дар соли 637 сарфармондеҳи сипоҳи мусулмонон будааст.

Сумайя – модари Зиёд ибни Абиҳӣ. Сумайя каниз буда, тибқи тасдиқи баъзе маъхазҳо, бо ғуломе бо номи Убайд ҳамхоба будааст. Ин қисса дар адабиёт маъруф буда, дар ағлаби китобҳои таърих низ сабт шудааст.

Сухайл ибни Синон – нахустин юноние, ки исломро қабул карда, дар шумори саҳобагони Муҳаммад (с) дохил гардида будааст. Сухайл пас аз вафоти Умар ва то таъин шудани халифаи нав, яъне Усмон ибни Аффон, се рӯз дар маснади хилофат қарор доштааст.

Такӯдор (Никӯдор) – писари Ҷағатой Такӯдор, ки фармондеҳи лашкари Ҳулогу дар истилои сарзаминҳои ғарбӣ будааст.

Талҳо ибни Абдуллоҳ ва Зубайр ибни Аввом – онҳое, ки бар зидди Амралмуънин Алӣ исён карда, дар муҳорибаи назди Ҳурайба дар соли 656 ба ҳалокат расидаанд.

Тамим ибни Саид ибни Даълаҷ – дар замони халифа Маҳдӣ омили Систон будааст.

Тароил (Таробил) – сардори дастаи сарбозони ҳинду дар сипоҳи Яъқуб ибни ал-Лайс.

Тоир Бӯқо – сарлашкари муғул, ки дар ҳамлаи Ҳулогу ба Эрон ширкат намудааст.

Тоҳир ибни Наср ибни Аҳмад Баҳоуддавла – писари амир Абулфазл Наср ибни Аҳмад. Дар тӯли солҳои 1073-1087 ҳокими Систон будааст.

Тоҳир ибни Ҳусайн ибни Мусъаб ибни Розик ибни Моҳон, Зуляминайн асосгузори давлати Тоҳириён (ваф. 822), ки Халифа Маъмун ӯро соли 813 омили Ҷазира ва соли 821 омили Хуросон таъин кардааст.

Точуддин Нусрат ё Нусратуддин – писари миёнаи Баҳромшоҳ, ки солҳои 1121-1122 дар Систон ҳукмронӣ карда, хангоми ҳамлаи муғулҳо ба қатл расидааст.

Точуддин Абулфазл – писари Баҳоуддавла Ҷалаф ибни Абулфазл Наср ибни Аҳмад. Ӯ сад сол зиндагӣ ва беш аз ҳафтод сол ҳукмронӣ кардааст. Тибқи ахбори маъхазҳо,

Точуддин Абулфазл дар шуҷоат ва адолат камназир буда, назди султон Санҷар эҳтироми хосе доштааст. ӯ соли 1164 вафот кардааст.

Точуддин Юлдуз – сипаҳсолори туркнажоди Ғиёсуддин Маҳмуд. Пас аз вафоти Шаҳобуддин дар тӯли солҳои 1209-1216 ҳокими Ғазнин будааст. Соли 1216 ҳукумати Ғазнинро аз даст дода, ба Ҳинд ронда мешавад.

Туғрул – хоҷиби Мавдуд ва писари бародари ӯ Масъуд. Мавдуд хоҳари худро ба вай ба занӣ дода, макоми ӯро баланд бардоштааст. Баъд аз вафоти Мавдуд, бародари амир Масъуд Абдурашид ӯро хоҷиби бузург таъин кардааст.

Убайдуллоҳ ибни Аҳмад ал-Ҷайҳонӣ – омили Буст ва Рухад аз ҷониби Наср ибни Аҳмад.

Убайдуллоҳ ибни Сулаймон ибни Ваҳб – соли 891 вазири Муътазид таъин гардидааст.

Уғтой Қоон – писари Чингизхон, ки ханӯз дар замони зиндагии падараш валиаҳд таъин гардида, аз соли 1229 то соли 1241 ҳукмронӣ кардааст.

Урус-ноён – писари хурдии Мункеду Саур. Дар оғоз дар хидмати Ҳулогухон ба ҳайси ҷондор буда, сипас амири Хуросон таъин шудааст. Дар замони ҳукмронии Абоқохон Урус вазифаи муҳофизати сарҳади Ҳирот ва Бодғисро бар уҳда доштааст.

Утба ибни Ғазвон ибни Ҷобир ал-Мозинӣ – аз ҷумлаи сипаҳсолорони лашкари мусулмонон ва саҳобағони Муҳаммад. ӯ чун бунёдгузори шаҳри Басра маъруф аст.

Ушҳанг (Ҳушанг) – нахустин подшоҳи устуравии Эрон.

Фазл ибни Саҳл ибни Абдуллоҳ ас-Сарахсӣ – вазири халифаи Аббосӣ Маъмун буда, соли 818 ё 819 қатл карда шудааст.

Фазл ибни Сулаймон ат-Тӯсӣ – дар замони халифаҳои Аббосӣ – Маҳдӣ ва Ҳодӣ омили Хуросон ва Систон будааст.

Фазл ибни Яҳё ал-Бармакӣ – бародари ҳамшири Ҳорунарашид, ки соли 793 омили Хуросон таъин шуда пас аз ду сол маъзул гардидааст.

Фравак (Фравок, Фарвок, Фарвол) – писари Сиёмак.

Халил ибни Аҳмади Сичистонӣ – донишманди суннат ва фикҳ муосири Абӯсолеҳ Мансури I ибни Нӯҳи Сомонӣ. (961-976).

Холид ибни Валид – сипаҳсолори халифа Абӯбақр буда, нахустин футухоти мусулмонон дар ҳудуди ғарбии давлати Сосониён бо номи ӯ марбут аст. Дар таърихи ислому араб Холид ибни Валид бо лақаби «Сайфулислом» («Шамшери ислом») маъруф аст.

Хон Абоқо – писари калонии Хулоғухон. Аз соли 1265 то 1282 ҳукмронӣ кардааст. Соли 1279 ба Систон лашкар кашидааст.

Хотим ат-Той – марде шоир аз қабилаи Тай, ки дар замони қабл аз ислом зиндагӣ карда, беш аз ҳама бо ҷавонмардӣ ва саховатмандии худ шуҳрат пайдо кардааст.

Хоча Разиуддини Зӯзанӣ – бо лақаби Малик ва Хоча Зӯзанӣ шуҳрат дошта, мансаби кадхудой ва ноибии Нусратуддиншоҳи Ғозӣ ибни Муҳаммадро бар уҳда доштааст.

Хусрави II Парвиз – писари Хурмузди IV ва яке аз шоҳаншоҳони маъруфи силсилаи Сосониён аст, ки солҳои 590-628 ҳукмронӣ кардааст.

Ҳалаф ибни Абулфазл Баҳоуддавл – солҳои 1090-1092-93 дар Систон ҳукмронӣ кардааст.

Ҳамза ибни Абдуллоҳ аш-Шорӣ – дар сарчашмаҳо бо номҳои Ҳамза ибни Атрак ас-Сичистонӣ, Ҳамза аш-Шорӣ, Озарак зикр гардида, сардори исёни бузурги Хаворич дар Систон дар соли 795-96 будааст.

Ҳамза ибни Абдуллоҳ аш-Шорӣ – сарвари ҳаракати деҳқонон ва ҳунармандони Систон дар ҳудуди асрҳои VIII-IX, ки бо номи ҳаракати хаворич маълум буд.

Ҳамза ибни Молик ибни ал-Ҳайсам ал-Хузони (ваф. 797) – аз номи халифа Маҳдӣ соли 775-76 омили Систон ва соли 792-93 омили Хуросон таъин гардида будааст.

Ҳарсама ибни Аъян ал-Балхӣ – сарлашқари Ҳоруннарашид ва Маъмун, ки соли 807 омили Хуросон таъин шудааст.

Ҳасан ибни Зайд ал-Алавӣ – имоми зайдиён ва ҳокими давлати Алавиён дар шаҳрҳои назди Каспий (Табаристон, Дайлам, Гелон) дар солҳои 864-884. Яъқуб ибни ал-Лайси Саффорӣ борҳо ба ин сарзамин лашкар кашида, вале муваффақият ба даст наовардааст.

Ҳассон ибни Собит (тав. 563) – шоири маъруфи араб, ки дар поёни умр дар хидмати Пайғамбари ислом (с) буда, бунёдгузори шеъри динӣ дар адабиёти араб ва ислом ҳисоб меёбад.

Ҳачҷоч Музафррудин – писари ҳокими Кирмон Қутбуддин Муҳаммад. Баъд аз вафоти падар дар тӯли солҳои 1257-1261 ҳокими Кирмон будааст.

Ҳимён ибни Одӣ ас-Садусӣ – дар оғоз сардори шурта дар Басра ва сипас соҳиби мансабе дар Кирмон дар замони Ҳачҷоч будааст.

Ҳочӣ Нарин – бародари амир Наврӯз, соли 1297 ба қатл расидааст.

Ҳошим – писари сеюми Абдуманоф буда, дар Макка вазифаи бо об таъмин кардани хоҷиёро бар уҳда доштааст.

Ҳумайд ибни Абӯҳумайд Тархон – мавлои Талҳа ибни Абдуллоҳ ал-Ҳузай, аз ҷумлаи шахсиятҳои маъруф дар илми ҳадис, ки соли 759 дар 75 солагӣ вафот кардааст.

Ҳусайн ибни Мут – бародари волии Исфичоб Аҳмад ибни Мут, ки дар замон Наср ибни Аҳмади Сомонӣ дар ин мансаб буда, дар аҳди падари Наср – Аҳмад ибни Исмоил сипаҳсолор будааст.

Шайбон ибни Абдулазиз ал-Яшкурӣ – баъд аз шикаст ва ҳалокати Заҳҳок ибни Қайс дар соли 746 сарвари хаворич интиҳоб гардида, дар Баҳрайн ё Систон ё дар Уммон кушта шудааст.

Шамсуддин Зангӣ ибни амир Бӯҳафси Ҷувайнӣ – писари амир Ҷувайнӣ.

Шамсуддин Муҳаммад – писари калонии Точуддин Абулфазл. Баъд аз вафоти падараш дар соли 1163 ба тахти подшоҳӣ нишастааст.

Шаҳм (Шом) – фарзанди Турак ва набераи Асрат.

Шаҳобуддин Маҳмуд – писари Точуддин Ҳарб.

Шимр ибни Зулҷавшан – сипаҳсолори Язид ва муқарраби Убайдуллоҳ. Қатли Ҳусайн ибни Алӣ дар Карбало ба ӯ нисбат дода мешавад.

Шоҳин аз Бату – сарлашқари Яъқуб ибни ал-Лайси Саффорӣ.

Шучоуддин Абулқосим – писари Ҳоча Зӯзанӣ. Ӯ муддате волии Кирмон будааст.

Шурайҳ ибни Ҳонӣ ал-Ҳорисӣ – ҳангоми ғазваи Убайдуллоҳ ба Кобул сарфармондеҳи лашқари Куфа будааст.

Чағрибек Довуд – волии Марв ва Балх, бародари Туғрулбеки Салҷуқӣ.

Чарир ибни ал-Атия (ваф. 728-29 ё 732-33) – шоири тавонои араб, ки дар замони хилофати Муовия (661-680) шуҳрат пайдо кардааст.

Чомосп – вазири шоҳ Гуштоси ва сардори муначҷимони дарбори ӯ.

Чурчир (Грегориос) – патриархи Рум, ки сарфармондеҳии сипоҳи румиёнро дар ҷанги Субайтила бар уҳда доштааст.

Чурмоғун-ноён – сипаҳсолори Чингизхон ва писари ӯ Уғтой. Лашкари 30 ҳазор нафараш муғулҳоро ҳангоми ҳамла ба Форс сарварӣ кардааст.

Язид ибни Ҷарир ибни Язид ибни Холид ибни Абдуллоҳ ал-Қасрӣ – солҳои 811-812 ҳокими Яман будааст.

Язид ибни Мазяд – бародарзодаи Маън ва сипаҳсолори вай будааст. Сипас омили Арманистон ва Озарбойҷон буда, дар замони Ҳорунааррашид дар фурӯ нишондани исёни хаворич ширкат карда сарвари исён Валид ибни Тарифро ба ҳалокат расонидааст.

Язид ибни Раба ибни Муфарриғ ал-Ҳимярӣ – шоири ҳичогӯи араб, ки дар асри VII зиндагӣ кардааст. Ӯ падари худ Зиёд ибни Абиҳӣ ва бародараш – Аббодро ҳаҷв карда, барои ин ҷазо дидааст.

Фехристи топонимҳо

Авк (Ўк) – деҳа ва рабате будааст воқеъ дар роҳи Буст-Ғазнин ва ба сабаби он ки номи ин маҳал дар ҳама ҷо дар радифи номҳои Баскар ва Ҷувайн зикр мешавад, метавон тахмин кард, ки дар Систон наздикии Заранҷ воқеъ будааст.

Арк – ин вожа аз забони юнонӣ ба форсӣ интиқол ёфта, маънии «қалъа»-ро доштааст. Арки Систон дар қисмати шимоли шарқии шаҳр, дар байни дарвозаҳои Нишак ва Каркӯй воқеъ буда, дар он хазинае вучуд доштааст, ки тибқи ривоятҳо, онро Амр ибни Лайс бунёд карда будааст. Арки Систон бо муқовимати тӯлонии худ бар зидди муғулҳо шуҳрат пайдо карда будааст.

Арфачон ва **Доробчурд** – номи шаҳрҳое, ки дар Форс ҷойгир шуда будаанд.

Асфирор (Асфизор) – шаҳре дар вилояти Систон ва дар самти Ҳирот.

Базандун – яке аз деҳаҳои сарҳадии Рум, ки дар масофаи якрӯза роҳ аз Тарсус воқеъ шудааст. Халифа Маъмун дар ин деҳа вафот ёфта дар Тарсус дафн гардида будааст.

Байзо – шаҳраке дар Форс дар масофаи ҳашт фарсах аз Шероз.

Бакровоз (Бакробоз) – шаҳре дар вилояти Буст.

Бам – номи шаҳре, дар Кирмон, ки имрӯз ҳам ба ҳамин ном дар шоҳроҳи Кирмон-Зоҳидон, дар масофаи 193 км. аз Кирмон вучуд дорад.

Бандон – номи деҳаи марказӣ дар ноҳияи ҳамноми он, ки дар шимоли Систон, наздики Ниҳ воқеъ будааст.

Баҳра (Паҳра) – муарраби Фаҳраҷ, шаҳраке дар Кирмон, ки роҳ ба Систон аз он убур мекардааст. Деҳаи имрӯзаи Фаҳраҷ дар масофаи 58 километр ба шарқ аз Бам дар шоҳроҳи Бам-Зоҳидон ҷойгир шудааст.

Бар – номи работе дар миёни Заранҷ ва Болис.

Барқа ва Атробулус – шаҳрҳои воқеъ дар Африқои шимолӣ, ки соли 643 онҳоро Амр ибни ал-Ос фатҳ кардааст. Шаҳри Атробулус ё Тароблус имрӯз бо номи Триполи ва пойтахти Либия мавҷуд аст.

Барсуҳон (Барсуҳон) – ба эҳтимоли М. Баҳор, деҳае бошад дар масофаи ду фарсах аз Бухоро.

Бату – эҳтимол деҳае будааст, ки дар музофоти Нишак воқеъ гардидааст.

Бидех – номи рустое дар Систон.

Болис (Болиш, Волиштон) – ноҳияе дар шимоли Балучистон.

Бохарз – вилояте, ки шаҳри асосии он Молин ном дошта, дар қисмати ҷанубии Ҷом – шаҳри дигари вилояти Кӯҳистон воқеъ будааст.

Бузистон – шаҳрест, ки имрӯз бо номҳои Бучистон ва Бужистон вучуд дорад.

Бурҷон (Бирҷон, Фурҷон) – шаҳре дар Форс, воқеъ дар музофоти Ардашер-Ҳурра.

Буст – шаҳри дуёми Систон аз лиҳози бузургӣ (пас аз Заранҷ) ҳисоб мешуда ва дар роҳи тичоратӣ бо Ҳинд, дар маҳалли якҷояшавии дарёҳои Арҷандоб ва Ҳирманд воқеъ гардида будааст. Харобаҳои он имрӯз бо номи Қалъаи Буст боқӣ мондаанд.

Гос (Гох) – ба қавли М.Баҳор, номи давлате, ки дар сарзамини Қафқоз ҷойгир шуда будааст.

Ғӯта – минтақаи боғҳо ва гулгаштҳо, ки дар Димишқ будааст.

Дабиқ – шаҳр дар вилояти Қаннисрин, ки дар шимоли Сурия воқеъ будааст.

Дари Анчара (Ғанчара) – номи яке аз дарвозаҳои дар Заранҷ будааст.

Дари Каркӯя – дари шимолии шаҳристони Заранҷ, ки аз он ҷо ба Каркӯя мерафтаанд.

Дари Навоист (Навист) номи дарвозае дар рабази шаҳри Заранҷ.

Дари Таом – дарвозаи ҷанубии шаҳристон дар Заранҷ.

Диварк – номи рустое, ки дар Систон (Заранҷ) дар наздикии дарвозаи шаҳр ҷойгир гардида будааст.

Дизи Сафед – номи қадимии ҳисори Лош, ки дар поёноби Фарохрӯд дар наздикии Ҷувайн воқеъ будааст.

Дошан – номи маҳаллае дар рабази Заранҷ.

Дӯшоб – поёноби дарёи Ҳирманд ё Ҳилманд.

Жӯшт (Зӯшт, Рӯшт) – шаҳре дар масофаи се фарсах аз Заранҷ.

Замини Довар (Довар) – номи вилояте дар байни Систон ва Ғур.

Зирих – (?)

Зобулистон – кишваре бо номи Нимрӯз будааст, ки шаҳрҳои Систон, Замини Довар, Тӯрон, Ғазна Қандаҳор ва Кобулро дар бар мегирифтааст. Зобулистон инчунин ба маънии минтақае будааст, ки Ғазнин шаҳраки он буда, дар замони Султон Маҳмуд обод ва пойтахти давлати Ғазнавиён гардидааст.

Золик (Ҷолик) – ба қавли Ёкути Ҳамавӣ, рустои бузурге дар Систон. Мавқеи имрӯзаи ин русторо дар байни деҳаҳои Бунҷор ва Қосимобод дар ғарб ва Ҷалолободу Карку дар шимолӣ шарқ, дар резишгоҳи дарёи Ҳирманд тахмин мекунам.

Зӯзан – номи русто ва шаҳри марказии он дар вилояти Кӯҳистон.

Илиё – номи Иерусалим, ки дар осори муаллифони араб дар қатори номҳои ал-Қудс ва Байтулмуқаддас зикр мегардад.

Кадах – музофоте, ки дар роҳи Хош воқеъ будааст.

Камар Зухайр (Кам Зухайр) – деҳае дар Систон будааст, вале маҳалли ҷойгиршавии он дар маъхазҳо зикр нагардидааст.

Каркӯя (Каркӯй) – шаҳре дар Систон, воқеъ дар масофаи як манзил аз самти шимолии Заранҷ. Харобаҳои биноҳои қадимии Теппаи Каркӯй имрӯз дар назди деҳаи Карку дар масофаш 4,5 км. Аз Миён-Кангӣ – деҳаи бузурги резишгоҳи дарёи Ҳирманд, мавҷуд аст.

Карух – шаҳре дар вилояти Ҳирот, ки дар масофаи як манзил аз шимолу шарқи Ҳирот ҷойгир шудааст.

Кис – шаҳре будааст дар Синд ва сарҳади ҷанубии Систон.

Кошан (Гошан) – шакли арабишудаи он «Чошан» – номи маҳалле дар Систон будааст, вале макони ҷойгиршавии он маълум нест.

Кувайн (Гувайн) – шаҳри начандон бузург, ки дар масофаи се манзил аз Заранҷ ҷойгир шуда ва макони асосии хаворич будааст. Ин шаҳр то имрӯз номи худро нигоҳ доштааст.

Кулморӯд – рустои қадимӣ дар роҳи тичоратие, ки Систонро бо Халиҷи Форс ва вилоятҳои шимол, шарқ ва ғарб мепайвастааст.

Қухандиз – арабишудаи Қухандиз. Ин ном метавонад ба ҳар як қалъаи қухна мансуб бошад. Дар гузашта бо номи Қухандиз ё Қухандиз қалъаҳои дар Балх, Самарқанд, Бухоро, Нишопур ва Марв вучуд доштаанд. Ҳоло аз қалъаҳои мазкур ва бо ҳамин ном танҳо қалъае дар қисмати шарқии Балх ва ғарбии Бадахшони Афғонистон боқӣ мондааст, ки онро Қундуз меноманд.

Қӯха (Қӯҳак, Азқӯх) – деҳае дар вилояти Руххач будааст.

Қӯхтез (Қӯхшер) – номи яке аз қалъаҳои Ғазнин, ки дар роҳи Буст воқеъ гардида будааст.

Қӯра – муарраби «хӯра» ва ҷамъи он «кувар ба маънии иқлим, мамлакат, сарзамин буда, пеш аз ислом мамлақати Форсро ба панҷ хӯра тақсим кардаанд: 1) Хӯраи Ардашер. 2) Хӯраи Истаҳр. 3) Хӯраи Дороб. 4) Хӯраи Шопур. 5) Хӯраи Қубод. Дар забони паҳлавӣ асли маънии Хӯра «шукӯху бузургӣ ва фарру ҷалолат» будааст.

Қавқа (Қуқах) – номи ҳисоре дар Систон.

Қайсария – номи шаҳре дар Фаластин, ки Муовия ибни Абӯсуфён онро соли 639 бо як ҳамла фатҳ намудааст.

Қайсория – шаҳре будааст дар соҳили дарёи Шом, ки яке аз вилоятҳои Фаластин ҳисоб меёфта ва имрӯз хароб шуда ва ба деҳқадае табдил ёфтааст.

Қалъаи Дурух – ҳисоре дар самти ҷанубии роҳи Табаси Қӯҳистон

Қандобил – шаҳре, ки дар роҳи аз Болис ба Қучдор воқеъ будааст ва имрӯз бо номи Гандав чун сарзамини ҳосилхез дар вилояти Балучистони Покистони ғарбӣ вучуд дорад.

Қарнин – деҳае дар Нишак, ки гӯё охури Раҳши Рустам дар он ҷо будааст.

Қиннасрин – (Қиннисрин) вилояте будааст дар Шом (Сурия), ки шаҳри Ҳалаб аз ҷумлаи шаҳрҳои тобеи он ҳисоб меёфтааст. Аз Қиннисрин то Ҳалаб як манзил роҳ будааст. Ин шаҳр соли 351 ва ба қавли дигар соли 355 дар натиҷаи ҳуҷуми Румиён хароб гардида, дигар барқарор карда нашудааст.

Қирнин – деҳае будааст дар роҳи Буст, дар масофаи 6 км аз Заранг.

Қодисия – шаҳре будааст дар канори дарёи Фурот дар масофаи бисту панҷ фарсах (150 км) аз Куфа. Ба қавли баъзе маъхазҳо, ин шаҳр дар наздикии Карбало будааст

Қойин – яке аз шаҳрҳои асосии вилояти Кӯҳистон дар асрҳои миёна, ки аҳамияти бузурги тичоратӣ доштааст.

Қуздор (Коздар) – шаҳре, ки имрӯз низ бо номи Ҳуздар дар масофаи 85 мил аз шаҳри Келат (Покистони ғарбӣ) вучуд дорад. Дар гузашта он шаҳри асосии музофоти Тӯрон ҳисоб меёфтааст ва ба воситаи он роҳи тичоратӣ аз Систон ба Ҳинд мегузаштааст.

Лаби оби Тирмид (Тирмад) – шаҳре, ки дар соҳили дарёи Сурхон воқеъ будааст, дар назар дошта шудааст.

Майсон – номи вилояте будааст, ки дорои боғҳои хурмо ва дарахтзорон буда, дар байни Басра ва Восит ҷойгир гардида будааст.

Мастунг – шаҳре, ки дар асрҳои миёна ба вилояти Гармсер тобеъ будааст. Номи ин шаҳр то имрӯз боқӣ мондааст ва Мастунги кунунӣ дар Покистон байни шаҳрҳои Кветто ва Келат вучуд дорад.

Машкӣ (Мосакон) – шаҳре, ки ба вилояти Қуздор тобеъ будааст.

Моижнобод (Моизнобод) – деҳаи қадим дар вилояти Хоф, дар масофаи 6 фарсах ба ҷанубу шарқи Сангон. Имрӯз деҳае наздик ба номи деҳаи мазкур дар шакли Мужнобод мавҷуд аст.

Морҷӯя (Моргӯ) – деҳае дар Миён-Кангӣ, дар Систон, ки то имрӯз бо ҳамин ном вучуд дорад.

Навбандҷон – маркази кӯраи Шопур будааст ва шаҳри Козарун ҳам тобеи ин кӯра (иқлим) ҳисоб меёфтааст.

Надандун (ал-Базандун) – номи шаҳре, ки имрӯз бо номи Бозанти дар Осиёи Хурд, дар масофаш 60 км. Аз Тарсус воқеъ гардидааст.

Них – шаҳре дар Систон, дар қисмати ғарбии кӯли Зирих, дар масофаи ду манзил аз Тарк.

Нишак (Нишк) – музофоте дар Систон, ки байни ҳудуди Систон ва Буст қарор доштааст.

Ноширӯд (Ношрӯд) – номи рустои воқеъ дар соҳили рӯде бо ҳамин ном.

Нуқон (Нуқот) – номи яке аз музофотҳои Систон.

Обур – яке аз деҳаҳои Систон будааст, ки донишманди маъруфи ҳадис Абулҳасан Муҳаммад ибни Ҳусайн дар он ҷо ба дунё омадааст.

Оташи Карқӯй – аз лиҳози бузургӣ сеюмин маъбади оташпарастони зардуштӣ, ки бунёди онро ба Баҳман – писари Исфандиёр нисбат медиҳанд.

Пешзирих – ноҳияе дар қисмати ҷанубии кӯли Зирих ва имрӯз бо номи Пешоб дар Афғонистон вучуд дорад.

Пӯлон (Булон) – деҳае дар наздикии Буст.

Рабаз – маҳаллаҳои суқунатӣ, ки дар атрофи қалъа ва шаҳристони марказӣ бунёд гардида боғоту осибҳо ва манзилҳои деҳқононро дар бар мегирад ва баъзан дар гирди он девори бузург бардошта мешавад. Маҷмӯи ободиҳо ва маҳаллаҳои истиқоматӣ новобаста аз он ки дар дохили девори бузург аст ё берун аз он, рабаз номида мешавад.

Рамалла – бино ба тахмини М. Баҳор, «Румайла» бошад, ки имрӯз яке аз деҳаҳои Байтулмақаддас (Иерусалим) аст.

Ринда (Риндон) – деҳае дар самти шимоли Зоҳидон, ки харобаҳои он то имрӯз боқӣ мондааст.

Розқон (Родқон) – шаҳраке дар мобайни Хабушон ва Тӯс, ки чун зодгоҳи Низомулмулк маъруф аст.

Ромхурмуз – ба қавли Ҳамзаи Исфохонӣ, Ромхурмуз шакли арабишудаи номи шаҳри Шуштар будааст.

Рошид (Росак, Рошак) – ноҳияе дар як гӯшаи биёбони Кирмон дар роҳи Систон ва дар масофаи 23 фарсах аз Заранҷ.

Рум – дар матни «Таърихи Систон» дар шакли «Рамм Бизонҷон» ҳам зикр шуда, зоҳиран ноҳияи кӯҳистон ва асосан курднишин будааст.

Рухҳо – номи шаҳре дар Байнаннаҳрайн (байни дарёҳои Дачла ва Фурот) дар байни Мосул ва Шом (Сурия).

Рухад (Руххач) – номи музофот ва номи шаҳри марказии он, ки дар қисмати шарқии Систон воқеъ будааст.

Рӯди Таом – канале, ки аз дарёи Ҳирманд дар масоҳати 60 километрӣ аз Заранҷ канда шуда ва заминҳои атрофи дарвозаи Таомро обёрӣ мекардааст.

Рӯзон – шаҳре хурдтар аз Қарнин ва воқеъ дар наздикии Фирӯзқанд.

Салом (Салома, Салумак, Салумад) – шаҳре дар Кӯҳистон дар масофаи якрӯза роҳ аз Зӯзан.

Сангон – шаҳре дар минтақаи Хофи Кӯҳистон.

Санобод (Сунбод, Сунаобод) – деҳае дар масофаш 7-8 километрӣ аз Тӯс, ки имрӯз дар ҷои он шаҳри Машҳад бино ёфтааст.

Саҳлон – номи кӯҳе дар Начд (Ҷумҳурии Ироқи кунунӣ).

Сарвон (Шарвон) – шаҳраке дар замини Довар, наздикии Қарнин ва дар масофаи ду манзил аз Буст.

Сафзор – бо номҳои Исфизор ва Сабзавор низ номи ин шаҳр ба назар мерасад. Ин шаҳр имрӯз бо номи Сабзавор ва чун ҷузъи вилояти Ҳирот мавҷуд аст ва ин Сабзаворе нест, ки дар минтақаи Хуросони Эрон воқеъ гардидааст.

Сиём – номи кӯҳе дар шаҳри Нахшаб.

Синак – номи кӯчае, ки дар Заранҷ будааст.

Сипих (Испих, Исфих) – ноҳияте, ки дар биёбон, дар байни рустои Паҳра ва шаҳри Заранҷ воқеъ будааст.

Сирҷон – муарраби Сиргон шаҳри марказии вилояти Кирмон дар масофаи дурӯза роҳ аз Заранҷ воқеъ гардида будааст. Номи ин шаҳр имрӯз дар номи яке аз остонҳои Форс боқӣ мондааст.

Сироф (Сайроф) – бандари бузурге дар асри X дар соҳили Халиҷи Форс будааст ва имрӯз харобаҳои он дар наздикии Бандари Тоҳир (Эрон) мавҷуд аст.

Систон – вилояте дар поёноби дарёи Ҳирманд ва шаҳри марказии он Заранҷ (Заранҷ) буда, харобаҳои он дар атрофи деҳаи Зоҳидони Афғонистон боқӣ мондааст.

Сова – шаҳре, ки дар роҳи корвон ба воситаи Форс, мобайни Ҳамадон ва Рай воқеъ будааст.

Субайгила – шаҳре дар Тунис, ки муҳорибаи байни арабҳо ва румиён дар он ҷо воқеъ гардидааст.

Сумайсот – шаҳре дар соҳили ғарбии дарёи Фурот ва дар тарафи кишвари Рум (Византия).

Сурушана (Усрушана) – дар тасхеҳи устод Баҳор мавқеъ ва асли ин шаҳр муайян нашудааст. Дар истинод ба тадқиқоти муаррихони Тоҷикистон ва хориҷи он ва ба далели он ки номи «Усрушана» дар «Таърихи Систон» дар радифи Самарқанд, Шош, Фарғона ва Хучанд зикр шудааст, метавон гуфт, ки он Истаравшани кунунӣ аст.

Сӯс (Шӯш) – номи шаҳре, ки имрӯз бо номи Тӯс дар масофаи 10 километр аз Машҳад вучуд дорад ва зодгоҳи Ҳаким Фирдавсӣ мебошад.

Табас – шаҳре дар биёбони кабир, дар Кӯҳистон, ки онро Балозурӣ «Дарвозаи Хуросон» номидааст.

Табола – шаҳраки машҳуре будааст дар сари роҳи Яман. Аз Табола то Макка 52 фарсах (312 км) ва то Тоиф шашрӯза роҳ будааст.

Таймо – шаҳраке дар сари роҳи ҳоҷиён дар байни Шом (Сурия) ва Водиюлқуро ва ба қавли Ёқути Ҳамавӣ, ҷои беоб будааст. Дар соли нухуми ҳиҷрӣ (631 милодӣ) аҳли Таймо бо Пайғамбари ислом бо додани қизя паймони сулҳ бистанд.

Танча (Танчери кунунӣ) – шаҳр дар Мағриб-Мароккаи имрӯза.

Тоқ – қалъае, ки дар масофаи як манзилӣ аз Заранҷ ба ҷануб воқеъ буда бо ҳафт қатор девор ихота гардида будааст. Харобаҳои ин қалъа дар байни мардум бо номи «Сар Пар» маълум буда, дар масофаи 25 километр аз Қалъаи Фатҳ ба ҷониби шарқ боқӣ мондааст.

Тоқ – номи ҳисоре дар Кирмон дар ноҳияи Гармсёр.

Убулла – шаҳре дар соҳили дарёи Дачла. Ин шаҳр аз Басра қадимтар будааст, зеро он дар аҳди подшоҳони Сосонӣ вучуд дошта ва Басра дар замони халифа Умар сурати шаҳрро ба худ гирифтааст.

Фарох – музофоте дар Систон буда дар соҳили дарёи ҳамноми худ воқеъ гардида будааст. Имрӯз яке аз устонҳои Афғонистон номи «Фарох»-ро ба худ гирифтааст.

Фишанч (Фишланч) – арабишудаи Бишланг, ки ҳисоре будааст дар Систон ва вилояти Ғур. Онро Султон Маҳмуди Ғазнавӣ фатҳ кардааст.

Хабушон – номи шаҳре, ки имрӯз бо номи Кӯчон дар қисмати шимоли ғарбии Радғони Хуросон вучуд дорад.

Хайсун (Хисун) – деҳае, ки дар масофаи 5 фарсах аз шимол ё шимолу ғарбии Каркӯй воқеъ будааст. Харобаҳои ин деҳа имрӯз бо номи Тахти Шоҳ боқӣ мондааст.

Хатлон (Хутталон) – бино ба қавли ағлаби таърихнигорон, вилояти Кӯлоби имрӯза аст.

Ховар (Ховарон) – ба қавли М. Баҳор, дар китобҳои паҳлавӣ «Хурвар», «Ховар» «Ховарон» ва «Хобирон» на ба маънии сарзаминҳои шарқ, балки ғарб будааст.

Хорбор – деҳае, ки дар роҳи Ҳирот-Буст воқеъ гардида будааст.

Хоф – деҳаи бузурге аз ҷумлаи музофотҳои Нишопур буда, имрӯз тобеи Машҳад аст.

Хош – яке аз вилоятҳои Систон будааст ва ҳоло ҷузъе аз Балучистон ҳисоб меёбад ва дар хоки Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон аст.

Ҳабак ва Бабақ – номи ду рустое, ки дар Кирмон будааст.

Ҳабис – шаҳре дар вилояти Кирмон, дар масофаи се манзил аз Моҳон.

Ҳавч – зоҳиран, номи маҳаллае дар Заранҷ ё яке аз деҳоти наздик ба он.

Ҳалофобод (Ҳалафобод) – номи деҳае дар наздикии Заранҷ будааст.

Ҳанноб – шаҳре дар Кирмон, ки дар байни шаҳрҳои Бам ва Сирҷон, дар масофаи се манзил аз Сирҷон воқеъ шуда будааст.

Ҳимс – шаҳри бузурге дар Сурия, ки дар байни Димишқ ва Ҳалаб воқеъ будааст ва имрӯз ҳам бо ҳамин ном боқӣ мондааст.

Ҳирот – яке аз шаҳрҳои машҳури Хуросон, ки имрӯз ҳам бо ҳамин ном дар Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон мавҷуд аст. Сокинони Ҳиротро ҳиротӣ, ҳиравӣ ва ҳарева меномиданд.

Хурбандон – ба эҳтимол номи маҳалле дар наздикии Заранҷ ё дар доҳили рабази шаҳр.

Ҷарвотикон (Гарвотикон) – деҳае дар Систон, ки байни дарвозаи Таом ва деҳаи Них воқеъ гардида будааст.

Ҷибол – минтақаи кӯҳсор, ки дар шимоли Ҳузистон воқеъ будааст.

Чирра – ба қавли Ибн ал-Балхӣ, муаллифи «Форснома», шаҳре дар Форс, дар баландии кӯҳ будааст.

Чируфт (Чирафт) – шаҳре дар қисмати ҷанубии Кирмон, ки то истилои муғулҳо маркази муҳими тичоратӣ будааст. Харобаҳои ин шаҳр ҳоло дар наздикии Каримобод боқӣ мондааст.

Чобия – деҳае дар вилояти Ҷавлон, дар Сурия.

Чудӣ – ноҳияи баланкӯҳ дар минтақаи Бохтон дар масофаи 180 км. аз Ҷазираи ибни Умар.

Чунди Шопур (Чундайсобур) – маънии он «Шаҳри Шопур» беҳтар аз Антокиё) ва он шаҳрест, ки Шопур писари Ардашер бино карда, дар он гурӯҳе аз лашкариёни Шопур ва асирони ҳарбии Рум сокин будаанд.

Чур (Хур, Хурра) – номи шаҳре, ки онро Ардашер Хурра ҳам мегуфтаанд ва Аздуддавлаи Дайламӣ пас аз фатҳи ин шаҳр ба он номи Фирӯзободро додаст.

Чурзон – ба қавли Ибн ал-Асир, минтақае будааст, ки пойтахти он Атфалис ном доштааст.

Чусф (Хусф) – шаҳраке дар Кӯҳистон, дар гӯшаи биёбон, дар масофаи се манзил ба ҷануби шарқи Табас.